

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Департамент культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавська районна рада
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

СЕЛО ЖУКИ – БАТЬКІВЩИНА ЛІТОПИСЦЯ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Збірник матеріалів Третньої наукової конференції

Київ-Полтава
ЦП НАН України і УТОПІК
2019

УДК 902/904:063(477.53-22)“-08/21” Жуки
С 29

*Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею імені
Василя Кричевського (протокол № 1 від 21 лютого 2019 р.),*

Редакційна колегія:

Л. В. Бабенко, доктор історичних наук, професор; **С. О. Біляєва**, доктор історичних наук; **І. Ф. Ковальова**, доктор історичних наук, професор; **Т. К. Кондратенко**; **М. М. Кононенко**, кандидат наук з державного управління (*голова редкол.*); **В. В. Ластовський**, доктор історичних наук, професор; **А. Г. Логвиненко**; **В. О. Мокляк**, заслужений працівник культури України; **О. Б. Супруненко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (*відп. редактор*); **О. М. Титова**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Рецензенти:

О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор,
М. А. Якименко, доктор історичних наук, професор.

**При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилання на джерело обов'язкове.**

Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: збірник
С 29 матеріалів Третьої наукової конференції / [ред. кол.: Л. В. Бабенко, С. О. Біляєва, М. М. Кононенко (голова) та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)], ЦП НАН України і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада. — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019. — 184 с., IV кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-95-6

Вміщені наукові статті, публікації і матеріали доповідей та повідомлень Третьої наукової конференції «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка» (м. Полтава, 1 березня 2019 р.), проведеної Полтавський краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського разом із Полтавською районною радою. Висвітлюються проблеми вивчення спадщини визначного земляка-літописця, козацької історії Полтавщини і безпосередньо села Жуків та його околиць від найдавніших часів до сьогодення, джерелознавчі і музеєзнавчі аспекти в історії краю, питання краєзнавства мікрорегіону.

Для істориків, працівників музеїв, учителів загальноосвітніх шкіл, широкого загалу шанувальників історії Полтавщини, учнівської молоді.

УДК 902/904:063(477.53-22) “-08/21” Жуки

© Автори статей, 2019

© ЦП НАНУ і УТОПІК, 2019

© ПКМ ім. Василя Кричевського, 2019

© Полтавська районна рада, 2019

ISBN 978-966-8999-95-6

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Полтавська районна рада, Тахтаулівська сільська територіальна громада і козацтво Полтавського району, разом із Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського продовжують цикл краєзнавчих наукових конференцій з увіковічнення імені нашого видатного земляка — найвідомішого літописця козацької епохи Самійла Васильовича Величка (бл. 1670 – після 1728) – автора монументального твору, що охоплює події української історії від початку XVII ст. до 1700 року.

Майбутній літописець народився близько 1670 р. у козацькій родині на території Полтавського полку – у сс. Жуки чи Тахтаулове. Отримав освіту у Києво-Могилянському колегіумі, вільно володів кількома мовами. У 1690 р. вступив на службу до канцелярії генерального писаря В. Л. Кочубея, де пройшов шлях від канцеляриста до довіреної особи генерального писаря. Після переходу І. Мазепи наприкінці 1708 р. на бік шведського короля Карла XII, С. Величка було заарештовано. Наступні 6 років він провів у в'язниці, звідки вийшов 1715 р. Після звільнення, решту життя проживав у сс. Жуки і Диканьці під Полтавою, вчителював, навчаючи старшинських і сільських дітлахів, працював над укладанням одного із найбільш величних прозових творів України XVII – XVIII ст. – «Літопису», перекладав на українську мову відомі історичні праці.

У творі С. Величка на тлі української і світової історії знайшли відображення безпосередньо село Жуки, місто Полтава і вся Полтавщина, діяльність гетьманів Лівобережної та Правобережної України – І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, а також їх політичні здобутки і помилки часу творення європейських національних держав, набуття українцями неоціненного досвіду будівництва власної держави, воєнно-політичний виступ І. Мазепи, 310-та річниця якого виповнюється у 2019 р. Саме він остаточно засвідчив домінування європейського вектору в українській політиці.

За ініціативи Полтавської обласної державної адміністрації та громадськості, порушене питання про відзначення на державному рівні знаменної дати в історії українського народу – 300 років від часу створення монументального твору української історикомемуарної прози XVII – XVIII ст. – «Літопису» Самійла Величка, що має відзначатися в 2020 р. Ця видатна історична пам'ятка

завершена автором на його батьківщині під Полтавою між 1715 і початком 1720-х рр. У 2020 р., імовірно, виповниться і 350 років від дня народження видатного козацького історика-патріота.

«Літопис» й описані в ньому події, пов'язані із нашим краєм, мають органічний зв'язок з реальним процесом державотворення, потребують системних заходів щодо увічнення пам'яті про них. У сучасному українському суспільстві як ніколи актуальною постала саме проблема формування національної пам'яті, пошуки національної ідентичності у глобалізованому світі.

Цій справі в науковому та краєзнавчому вимірах саме й має слугувати проведення конференцій за «величківською» спадщиною, котрі цілком закономірно включають і проблеми місцевого краєзнавства. Перша з них пройшла у стінах обласного музею взимку 2017 року, Друга – зібрала вдвічі більше учасників на початку березня 2018 року. Третя вже традиційно об'єднала в ході презентації результатів досліджень науковців з Полтави, Батурина, Опішні і Харкова, земляків Самійла Величка, серед яких присутні як відомі вчені-фахівці, знані краєзнавці та музейники, так і вчителі загальноосвітніх шкіл, учнівська молодь – учасники краєзнавчих конкурсів та олімпіад. Спільними зусиллями всі вони прагнуть утвердити у суспільстві думку, що давнє козацьке село Жуки має бути місцем увічнення пам'яті людини, яка зберегла в своєму творі історію державотворчих зусиль українського народу і визначальну роль в цьому полтавців.

Михайло Кононенко,
голова Полтавської районної ради

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО ТА ЙОГО «ЛІТОПИС»: ПЕРСПЕКТИВИ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ

Щодо концепції увічнення визначної літературної пам'ятки «Літопису» Самійла Величка, якому у 2020 р. виповниться 300 років від часу створення, та її автора.

Ключові слова: Самійло Величко, «Літопис» Самійла Величка, село Жуки, українське козацтво, українське державотворення, Гетьманщина, Полтавщина

Ім'я Самійла Величка, сучасника і літописця важливих історичних подій доби Гетьманщини, здавалося б, широко відоме в Україні і на Полтавщині. Його знають фахові історики, краєзнавці як автора визначної писемної пам'ятки козацького літописання, нашого земляка – уродженця села Жуки, де й закінчився його земний шлях. Унікальність цієї постаті полягає в тому, що він став не лише очевидцем подій визвольної боротьби козацтва за часів гетьмана Івана Мазепи, а й описав її від початку Хмельниччини, взявши за основу чимало джерел – праці А. Гваньїні, М. Кромера, С. Окоцького, С. Пуффендорфа, С. Твардовського, козацькі хроніки, документи Генеральної військової канцелярії, в якій служив з 1690 року. Через перебування в оточенні І. Мазепи, зазнав репресій, був ув'язнений до 1715 року.

Спіраючись на «Літопис» Самійла Величка, дослідникам вдалося відтворити широку панораму історичних подій в Україні, попри його специфіку і суб'єктивність. У творі літописця також простежується обґрунтування цілого ряду ідей соціально-політичної винятковості козацтва, а відтак – козацького політичного автономізму. Козацтву він відводив націєтворчу роль. У його уявленні козацька держава Богдана Хмельницького – правонаступниця частини давньоруської історичної спадщини.

Гострою проблемою, відображеною у творі, названо фатальне нерозуміння згуртованості та єдності козацької еліти. Отже, можемо констатувати як непересічне, значення масштабного двотомного твору Самійла Величка для пізнання минулого, так і актуальність для сьогодення багатьох застережень та історичних уроків боротьби за українську державність козацької доби.

У 2020 році виповниться 300 років від часу появи «Літопису» – пам'ятки української історико-мемуарної прози кінця XVII – початку XVIII ст. Це добра нагода не лише відзначити

важливу дату на місцевому рівні, але й привернути до неї увагу української і міжнародної спільнот. Доцільність останнього, мотивується багатьма чинниками як наукового, так суспільно-політичного характеру.

Українське суспільство переживає період формування національної пам'яті та пошуку національної ідентичності в глобалізованому світі. Кілька століть бездержавності та перебування у складі імперій загальмували ці процеси, то ж сьогоднішній владі і суспільству належить компенсувати втрати на духовній ниві. Націоцентрична і державоцентрична концепції, в умовах існування реальних загроз суверенітету і цілісності України, мають лежати в основі сучасної системи патріотичного виховання молоді і трансформації суспільної свідомості, обтяженої рудиментами радянської спадщини. Сучасний момент історичного буття українців характеризується болісним руйнуванням міфів і стереотипів щодо українсько-російських відносин, спільного історичного минулого двох народів. Тому увічнення й показ історії Гетьманщини в усіх її багатогранних аспектах сприятиме деїмперіалізації суспільної свідомості, позбавленню комплексів «малоросійства» та меншовартості українців. Зокрема, актуалізації нових тем з історії нашого краю потребує екскурсійна діяльність. Постає Самійла Величка, історія і зміст його твору могли б стати альтернативою домінуванню в екскурсійному просторі Полтавщини теми Полтавської катастрофи 1709 року.

Усвідомлення важливості цієї дати мотивувало до спільного обговорення у травні 2018 року представниками обласної влади, науковцями, духовенством, громадськістю перспективи її відзначення та меморіалізації. Центром акумулювання ідей та їх обговорення, створення робочої групи став Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Тоді ж голова Полтавської обласної адміністрації В. А. Головка провів першу нараду, а координатором групи став начальник Департаменту культури і туризму ОДА Г. І. Фасій. Ретельне вивчення питання показало масштабність напрямів і обсягів роботи, а відтак – необхідність та доцільність залучення до розробки плану і його реалізації провідних наукових установ, а головне – підтримки на державному рівні, в тому числі й Указом Президента України.

Центральною ідеєю робочої концепції відзначення 300-ліття «Літопису» Самійла Величка став задум створення історико-культурного заповідника «Українське державотворення». Він базувався на визнанні історичної ролі Полтавського краю у національно-визвольній боротьбі українського народу, реальних

подіях, що увійшли в історію Гетьманщини і мали потужний вплив на каталізацію процесів в усіх етнічних українських землях, а то й були їх епіцентром. Зокрема, йдеться про Полтавську битву 1709 року. Створення такого заповідника, на думку авторів ідеї, мало б стати потужним засобом формування пантеону національних героїв доби Гетьманщини, вивчення і пропагування програмних ідей боротьби за українську державність козацьких гетьманів, прогресивних для свого часу. Історико-культурний заповідник уявляється досить потужним туристично-екскурсійним комплексом з багатьма об'єктами показу, але центральне місце в ареалі його території має посідати село Жуки.

Науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею В. А. Яремченко запропонував проект створення у Жуках «Історико-меморіального комплексу козацького літописця Самійла Величка» в поєднанні з архітектурно-етнографічними та природними ландшафтами (побудова Музею «Літопису» Самійла Величка, відтворення будинку-садиби козацького літописця: Будинок військового канцеляриста з сільською школою початку XVIII ст. та господарських споруд, таких як конюшні, клуні, льодника, папірні, криниці тощо). Директор музею О. Б. Супруненко представив план відновлення і включення в екскурсійні маршрути ряду археологічних об'єктів, які б органічно доповнили уявлення про історичну тяглість колонізації території, котра планується до включення в зону історико-культурного заповідника.

Важко не погодитися з думкою науковців і музейників у тому, що розбудова «Історико-меморіального комплексу козацького літописця Самійла Величка» покликана стати втіленням реалізації державних програм щодо збереження і розвитку об'єктів історико-культурної спадщини України, невідкладних заходів щодо розвитку музеїв України та створення загальнодержавних наукових установ, що займаються вивченням історії України.

На думку членів робочої групи проекту, одним з нагальних завдань у рамках підготовки до меморіалізації дати є академічне перевидання «Літопису» Самійла Величка. Це стало б імпульсом посилення інтересу до імен гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи та їхньої діяльності, а головне – історичних уроків доби Гетьманщини і Великої Руїни. Самійло Величко, як і його видатний сучасник Іван Мазепа, розумів небезпеку роз'єднаності козацької еліти та відсутності консолідації суспільства.

Безперечно, підготовці до відзначення 300-ліття твору Самійла Величка має передувати наукова та інформаційна підтримка.

З одного боку академічні установи, науковці вищих навчальних закладів відреагують проведенням наукових конференцій, публікаціями. З іншого – організація навчально-виховних, культурно-мистецьких заходів: виставок архівних документів, речових пам'яток, пов'язаних з «Літописом» та історією українського державотворення, створення документальних фільмів тощо.

Отже, наближення важливої дати в історії України й нашого краю поставило низку актуальних завдань, які не вичерпуються лише науковими складниками. Реалізація запланованих заходів потребує державної інформаційної та фінансової підтримки, розуміння з боку громадськості, мобілізації наявних інтелектуальних ресурсів.

Людмила Бабенко
САМІЙЛО ВЕЛИЧКО ТА ЙОГО «ЛІТОПИС»:
ПЕРСПЕКТИВИ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ

Резюме

Про концепцію увічнення визначної літературної пам'ятки «Літопису» Самійла Величка, якій у 2020 р. виповниться 300 років з часу створення, а її автору – близько 350 років. Характеризуються основні орієнтовні напрями розробки, бачення перспективи увічнення пам'яті визначного представника козацької еліти кінця XVII – першої третини XVIII століть.

Ключові слова: *Самійло Величко, «Літопис» Самійла Величка, село Жуки, українське козацтво, українське державотворення, Гетьманщина, Полтавщина.*

Liudmyla Babenko
SAMILO VELYCHKO AND HIS “CHRONICLE”:
PERSPECTIVES OF COMMEMORATING

Summary

Concerning the conception of a prominent literal monument “Chronicle of Samiilo Velychko” commemorating, which is 300 in 2020 and its author is 350. Main directions of development, vision of prominent representative of Cossack’s aristocrats of the late 17th – early 18th century commemorating perspective are characterized.

Keywords: *Samiilo Velychko, “Chronicle of Samiilo Velychko”, Zhuky Village, Ukrainian Cossacks, Ukrainian state creation, Hetmanshchyna, Poltava Region.*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ЧИННИКИ ПОРАЗКИ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ДОМАГАНЬ ІВАНА МАЗЕПИ

Про причини й обставини, котрі, згідно з аргументацією М. Грушевського, унеможливили успіх воєнно-політичного виступу козацької старшини і запорожців супроти імперської Московії.

Ключові слова: М. Грушевський, І. Мазепа, Гетьманщина, Московія, українсько-шведський союз, сепаратизм, централізм, козацька старшина.

«...Світова мазепіана – підкреслюється в ювілейному виданні – діалогії, – різноманітна – вона радше нагадує заочну суперечку протягом століть, аніж виважений аналіз історичної постаті» [1, с. 5]. З-поміж праць, які мають непроминальне значення, – науково-публіцистична спадщина Михайла Грушевського [2–13]. У нашій розвідці розглянемо лише один із аспектів проблеми – причини поразки виступу Івана Мазепи.

Наріжною, в розумінні політичного майбуття Гетьманату, є проблема поразки державницьких домагань І. Мазепи. Вчений, високо поцінуючи політико-правовий сенс українсько-шведського союзу, аналізує чинники, що знівеливали його потенції.

По-перше, першопричину невдачі задумів гетьмана М. Грушевський убачає у феодальній спрямованості його внутрішньої політики. Пригадаймо: українське суспільство початку XVIII ст. характеризувалося значним соціально-економічним і правовим розшаруванням. З одного боку – консолідований стан козацької старшини – національної аристократії, яка стрімко збагачувалася; з іншого – погіршення становища основних верств суспільства – козаків (приневолування до «послушенства» як старшиною, так і монастирями) і селян (суттєве скорочення людності «вільних» військових сіл, зростання панщини у власницьких маєтках, що її намагався обмежити двома днями на тиждень І. Мазепа своїм універсалом 1701 року); з огляду на вищезначене – масове переселення поспільства на Правобережжя.

За таких обставин соціально-станового розмежування не любила Мазепу «... в народі: как протектора старшины, представителя и виновника все возрастающей зависимости крестьянского населения и рядового казачества от помещиков-старшин, все усиливав-

шегося обложения, отягощения прямыми и косвенными налогами, натуральными повинностями и барщиной» [7, с. 232].

Найгірше, що поспільство, яке «з великою підозрою ставилося ... до всіх заходів та дій старшини...», в усьому звинувачувало І. Мазепу, «... підозрюючи, що це він, як шляхтич і «поляк», як його називали, вирішив завести на Україні польські панські порядки»; натомість не вбачало в цьому «... руки московського уряду і навіть готове було вірити, що все це відбувається проти його волі» [4, с. 366].

Водночас невдоволення української людної викликала «и та предупредительность, с которой Мазепа шел навстречу московскому правительству, не жалея людей и издержек, высылая казацкие полки то в поход, то на разные военные работы...» [7, с. 231].

«Мазепа, – підсумовує Грушевський, – ... за своє гетьманство зробив тільки крайню непопулярність, просто-таки ненависть народну як «московська душа», запроданець і підніжок московський» [6, с. 200] та ще й «... як гетьман панський, старшинський...» [12, с. 126].

По-друге, прогресивна українська еліта, «... вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постулати національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалися на невірне становище мас, хитро буджених ріжними демагогічними окликами» [2, с. 394]. «Мазепа і старшина [...], – наголошує дослідник, – не робили нічого, щоб усунути причини народного незадоволення, тому їх відчуження від народу та простого козацтва все посилювалось і дало їм себе дуже сильно відчутти пізніше, коли довелося зустрітися з московським урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [4, с. 366]. І це внутрішнє розмежування «...між старшинською верствою автономістів і народною масою» [2, с. 394], на думку М. Грушевського, було ахіллесовою п'ятою старшинського національного сепаратизму. Відтак «союз зі Швецією залишився справою Мазепи й невеликої купки старшини, до якої потім ... приєдналися ще запорожці під проводом Гордієнка. Український народ і вся маса козацька залишилися байдужими свідками цього перевероту» [10, с. 314].

По-третє, невідготовленість антимосковського виступу, що засвідчує відсутність у Мазепи чіткого, продуманого плану дій стосовно розриву з Петром I і союзу з Карлом XII. На думку Грушевського, гетьман – «человек способный и честолюбивый, но слишком уклончивый и осторожный, слишком учитывающий всякий риск и опасность для своего «Я», бюрократ и дипломат по складу понятий и темпераменту, он мало годился для самостоятельной, ответственной роли правителя» [7, с. 230]. Вчений переконаний, що тільки «... на

всякий случай, в виду возможного решительного поражения России он вел переговоры со ... Станиславом Лещинским (уже с 1707 г.) ...» [7, с. 246]. Учений так характеризує тактику Мазепи: «он хотел остаться пассивным зрителем до окончательного выяснения шансов воюющих сторон, тщательно избегая всего, что могло бы бросить на него подозрение перед московским правительством, и никаких приготовлений к разрыву не делал» [7, с. 246].

«Гетьман думав, очевидно, – розмірковує М. Грушевський, – ... що український народ так уже розлютований московським режимом, – що готовий піти на будь-який заклик до повстання. Але виявилось, що не підготувавши ґрунту для повстання, Мазепа своїми руками знищив усі шанси піднятися проти Москви» [4, с. 380].

По-четверте, виступ Мазепи через утаємниченість, зумовлену недремним оком Москви, виявився несподіваним і малозрозумілим не лише для широкого загалу, а, навіть, і для старшини.

М. Грушевський, аналізуючи «Думу» І. Мазепи «Всі покою щиро прагнуть...», дорікає гетьману, що «... коли настав рішучий момент... не наважився сміливо і відкрито закликати Україну до повстання, як оспівано в цій «Пісні». Він [Мазепа] все очікував і мудрував до останньої хвилини. Правда, і ризик був великий, і на небезпеку він наражався серйозно» [4, с. 378]. Дослідник упевнений, що саме «... ця крайня обережність... найбільше і нашкодила планам Мазепи. Він все боявся чимось проявити себе... Не наважувався нічим виявити свою неприязнь до Москви. Продовжував посилати війська, куди йому велів цар... Мазепа не тільки не підтримав нічим донців, а ще й допоміг Москві своїми козаками придушити це повстання – якраз у той момент, коли сам готувався повстати проти Москви» [4, с. 379].

«Мазепа, – зауважує дослідник, – проводив свою політику в такій таємниці, що навіть козацьке військо, яке він вів із собою до Карла, не знало про його задуми і довідалося про них тільки в дорозі» [4, с. 381]. Загалом же макіавелізм гетьмана у взаєминах із царем не виправдав себе. «Сей ідеал оборотности, – вважає дослідник, – сотворив таку ситуацію на Україні ..., що справа була вперед забита, і Мазепа замість України перевів до Карла тільки себе самого з горстю старшини й козаків, що були при ньому – доки не повтікали» [11, с. 22].

По-п'яте, час для розриву із царем обирав не гетьман, а випадок. М. Грушевський заперечує версію, «... ніби Мазепа покликав Карла на Україну: це було, навпаки, дуже недоречно йому» [4, с. 380]. «Якби Карл вирушив у московські межі, – аргументує свою тезу автор, – Мазепа міг би продовжувати залишатися глядачем подальшої боротьби і, судячи з того, яка сторона здобула б верх, міг би спокійно збагнути, кого триматися» [4, с. 380].

Звістка про з'яву шведського війська у вересні 1708 року на Стародубщині «... застала Мазепу, – стверджує дослідник, – зовсім непередбаченим. Якраз перед цим, за царським наказом він вислав козацькі полки з України – в землі литовські (білоруські) і за Дніпро, проти поляків, а на Україну, в самий центр її, Петро прислав московське військо, у зв'язку зі скаргами Мазепи на ненадійний настрій українського народу. Тепер, одержавши звістку про просування шведського війська, цар послав напереріз своє військо, яке перехопило Стародуб у шведів, а Мазепі наказав послати туди ще й своїх козаків, на допомогу московському війську. Слідом за тим і сам цар вирушив на Україну і велів Мазепі з'явитися до нього особисто. Настав рішучий момент, треба було зважитися в той чи інший бік» [4, с. 380].

Попри вкрай несприятливі обставини для реалізації політичних задумів, гетьман і старшина, боячися втратити нагоду визволитися з-під московської зверхності, «... вирішили своїм переходом на шведську сторону посилити її [ідеї незалежнення] шанси» [4, с. 380]. Та «... сей пізній і вимушений обставинами перелом...» не став порятунком, оскільки в «українській суспільності» Мазепа «... занадто ... уже встиг себе скомпрометувати ... своєю політичною безхарактерністю, своєю податливістю на всі забаганки московської політики» [6, с. 200].

По-шосте, значну роль в ослабленні позицій мазепинців відіграла підступна й демагогічна кампанія Петра І. М. Грушевський, указуючи на потенційно небезпечні для Російської держави наслідки українсько-шведського союзу, характеризує заходи, до яких удався «цар Петро і його помічники [...], щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації» [12, с. 123].

Петро І, використовуючи глибоку релігійність українства, звинувачував гетьмана в намаганні «... ввести в Україні унію, а православ'я викоренити; що він був боговідступник, таємний католик, ворог українського народу, обтяжував його незаконними поборами; від московського уряду обіцялись українцям різноманітні пільги та милості» [4, с. 381–382]. Православних переконували, що, йдучи за Мазепою, вони зрікаються не тільки царя, а й своєї віри та церкви.

М. Грушевський шкодує за тим, що «суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх отсих запевнень, супроти всіх обвинувачень і погроз, які кидалися не тільки з боку царського, а і з боку нового гетьмана та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо велику і сумну роль відіграло тут духовенство, ставши послухним знярядом царської політики [...]. Без тіні опозиції, тероризоване гнівом царським, виконує воно всі суворі, нехристиянські забаганки царя для огидження особи Мазепи і від-

страшення народу від нього; і те, що говорилося, писалося, робилося духовенством в сім напрямі, мусило робити сильне вражіння на уяву народу» [12, с. 124].

«Всі оті способи сугестії, – констатує вчений, – ... зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу «проклятим» завдяки церковній анафемі і таким зістався в народній традиції [...]. Прищепилася офіційна характеристика, що Мазепа все зробив не з любові для України, а «для собственої слави и властолюбия учинил», як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був узкий егоїст, в яким кінець кінцем відізналася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим, щоб самому стати в ній «самовласним князем» [12, с. 126].

По-сьоме, петровський терор деморалізував і старшину, і козацтво, і поспільство, що не підтримали свого керманича.

«Великий майстер в терорі, – з бодем переоповідає вчений, – Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями [...]. Палення, нищення, масові убийства – непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських «бичів людства»; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, биття на смерть за найлегшим підозрінням, без всякого приводу навіть – все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність [...]. Допити і кари над мазепинцями зі страхом і трепетом згадувалися потім ціле століття в українській суспільності» [12, с. 124–125].

«Про союз Мазепи з Карлом, – зазначає М.Грушевський, – Петро дізнався швидше, ніж українське населення; ... наклав... свою важку руку на Україну, не давши їй і ворухнутися. Московське військо негайно оточило Батурич, взяло його, ... захопило запаси і скарби Мазепи, артилерію та припаси і вчинило люту розправу з населенням: люди були перебиті, місто вщент розорено, старшина піддалась страшним катуванням. В інших місцях всі запідозрені в союзі з Мазепою і шведами також піддалися суворим карам...» [4, с. 381].

«Важко сказати, – розмірковує далі вчений, – за ким би пішов український народ і старшина – за царським грамотами чи за Мазепиними, якби мав можливість вибирати між ними [...]. Але... не було й можливості вибору. Московське військо зайшло у самий центр України, піддаючи жорстоким карам... за всякий прояв співчуття до шведів і Мазепи. Козацьке військо було з московськими військами, а з Мазепою залишалось усього якихось чотири тисячі козаків! Україна не наважувалась і поворухнутися проти Москви» [4, с. 382].

Заувага дослідника заслуговує на прискіпливе прочитання, позаяк спростовує ледве не аксіоматичне судження про політичний виступ мазепинців як винятково антироялістський супротив національної аристократії за байдужості загалу. «Трудно навіть сказати, – ще раз зацентровує вчений, – як би поставилися до його змагань ширші круги української суспільності, бо їм ... не лишалося ніякої можливості самовизначення» [2, с. 394]. Народні маси «... сим разом не мали навіть можливості проявити себе» [2, с. 394].

По-восьме, царизм одразу ж почав зміцнювати базу свого панування в Україні шляхом роздачі вірній старшині дворянських привілеїв. Застрашена різаниною у Батурині, тортурами в Глухові та Лебедині, частина «поміркованої» старшини, «... поспішаючи скинути з себе підозру, засвідчувала свою вірність цареві і намагалась при цій слушній нагоді і для себе щось увірвати з багатих милостей, які лилися на всіх... прибічників Москви у вигляді дарувань маєтків нових і відібраних у мазепинців» [4, с. 383]. «Настоящий дождь пожалований, – зазначає дослідник, – пролился на представителей старшины, умевших чем-нибудь заявить свое рвение русскому правительству...» [7, с. 248]. А для ймовірних прибічників гетьмана «... тяжка рука петровського режиму, ... перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишала місця для ніяких вагань» [2, с. 394]. «Петрів терор, – продовжує М. Грушевський, – ... перебив дуже сильно свободолюбні «умоначертания» України, старшинські круги «порозумнішали» по нім відразу...» [12, с. 126].

По-дев'яте, зимівля 1708–1709 років у Гетьманщині мала вкрай негативні наслідки для каролінгів. Учений звинувачує Мазепу в тому, що «...умовляв Карла зимувати в Україні, і цим ще більше знесилив свого союзника: ця зимівля в Україні внесла повний безлад і деморалізувала шведську армію» [4, с. 383].

Навіть знаковий в аспекті розвитку української державної ідеї перехід частини запорожців, очолюваних Костем Гордієнком, на бік Мазепи і Карла XII не став порятунком для союзників. Понад те, «щоб забезпечити собі зв'язки з Запорожжям, Карл вирушив ще глибше на Україну і застряв під Полтавою, яка не здалася йому і перегородила шлях на Запорожжя» [4, с. 383].

Нарешті, чи запрограмований був політичний виступ мазепинців на невдачу? М. Грушевський дає ствердну відповідь: «Політику Мазепи стріло повне фіаско [...]. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропаший. Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух проти московської зверхності...» [2, с. 394].

Та, водночас, у вже неодноразово цитованій статті «Виговський і Мазепа», вчений висловлює судження, що, почасти, заперечують раніше ним висловлене: «Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що, властиво, комбінація Мазепа могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, більше *raison d'être* [доцільності], ніж Гадяцька унія» [2, с. 395].

Тобто, на думку М. Грушевського, політична ситуація на початку XVIII ст. була значно сприятливішою, ніж у середині XVII ст., щоби Україні під протекцією Швеції «...стати нейтральною державою між Польщею і Московщиною...» [2, с. 395].

Аргументи вченого наступні: за півстоліття по смерті Б. Хмельницького «політична і соціальна структура... Гетьманщини значно ствердла; розуміється... коштом приборкання і апатії народних мас, але й сі народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року». Це – по-перше. По-друге, «в сфері культурно-національній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню» [2, с. 395]. По-третє, «протекція Швеції, держави далекої, територіально відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощостей, могла бути явищем тільки скороминущим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних планів на завоювання Східної України...» [2, 395]. Звідси – висновок М. Грушевського про ймовірність успіху шведсько-українського альянсу і постання в перспективі суверенного Гетьманату, суттєвого чинника геополітичної стабільності в означеному європейському регіоні.

Та історія не знає умовного способу і перспективний, взаємовигідний воєнно-стратегічний альянс України зі Швецією не став порядком для союзників. Полтавська катастрофа перекреслила плани Мазепа та Карла XII (наразі зауважимо, що Петро I здобув дипломатичну перемогу ще до 27 червня 1709 року, бо невдачі зазнав амбітний проект гетьмана з організації антимосковського виступу «меншин» у новопосталій Російській імперії та залучення воєнної потуги Ханату). Поборники «національної правди...» [12, с. 134], – піднесено говорить учений, – «впали жертвою не тільки своїх власних помилок чи недотепностей, але також і жертвою трагічного конфлікту народних змагань з непереможною силою обставин» [2, с. 390].

Література

1. Гетьман. Осмислення: наук.-популяр. видання. – К.: Темпора, 2009. – 368 с.: іл.

2. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 386–396.

3. Грушевський М. С. До портрета Мазепи / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 120–121.

4. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / [укл. Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк]. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 10. – 408 с.

6. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 199–206.

7. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 398 с.

8. Грушевський Михайло. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) / Михайло Грушевський. – Відень: з друкарні Вальдгайм Еберле акц. тов., 1919. – 120 с.

9. Грушевський М. С. Тлінний прах / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1914)». – С. 418–423.

10. Грушевський М. С. Україна. Історія / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 274–334.

11. Грушевський М. Уманець Ф. М. Гетьманъ Мазепа, историческая монографія. – С.-Пб., 1897 [рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів: НТШ, 1898. – Т. 21. – С. 20–23.

12. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 123–134.

13. Грушевський М. С. Ще до портрета Мазепи / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / [редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань]. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 122.

Ірина Діптан

Михайло Грушевський про чинники поразки державницьких домогань Івана Мазепи

Об'єктом дослідження є «мазепіана» М. Грушевського. Авторка аналізує причини та обставини, котрі, згідно

з аргументацією вченого, унеможливили успіх військово-політичного виступу козацького генералітету і запорожців супроти імперської Московії.

Ключові слова: М. Грушевський, І. Мазепа, Гетьманщина, Московія, українсько-шведський союз, сепаратизм, централізм, козацька старшина.

Iryna Diptan

MYKHAILO HRUSHEVSKYI ABOUT REASONS OF IVAN MAZEPA'S FAILURE IN STATE ATTEMPTS

M. Hrushevskyyi's "Mazepiana" is an object of research. The author analyses reasons and circumstances that, according to the scientist's arguments, make success of political-military action of Cossack's generals and Zaporozhians against imperial Muscovy impossible.

Keywords: *M. Hrushevskyyi, I. Mazepa, Hetmanshchyna, Muscovy, Ukrainian-Swedish Union, separatism, centralism, Cossacks heads.*

«ДИТЯЧІ ПОБОЇЩА» В ЛІТОПИСАХ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА І ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ

Про сюжети масових вбивств дітей, що є класичними для українського барокового «літописання», що, вірогідно, крім фактологічного підґрунтя, постають на основі біблійної риторики і застосовуються як нарративний прийом для описування жорстокості ворога.

Ключові слова: війна, дитина, літопис, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, Святе Письмо.

Мішель Монтень у своєму трактаті «Проби» зазначив: «Я сам утратив двох-трьох дитяток у першому їхньому немовляцтві, як і не без жалю, то принаймні без нарікання» [1]. Цими напучуваннями великий французький філософ XVI ст. радив не перейматися смертю немовлят, мовляв, він сам навіть не пригадує точно, скільки власних дітей втратив – двоє чи троє. Монтень не був якоюсь особливо жорстокою людиною, радше навпаки – втілював усі чесноти тогочасного французького соціуму, в тому числі й у своєму ставленні до смерті. Таке ставлення може багато чого розповісти про суспільство, бо як влучно висловився Арон Гуревич, «смерть була великим компонентом культури, “екраном”, на який проектувалися всі життєві цінності» [1, с. 6, 9]. На жаль, суспільство Гетьманщини ще тільки починає проектуватися істориками на цей екран, найперше зусиллями Олени Замури [6]. При цьому проблема дитячої смертності і ставлення до неї ще менше вивчена [11; 12; 13], особливо це відчувається на фоні наявних досліджень зарубіжних колег [14; 15].

Назагал, історики солідарні у тому, що велетенська дитяча смертність робила смерть малої дитини у домодерну добу звичним явищем для представників усіх прошарків (якщо до такого можна було звикнути) [1; 6]. Прикладом з теренів Гетьманщини може бути подружжя Василя й Олександри Капністів, які часто втрачали своїх діток. Як пізніше про це написала їхня донька Софія Капніст: «имѣла несчасіе терять первыхъ дѣтей (изъ 15-ти у неѣ осталось только шесть)» [3, с. 339]. Спокійного ставлення до смерті немовлят вимагала і церковна доктрина, адже мала дитина ще не встигла нагрішити, а отже – мусила потрапити до Раю. Так, великий духовний авторитет Йоаникій Галятовський напучував майбутніх священників на похованнях таких діток утішати батьків саме вічним блаженством їхніх померлих

чад: «Щасливи тѣ люде, котры в(ъ) дитинномъ вѣку умирають, бо они идут(ъ) до нѣба на вѣчное мешканье» [5, с. 225].

На тлі таких сентенцій видаються дещо дивними часті апеляції до вбивства немовлят у козацьких літописах. Автори цих текстів, сповнених описів битв, у котрих помирили тисячі й десятки тисяч воїнів, тим не менше хочоче писали про немовлят. Звідки ж беруться подібні сюжети? Найпершим їхнім джерелом бачаться реалії тієї епохи, коли діти масово гинули під час воєнних дій, зокрема, від епідемій, спричинених ними, та голоду. Також не шкодувала малюків й армія супротивника. Найбільш промовистий приклад – розкопки цвинтаря Воскресенської замкової церкви Батурина, де у шарі 1708 р. 90 % поховань були дитячими, причому більшість діток мали вік 1–2 роки [7]. Власне, такі діти елементарно не могли втекти і ставали найбільш вразливими у разі втрати своїх піклувальників.

Тим не менше, приклад Батурина є винятковим. До того ж, якщо життя дітей цінувалося менше, аніж дорослих, то чому про їхню смерть постійно згадують? Можливі пояснення криються у характері самих згадок. Вони здебільшого однотипні й використовуються тоді, коли треба показати лихі вчинки якоїсь зі сторін конфлікту. Скажімо, коли Григорій Граб'янка описує утиски, що їх зазнавали козаки від поляків, то пише й таке: «Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казнах варили, груди жінкам деревом припікали» [8, с. 33]. Цікаво, що «наші літописці», могли це приписувати й самим же козакам. Так, Самійло Величко цитуючи Твардовського, тим самим транслює його версію подій: «Хмельницький із помсти за безчестя підняв на бунт козаків. Ті ж, палячи ниви, полонячи, вбиваючи, розтліваючи жінок і дітей, вчинили польському шляхетству велику згубу» [2].

Разом із тим, подібні кривди, завдані козакам, С. Величко описує більш акцентовано. Наприклад: «Чернецький хутко перебив малі козацькі застави й несподівано напав на Погребище, коли там зібрався був ярмарок. Весь народ, що тоді був на ярмарку, чоловіків та жінок, дівок, вагітних і молодниць з грудними дітьми, а також козаків [...] він допустив своєму військові немилосердно й по-нелюдському, всіх до одного, без жодного пошанівку й пощади, вибити й віддати тиранській смерті». Інші епізоди описано у таких же конотаціях, ба, навіть використані одні й ті самі фрази. Так, фіксуючи дії коронного гетьмана Потоцького на Правобережжі в 1654 р. С. Величко пише: «саме тоді він (Потоцький – І.С.) по-тиранському вибив і вирубав дощенту без жодного пошанівку всіх, малих і великих, у Єгупці та Христинівці, двох містечках Уманського повіту» [1].

Показово, що антагоніст Величка і Граб'янки – єврейський хроніст Натан Ганновер ще більш акцентовано і насичено змальовує страшні

картини вбивства ворогом тисяч малюків усюди по Україні. Утім, його деталізовані описи однозначно зображують злочини козаків. Ганновер ніби не обмежує себе у сценах насильства: «Ворог різав немовлят у лоні їхніх матерів, а багато дітей було порубано на шматки, немов рибу. Вагітним жінкам розрізали живіт, діставали плід та кидали його в обличчя» [4, с. 39]. Однак, при своїй моторошній деталізації хроніст використовує фрази, схожі на ті, що пізніше використовують співці козацького минулого. Це означає, що ми також маємо справу зі своєрідним літературним прийомом, котрий увиразнює жорстокість убивць, які подібно до Ірода не щадять немовлят. Барокове літописання використовує цей прийом, щоб показати нелюдськість ворога. Відтак ми так часто і подибуємо згадки про масові «дитячі побойща». Такі сентенції мусили б добре сприйматися читачами, оскільки ґрунтувалися на сюжетах Святого Письма, добре знайомих потенційним реципієнтам. Тим більше, що класичний стислий опис віфлеємської різні немовлят від Матвія, в українській бароковій культурі XVII–XVIII ст. був розгорнутий у розлогий сюжет завдяки відповідній апокрифічній літературі. За спостереженням Івана Франка, цей епізод часто зображували опетизовано, подібно до козацьких дум [9, с. 162–163]. Відтак, апеляції до «дитячого» в бароковому літописанні були необхідним елементом зображення ворога, нещастя і лиха. Вони посилювали образність літописів і були тими «прикрасами», котрі надавали «літописам» С. Величка та Г. Грабянки барокового характеру.

Джерела та література

1. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес; пер. с фр., ред. Оболенской С.; предисл. Гуревича А. – М.: Издат. группа «Прогресс», 1992. – 528 с.
2. Величко С. В. Літопис / С. В. Величко; пер. з книжн. укр. мови, вступ. стаття, комент. В. О. Шевчука. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
3. Воспоминания С. В. Скалонъ (урожденной Капнисть) // Исторический вѣстник: историко-литературный журналъ. – 1891. – Май. – С. 338–367.
4. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. – К.: Дух і літера, 2010. – 180 с.
5. Галятовський І. Ключ розуміння / І. Галятовський. – К.: Наукова думка, 1985. – 442 с.
6. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / Олена Замура. – К.: К.І.С., 2014. – 240 с.
7. Коваленко В., Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині / В. Коваленко, О. Моця, Ю. Ситий // Батуринська старовина. – К., 2008. – С. 170–174.

8. Літопис гадацього полковника Григорія Грабянки / Пер. із старокр. Р. Іванченка. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
9. Мельник Я. Апокрифічний код українського письменства / Я. Мельник. – Львів: Вид-во УКУ, 2017. – 356 с.
10. Монтень М. Проби: в 3 т. / М. Монтель; пер. з франц. Анатолія Перепаді. – К.: Дух і Літера, 2005. – Т. 1. – 365 с.
11. Сердюк І. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) / І. Сердюк // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – С. 61–71.
12. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк. – К.: К. І. С., 2018. – 456 с.
13. Сердюк І. Учасники «дитячої» поховальної церемонії в Гетьманщині / І. Сердюк // Молодий вчений. – 2015. – № 2. – С. 104–107.
14. Levene A. What Can Dade Registers Tell Us about Infant Mortality in the Later Eighteenth Century / A. Levene // Local Population Studies. – 2006. – № 76. – P. 31–42.
15. Wyżga M. Śmierć dziecka w rodzinie chłopskiej w XVIII-wiecznej parafii Więclawice koło Krakowa / M. Wyżga // W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo. – Warszawa: DiG, 2014. – S. 161–185.

Ігор Сердюк
«ДИТЯЧІ ПОБОЇЩА» В ЛІТОПИСАХ
САМІЙЛА ВЕЛИЧКА І ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ

Резюме

У статті розглядаються сюжети про масові вбивства дітей, що є класичними для українського барокового «літописання». Висуваються припущення, що вони, крім фактологічного підґрунтя, постають на основі біблійної риторики і застосовуються як наративний прийом для описування жорстокості ворога.

Ключові слова: *війна, дитина, літопис, Григорій Граб'янка, Самійло Величко, Святе Письмо.*

Ihor Serdiuk
“CHILDREN SLAUGHTER” IN CHRONICLES OF
SAMILO VELICHKO AND HRYHORI HRABIANKA

Summary

Plots about slaughter of children, which is classic for Ukrainian baroque “chronicle writing”, are observed in the article.

Assumptions that they had not only actual reason, but were also based on bible discourse and used as narrative method for describing enemy's cruelty, are made.

Keywords: *war, child, chronicle, Hryhori Hrabianka, Samiilo Velychko, Holy Writ.*

САМІЙЛО ВЕЛИЧКО І БАТУРИН

Досліджується батуринський період життєвого шляху літописця козацької доби Самійла Васильовича Величка.

Ключові слова: Самійло Величко, Генеральна військова канцелярія, військові канцеляристи, канцелярський курінь, Батурин.

Доля непересічної постаті періоду Гетьманщини, козацького літописця Самійла Васильовича Величка міцно пов'язана з Батурином, де йому судилося провести кращі роки свого життя. А вже на схилі літ, маючи вагомий багаж знань та неперевершений досвід роботи у сфері гетьманського урядування та документообігу, С. Величко написав «Літопис», в якому в деталях розповів про події, починаючи з 1648 і до 1700 рр.

Біографічні відомості про самого С. Величка доволі суперечливі. Відомо, що народився він в 1670 р. в селі Жуки, що на Полтавщині, в козацькій родині. Поза сумнівом, він отримав фундаментальну освіту, характерну для вихідців із козацько-старшинського середовища. Тож не випадково Самійло Величко багато разів згадував «Могилянку» на сторінках свого твору. За словами історика Ярослава Дзири, С. Величко «крім української, вільно володів німецькою, польською, латинською, а також церковнослов'янською і російською мовами» [1, с. 256].

С. Величко у 1690 р., «маючи кільканадцять років», тобто 20–21 літ, почав служити канцеляристом у Батурині, «в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його милості пана Василя Леонтійовича Кочубея, писаря на той час військового генерального» [2, с. 211]. Отже, на той час він вже мав закінчити навчання у Києво-Могилянському колегіумі, бо знав кілька мов, добре орієнтувався в літературі. В. Кочубей доручав йому готувати листи від гетьмана Волоському та Мультянському господарям, царю [2, с. 211]. Саме такі академічні знання слугували основною вимогою для роботи у військовій і генеральній канцеляріях [3, с. 9].

Традиційно канцелярії верховної старшини (полковників, суддів і т. д.) розташовувалися в їхніх власних будинках. У 1687–1700 рр. уряд генерального писаря обіймав В. Кочубей, який мешкав у Батурині [4, с. 103–111]. Він мав тут щонайменше дві садиби, на території Фортеці та на південно-західній околиці. Саме в останній Кочубей і жив зі своєю родиною.

Як зазначає в «Літописі» С. Величко, в 1700 р. Василя Леонтійовича Кочубея було обрано генеральним суддею: «На другий чи третій день, коли полковники і вся старшина зїхалися перед Божою службою до гетьмана на Гончарівку», Кочубей добровільно склав уряд генерального писаря, а натомість отримав генеральне суддівство [2, с. 602–603]. С. Величко детально описує цю важливу подію в житті В. Кочубея, а це свідчить про те, що він з повагою ставився до свого патрона і вважав, що ця подія набуде неабиякої ваги в долі генерального судді.

За бездоганну службу у 1705 р. С. Величка перевели до Генеральної військової канцелярії при гетьманові Івану Мазепі, де, як він зазначав, «був у ділах писарських не останній» упродовж 4 літ [5, с. 211].

Відомі історики Ярослав Дзира та Валерій Шевчук зауважували, що канцеляристи мешкали разом в одному «курені», тобто своєрідному гуртожитку. Джерелом для Я. Дзири став складений Василем Ломиковським (нащадком гетьмана Данила Апостола й генерального обозного Івана Ломиковського) та виданий Олександром Лазаревським «Словник давніх звичаїв малоросійських». Це твір початку ХІХ ст., але, як абсолютно справедливо зазначив видавець, складено його було «почасти за свідченнями та відомостями В. Ломиковського, а почасті, імовірно, за живим переданням людей, які особисто пережили цю старовину». Про канцеляристів у виданні йшлося: «По приёме субъекта в сие звание и приводе к присяге вносился он в список и отводимо ему было место в курени, где он с прочими сослуживцами жил, стоя под ведением старшего канцеляриста. [...] Все они служили из одной чести, на своём иждивении и без жалованья. [...] В часы отдохновения, в обитаемом ими курени, проводжали они в вокальном пении. В игрании на скрипках, басах, гусях, флейте и составляли иногда концерты, так что для прохаживающихся мимо куреня казался оный жилищем рая» [5, с. 106].

Достовірних даних про те, де саме в Батурині розміщувалася споруда Генеральної військової канцелярії і чи була вона окремою будівлею, немає. За часів гетьманування Данила Апостола Генеральна військова канцелярія займала pokій у його глухівському гетьманському будинку: «светлица с комнатою, в которой Войсковой Генеральной канцелярии отправляют всякие дела». В Батурині вона могла знаходитися і в Батуринському замку (Цитаделі), і на території укріпленого міста (Фортеці). Український історик з Канади Володимир Мезенцев вважає, що перед 1700 р. гетьман Мазепа переніс свою головну резиденцію за місто. Тоді він остаточно переселився у триповерховий із мансардою цегляний палац на передмісті Батурина — Гончарівці. Дослідник припускає, що у склепінчастому й замощеному (можливо,

цеглою) нежитловому підвалі цієї споруди розмістили гетьманську (державну) скарбницю. На горішніх поверххах, вірогідно, були спальні, приймальні, вітальні І. Мазепи, його дружини, кабінет гетьмана, бібліотека, Генеральна військова канцелярія з державним архівом.

На Гончарівці археологи у 2011–2015 рр., виявили рештки великої (15,0 x 5,5 м) одноповерхової дерев'яної службової будівлі, ідентифікованої як «курінь», де старшини і службовці двору І. Мазепи збиралися, «трапезували», використовуючи дорогий керамічний посуд, грали у шахи, читали книги, губили кулі, дрібні елементи козацького спорядження, прикраси одягу тощо. Віднайдені предмети достатньо інформативні. Їх вивчення саме і дало змогу В. Мезенцеву припустити, що у такому доволі просторому приміщенні могли мешкати писарі чи інші службовці гетьманського двору високого рангу [5, с. 23].

Отже, військові канцеляристи й писарі до погрому Батурина 1708 р. жили та працювали саме при дворі І. Мазепи на Гончарівці. Найбільш вірогідно, що неодружені канцеляристи мешкали в своєрідному «гуртожитку» – «курені», у безпосередній близькості до гетьманського дому, а не в самому Батурині. Відомо, що С. Величко не був одружений і не мав сім'ї. Тож він, швидше за все, жив і працював саме на Гончарівці [4, с. 106].

Крім роботи у канцелярії, він брав участь й у військових походах, яких не бракувало в перші роки Північної війни. До того ж, вочевидь, виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Івана Мазепи у цей час [7, с. 12].

На сьогоднішній день суперечливим фактом є те, що ж сталося з Самійлом Величком у ході подій 1708 року. Це доволі спірний момент серед істориків. С. Павленко повідомляє, що майбутній літописець у жовтні-листопаді 1708 року залишався в таборі Івана Мазепи. 24 листопада 1708 р. кошовий писар Запорозької Січі Григорій Рогуля послав до канцеляриста С. Величка листа зі словами підтримки [2, с. 211].

Дослідниця Т. Таїрова-Яковлева також згадує саме цього листа, якого вона віднайшла в Російському державному архіві давніх актів. Різняться тільки згадані прізвища. У С. Павленка кошовий писар Григорій Рогуля, а у Т. Таїрової – Григорій Богуля. «Партикулярное письмо запорожского писаря Григорья Богули к войсковому канцеляристу Величке» від 24 листопада 1708 р. З листом ознайомилися історики В. Шутой та Є. Тарле, про що свідчить позначка у листі використання документа (останній раз в 1949 р.), але в своїх працях про Північну війну, з якоїсь причини, не врахували [6, с. 81]. На сьогодні лист Богулі (Рогулі) – це перший і єдиний виявлений на сьогодні документ, який повідомляє про канцеляриста Самійла Величка.

Цілком можливо, що цього листа С. Величко писав від імені гетьмана. Метою написання листа до запорізьких козаків було прохання про солідарність, налаштованість на співпрацю. С. Павленко повідомляє, що Д. Яворницький відшукав листа С. Величка у Архіві міністерства іноземних справ (м. Київ), то це означає, що вони в ході протистояння шведів та росіян потрапили до рук останніх. С. Величко у «Літописі» згадує: «Недоля моя заплатила мені в самому кінці 1708 р. крайнім нещастям, про яке можна буде згадати далі в названому році». Можна припустити, що при виконанні якогось завдання І. Мазепи чи П. Орлика його спіймали московські драгуни. У ході слідства додалися й перехоплені листи, адресовані гетьману від С. Величка. Канцелярист після допиту був ув'язнений і, певно, його заслали до Сибіру, бо в «Літопису» є така фраза про І. Максимовича: «Які були після нього в Чернігові архієпископи, про те я не знаю, оскільки змінив в той час добре своє життя на невольничче» [2, с. 212].

Повернувся на батьківщину С. Величко у 1715 р. лише завдяки сприянню полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея, сина колишнього генерального судді. До канцелярської служби більше не повертався. Оселився спочатку в рідному селі Жуки, а потім – Диканьці на Полтавщині. Вчителював, збирав історичні книги та старовинні рукописи. В 1720 р. він і почав писати свій легендарний твір «Летопись событий в юго-западной России в XVII в.».

Точна дата смерті С. Величка невідома, але вчені припускають, що це сталося після 1728 р. Похований він був у рідних Жуках. У центрі села, поруч із каплицею Покрови Пресвятої Богородиці й курганом пам'яті, встановлено гранітну брилу, яка символізує останнє пристанище славного історика козаччини, тут же відкрито меморіальний комплекс слави українського козацтва. В. Шевчук справедливо відмітив: «Ми не знаємо його обличчя, був він високий чи низький, яку мав вдачу, хто були його рідні, друзі. Ні відаємо й середовища, в якому виховувався, де навчався і, врешті, де його могила» [7, с. 5].

Самійло Величко був надзвичайно ерудованою людиною. Крім історії, виявляв інтерес до інших наук, цікавився політикою, мистецтвом, поезією, збирав власну бібліотеку, від якої до нашого часу збереглося 7 книжок із його автографом. Дослідниця Т. Таїрова-Яковлева повідомляє, що уперше про існування бібліотеки С. Величка (точніше – того, що від неї залишилося) повідомив знаний український текстолог Ярослав Дзира. У 1971 р. Я. Дзира написав: «Нещодавно В. Колосова виявила в московських архівах сім книжок із власної бібліотеки Величка, де є його автограф «3 книг Самоїла Величка канцеляристи» [4, с. 103]. Отже, бібліотека С. Величка не

була спалена або ж вивезена самим власником, а потрапила до рук О. Меншикова разом із Батури́нським архівом.

Багато видатних людей пам'ятає батури́нська земля, безліч таємниць надійно приховує в собі. Аналізуючи діяння цих людей, їхні творчі здобутки можна стверджувати, що саме Батурин приваблював до себе талановитих митців, політичних діячів, полководців, які, проживаючи в гетьманській резиденції, творили історію, боролися за права та свободу українського народу. Самійло Величко, відомий усьому світові як літописець, безперечно, є однією із найяскравіших постатей українського державотворення, осередком якого був Батурин.

Сьогодні будинок колишнього Генерального судді В. Л. Кочубея – пам'ятка архітектури національного значення, що входить до складу об'єктів НІКЗ «Гетьманська столиця». В експозиції Кочубеївського будинку постаті Самійла Величка присвячено окремий тематичний блок, який розповідає про те, що саме в цьому будинку працював Самійло Васильович. У ньому представлені копії сторінок «Літопису», його сучасне видання, а також «робоче місце канцеляриста» з писарським приладдям. Ведучи документообіг генерального писаря й судді В. Кочубея, Величко міг проживати або ж в самому будинку, або на території Кочубеївщини в одному зі службових приміщень.

Ще дуже багато таємниць доведеться розкрити історикам стосовно біографії відомого козацького літописця. Та одне ми знаємо напевне – це був справжній патріот української держави, відданий, освічений, перспективний державний діяч, доля якого тісно переплелася із долею гетьмана Івана Мазепи, міста Батурина та України-Гетьманщини.

Література

1. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис / Я. Дзира // Історіографічні дослідження в Українській РСР // [відп. ред. І. О. Гуржій]; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 4. – С. 256
2. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К., 2004. – С. 211.
3. Яремченко В. Наш земляк Самійло Величко та його «Літопис» / Віталій Яремченко // Село Жуки – Батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – [Вип. І]. – С. 112.
4. Таїрова-Яковлева Т. Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького / Т. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – К., 2017. – № 5. – С. 103.
5. Когут З. Культура козацької еліти Мазепиного двору / З. Когут, В. Мезенцев, Ю. Ситий, В. Скороход. – Торонто: Вид-во «Гомін України», 2013. – С. 23.

6. Таирова Т. К биографии автора казацкой летописи Самойло Величко / Т. Таирова // Петербургские славянские и балканские исследования. – СПб., 2017. – № 2 (20). – С. 81.

7. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис / Валерій Шевчук // Збірник козацьких літописів. – К., 2006. – С. 5.

Наталія Сушко
САМІЙЛО ВЕЛИЧКО І БАТУРИН

Резюме

У статті досліджується батуринський період життєвого шляху літописця козацької доби Самійла Васильовича Величка.

Ключові слова: *Самійло Величко, Генеральна військова канцелярія, військові канцеляристи, канцелярський курінь, Батурин.*

Nataliya Sushko
SAMILO VELYCHKO AND BATURYN

Summary

The Baturyn life period of the Cossacks' chronicler Samiilo Vasyliovych Velychko is observed in the article.

Keywords: *Samiilo Velychko, General Military Chancellery, military cleric workers, chancellery kurin, Baturyn.*

«ЛІТОПИС» САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ЯК «ПЕРША ЗГАДКА» ПРО ДИКАНЬКУ В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Про необґрунтованість використання «Літопису» Самійла Величка для визначення дати першої згадки (1658 р.) про Диканьку у писемних джерелах. Порівняні наведені літописцем дані із зафіксованими у синхронних цій даті текстах. Вірогідно, записані Самійлом Величком від оповідачів відомості були не точними.

Ключові слова: Самійло Величко, Диканька, 1658 р., Сербинське поле

Загальноновживаним роком першої згадки про Диканьку в писемних джерелах є 1658. Саме ця дата фігурує в усіх краєзнавчих дослідженнях з її історії (зокрема, «Історії міст і сіл Української РСР» [6, с. 283–284]), увіковічена на пам'ятному знаку біля районного музею. Але використані при її визначенні відомості наведено у набагато пізнішому за саму дату творі – «Літописі» Самійла Величка. Тому вважаю, що її використання з покликанням лише на це джерело не обґрунтоване. Хоча, безумовно, Диканька на той час уже існувала. Про це побіжно свідчить інформація в першому відомому мені нині писемному джерелі, до того ж, досить об'єктивному, в якому згадується цей населений пункт, – «Переписних книгах» 1666 року.

На середину 1660-х рр. Дуканька була вже значним селом, яким керували війт і два бурмістри. У ньому, крім добре розвинутого сільського господарства, існували окремі ремесла та промисли. 8 найбагатших селянських родин орали 6 волами (три пари). 19 сімей володіли 4 волами. Більшість же диканчан (106 родин) орали парою волів. Бобилів було лише четверо. Тобто, якщо допустити, що в середньому в сім'ях було по 4 особи, є підстави для висновку, що загалом у Диканьці мешкало не менше 548 посполитих. А якщо врахувати, що в переписі не відзначені козаки, є підстави стверджувати, що людей у селі мешкало значно більше.

Важливу інформацію щодо занять населення несуть прізвища. В більшості випадків у документі замість них наведено імена-побатькові, оскільки в селянському середовищі Гетьманщини звичні для нас прізвища лише з'являлися. Лишень кілька слів походять не від імені батька. Серед них два Гончарі, Колісник і Токар – саме представники цих професій, безсумнівно, жили на той час у Ди-

каньці. Крім того, диканчани володіли млинами на річці Ворсклі [7, с. 97–98]. Вважаю, що за вісім років в умовах Руїни такий значний населений пункт виникнути не міг. Тобто, на 1658 рік Диканька, безсумнівно, вже існувала.

Але в синхронних описуванні Самійлом Величком події джерелах, згадок про Диканьку не віднайдено. До того ж, інформація в них значно відрізняється від наведеної літописцем. Зокрема, за Величком, погром на полі, пізніше названим місцевими мешканцями Сербинським, півторатисячного найманого козацько-сербського полку прихильників Івана Виговського під проводом полковників Івана Богуна й Івана Сербина, направлено для арешту полтавського полковника Мартина Пушкаря, стався 27 січня (за старим стилем). Перед цим спрямований за наказом Пушкаря загін під проводом кошового Якова Барабаша певний час стояв у Диканьці [4, с. 228]. Але в майже синхронному описуванні подій джерелі – звіті верстового козака Марка Антонова перед стольником і воєводою Григорієм Зюзінім, йдеться, що подія відбулася 25 січня [1, с. 91]. Не підтверджує й здогад Величка про те, що «компанійці» вийшли з Миргорода і «не пішли просто на Полтаву чи зблудили, а вдалися до Великих Будищ» [4, с. 228]. Виявляється, що загін прихильників Виговського йшов із Гадяча [1, с. 91], а не з Миргорода, і тому, звичайно, найкоротший шлях до Полтави пролягав через Великі Будища та Диканьку.

З розповіді С. Величка можна зрозуміти, що очолений Пушкарем загін напав у час відпочинку супротивників, після того, як вони заночували на Сербинському полі. За свідченнями безпосередніх учасників тих подій, все відбувалося інакше. Іван Сербин свідчив, що прийшовши під «Платаву», козаки зупинилися «зимувати». І саме в цей час на них напали противники [3, с. 269]. Мартин Пушкар повідомляв царському посланцю у березні 1658 р., що «Сербяне» приходили для того, щоб захопити його і разом з 24 козаками розстріляти. Коли ж полтавський полковник виїхав до них і запитав «для чого наступають, какие они государю изменники», «Сербяне де, не дав с собою говорить на него полковника ударили и он де велел обранятя войску, и их де Бог и покарал, и из государственных городов выгнали» [3, с. 32].

Ці дані підтверджують думку, висловлену Михайлом Грушевським про те, що Величко «цю війну Виговського з Пушкарем оповідає ... зачерпнувши, мабуть з місцевої полтавської традиції» [5, с. 137].

Підсумую, що склався своєрідний прецедент – усталена дата першої згадки про Диканьку в писемних джерелах, узята з набагато пізнішого за неї джерела – «Літопису» Самійла Величка, є необґрунтованою. Літописець, не будучи її сучасником, прив'язав подію до Диканьки, очевидно, за спогадами місцевих жителів, які, безумовно,

ще могли мешкати в цьому селі за часів написання даного твору. Але, за більш ніж півстоліття після того, як сталася битва, деталі призабулися, і тому були переінакшені оповідачами. Внаслідок цього записані Самійлом Величком відомості виявилися не точними.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: собранные и изданные Археографическою комиссиею / [ред. Н. Костомаров; содейств. П. А. Кулиш]. – Т. 4: 1657–1659. – СПб.: Изд. археографич. Комиссии, 1863. – [6], [7], 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: собранные и изданные Археографическою комиссиею / [ред. Н. Костомаров]. – Т. 7: 1657–1663, 1668–1669. – СПб.: Изд. археографич. комиссии, 1872. – 414 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: собранные и изданные Археографическою комиссиею / [ред. С. А. Белокуров]. – СПб.: Изд. археографич. комиссии, 1892. – Т. 15: 1658–1659. – (Дополнение к Т. 4). – 266 с.
4. Величко С. В. Літопис / Самійло Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X – 408 с.
6. Жук В. Н. Диканька / В. Н. Жук // Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – Т. 17. – С. 283–301.
7. Малороссийския переписныя книги 1666 года. – К.: типография Император. Университета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 109 с.

Анатолій Щербань

«ЛІТОПИС» САМІЙЛА ВЕЛИЧКА ЯК «ПЕРША ЗГАДКА» ПРО ДИКАНЬКУ В ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Резюме

Звернено увагу на факт необґрунтованості використання «Літопису» Самійла Величка для визначення дати першої згадки (1658 р.) про Диканьку у писемних джерелах. Порівняно наведені літописцем дані із зафіксованими в синхронних цій даті текстах. Зроблено висновок про те, що Самійло Величко, очевидно, писав за спогадами мешканців Полтавщини. Але, за більш ніж півстоліття після того, як сталися охарактеризовані літописцем події, їхні деталі призабулися і тому були переінакшені оповідачами. Внаслідок цього записані Самійлом Величком відомості виявилися не точними.

Ключові слова: Самійло Величко, Диканька, 1658 р., Сербинське поле

Anatolii Shcherban
**“CHRONICLE” OF SAMIIL VELYCHKO
AS A “FIRST MENTIONING”
OF DYKANKA IN WRITTEN SOURCES**

Summary

Attention is paid to the fact of groundless usage of Samiilo Velychko’s “Chronicle” for defining date of the first mentioning (1658) of Dykanka in written sources. Data given by chronicler is compared with another texts of the same period. Conclusion that Samiilo Velychko probably used memoirs of Poltava citizens for his work is made. But events described by the chronicler in a half of a century were quite forgotten and changed by tellers. As a result, information written down by Samiilo Velychko was inaccurate.

Keywords: *Samiilo Velychko, Dykanka, 1658, the Serbyn Field.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ОСАДЖЕННЯ МІСТЕЧКА КОТЕЛЬВА

Розглядається питання про датування осадження містечка Котельва за козацької доби. Наводяться поширені до цього часу погляди на проблему, а також визначається приблизно рік облаштування цього населеного пункту в сер. XVII ст.

Ключові слова: *Котельва, козацький час, містечко, заснування, осадження.*

Значна кількість сюжетів історії козацької доби, незважаючи на те, що вони не так вже й далеко віддалені в часі від сучасності, лишаються й наразі доволі дискусійними та невирішеними. Зокрема, це стосується й часу осадження (заселення чи перезаселення) населених пунктів краю в XVII ст. Незважаючи на досить багату історіографію з вивчення цих проблем по різних населених пунктах, ситуація часто не стає більш прозорою й зрозумілою.

Причиною цього, здається, є засилля дописів, що вельми некритично підходять до вивчення власне історичних документальних джерел, адже деякі з них формувалися на базі своєрідних «легендарних переказів», не підкріплених фактами, та не враховували навколишні історичні обставини. Іноді датування осадження населених пунктів є настільки фантастичним, що відділяє історіографічну дату від реальної майже на століття.

Таким є, наприклад, питання про час осадження містечка Котельва в Поворсклі. Козацьке укріплення знаходилося у центральній частині сучасного селища, на мису надзаплавної тераси лівого берега р. Котельва, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро. Саме містечко, як населений пункт, є об'єктом згадок в історичних документах, принаймні, з середини XVII ст. Описи форм, розмірів та характеру укріплень міста, інших споруд у його межах, містяться в кількох джерелах XVIII ст. Але вивчення форми й розмірів укріплення залишимо наступному дослідженню.

Щодо часу заснування містечка в історіографії існують два погляди. Перший, умовно названий «церковний», відносить облаштування міста, а перш за все – його церков, ще до часу далеко за середину XVII ст., аж до середини XVI – поч. XVII ст.

Більшість із послідовників цієї точки зору спиралися на дані, наведені архієпископом Філаретом, що, в свою чергу, використовував

уристки з окремих літописів тих же часів. Останні в більшій мірі спиралися на неперевірені перекази.

Так, архієпископ Філарет наводить дані, цитуючи, зокрема, «Історію Русів» Г. Кониського про те, що 1583 р. «крымские Татары, поводом несогласия правительств Польскаго и Турецкаго за проишествие Волошское, напали воровски на границы Малороссийския и пленили несколько сот человек около местечек Опошнаго и Котельвы» [8, с. 31]. Цікаво, що сам Філарет трансформує цей рік у 1584 р., і додає інформацію про «полон кількох людей» [18, с. 270], взяту ніби із твору Маркевича: хоча останній зазначає у своїй роботі про поневолення відразу кількості людей [9, с. 47]. Така кількість населення на цій території у XVI ст. виглядає малоімовірною.

Цікаво, що крім багатьох інших історичних невідповідностей, факт нападу татар одночасно на Котельву й Опішню перегукується з подією 1673 р. [13, стлб. 284], рік якої, не виключено, й був сплутаний з 1583 р. та пов'язаний із гетьманством Скалозуба, відомого, до речі, лише за документами 1599–1600 рр.

Услід за цим Філарет, продовжуючи давню лінію походження Котельви, досить некритично ставиться до історії церков містечка. Головним аргументом їх древності, на його думку, є Євангеліє, дароване, згідно напису, Троїцькому храму 1632 р., де зазначалося що той згорів 1631 р. Тож, за його логікою та переказами старожилів, він існував ще десь 1620 р., а ще древніший, Преображенський, був іще на 10 років старше (цікаво, що автори замітки про цей храм наголошують, що інших відомостей про існування Преображенської церкви між 1610 р. і сер. XIX ст. — немає [10]. Тож на 1610 р. храм, а отже й Котельва, за словами архієпископа, вже існували [18, с. 270, 274–275]. Ці дані були повністю відображені й у наступних виданнях [5], а дата заснування «16 ст.» перекочувала до більшості енциклопедичних видань [напр.: 17, с. 386].

Цікаво, що крім дарчого напису в книзі, джерелами інформації виступали «старожили». Складно повірити, що мешканці Котельви сер. XIX ст. могли щось повідати конкретне про події поч. XVII ст. Здогадно, їхня пам'ять передавала максимум «дідівську історію», старшу лише на 2–3 покоління, тобто — XVIII ст. А вже Філарет, маючи теорію про більш давнє походження Котельви, зробив її на сто років старше.

Здогадно, таке подревнення історії цієї частини Поворскля і на той час, і навіть зараз, є традиційним: околиці Більська, Глинська, Опішні, як колись ленних володінь князів Глинських, мали в очах істориків різних часів більш «давнє історичне право» на таке датування.

Інший погляд — «світський», більш історичний і правдоподібний, заснований переважною мірою на документах. Хоча точної дати

облаштування містечка і тут не фігурувало (як побачимо, 1653–1654 рр. не є точними), але все ж версія про заснування Котельви у середині XVII ст. є логічнішою й більш точною. Ця думка виступає більш раціональною й обґрунтованою, як з точки зору історичної логіки, так і за підтвердженнями документів. Дата заснування в історіографії розбігається в різних дослідженнях (переважно, краєзнавчих) у межах 1653–1654 рр. Як показує більш прискіпливий аналіз, облаштування фортеці тут припадає навіть на ще більш ранній час.

Зазначена територія ще в XVI ст. була у сфері політичних інтересів Московського царства: тут проходили роз'їзди путивльських і рильських станиць, розписаних, наприклад, у 1571 р.: «... да к Мерлу, да вверх речки к Тыре через поле, да на верх Колтевы, да к Мерлу, а Мерл перелезти на речку на Калшце...» [1, с. 13, № 11]. Але населених пунктів тут не значилося, що цілком логічно, зважаючи на прикордонність цієї території на той час.

У «Книге Большому чертежу», де детально описані ці прикордонні, а тому важливі для Московського царства землі, згадується річка Котельва, і те що вона впадає у Ворсклу. Проте немає жодного слова про фортецю на цьому місці [7, с. 63, 64]. Відсутня Котельва (як населений пункт) й на мапі Г. Л. де Боплана, складеній до 1650 р. [6, карта].

Згідно одного документу, в липні 1652 р. згадуються мешканці котелевські (!) Іван Логвинович і Петро Заславський [2, с. 290, № 467]. Ще з одного документу кінця цього ж року, Котельва згадується разом із Зіньковим та Куземином у складі «литовських» міст (тобто, була заселена вихідцями із Великого князівства литовського) [2, с. 303, № 492].

Під 1653–1654 рр. відомі чолобитні станичників м. Вольного з проханням на дозвіл здійснювати їм роз'їзди до урочища Острединів Ріг замість урочища Колонтаєвої гаті. Причина цьому була в тому, що на шляху до Колонтаєвої гаті литовські люди збудували місто на р. Котельві і «ганялися» за станичниками [12, стлб. 358]. У 1653 р. згадуються перші очільники містечка: отаман Василь Кислиця і сотник Грицько Триполів [2, с. 315, № 509].

Починаючи з 1654 р., Котельва вже є постійним «фігурантом» історичних документів тієї епохи [напр.: 2, с. 358, № 574], де, наприклад, разом із Куземином входила до пунктів станичного роз'їзду [4, с. 221]. Зокрема, є запис про Котельву в «Розписі міст та містечок, якими Військо Запорізьке володіє» (кін. 1653 – поч. 1654 р.), де воно згадане як слобода Полтавського полку [3, с. 239–240, № 4]. У 1658 р. тут стояли загони сотника Охтирського полку Єкименка та отамана Феська, призначені для оборони від війська Виговського [2, с. 630, № 1067].

До 1661/1662 рр. містечко було у підпорядкуванні Полтавського полку, з цього року перейшло під гетьманську юрисдикцію до складу Гадяцького (спочатку носив назву Зіньківського) полку («Гадяцької волості») [16, с. 89] (з 1710 р. передано до складу Охтирського слобідського полку).

І надалі Котельва у другій половині XVII ст. доволі часто згадується в історичних джерелах, переважно — в контексті військово-політичних подій. Так під 1668 р. фіксується бій П. Дорошенка та кн. Г. Г. Ромодановського під Котельвою, який останній програв, і відступив до Охтирки [14, стлб. 629, 703]. У 1673–1674 рр. — напад татар на Котельву, Опішню та Полтаву [13, стлб. 284]. Під 1680 р. згадується котелевський сотник Павло Григор'єв [11, стлб. 108]. Під 1686 р. — коротка згадка у розписі Охтирського полку Котельви як «гетьманського міста на р. Котелевка, що у Ворсклу впала, а до Котелевського повіту [сотні] й Деревки належні [15, отд. II, с. 437].

З огляну на вищенаведене, можемо стверджувати, що «церковна» позиція в історіографії датування осадження містечка Котельва виглядає занадто надуманою й не витримує критичного аналізу. Натомість, «світська» у значній мірі підтверджена як документальними свідченнями, так і загальноісторичними обставинами.

Власне заснування містечка можемо віднести до часу не пізніше 1652 р., певно, або ж саме цього року, або ж на 1–2 роки до цього, але не більше. Наразі саме 1652 р. є найдавнішою згадкою про Котельву в історичних документах, і може бути опорною датою для історії населеного пункту.

Література

1. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук: в 3-х т.; [под ред. Н. А. Попова]. — Т. I: Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. — СПб. : Типография Император. академии наук, 1890. — 766 с.
2. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук: в 3-х т.; [под ред. Н. А. Попова]. — Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. — СПб. : Типография Император. академии наук, 1894. — 773 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Т. 10. Дополнение к III-му тому: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654; [изданы под ред. Г. О. Карпова]. — СПб. : типография братьев Пантелеевых, 1878. — 837, 24 с.
4. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Изд. ИОИДР при Москов. ун-те / исследование Д. И. Багаля. — М. : в Университет. типографии (М. Катков), 1887. — 614 с.

5. Білоусько О. А. Котельва смт., райцентр. Православної церкви (з 1990-х — УПЦ МП) громада. Троїцька церква / О. А. Білоусько, В. О. Мокляк, В. А. Павленко // Полтавіка: Полтавська енциклопедія. Т. 12: Релігія і церква; [гол. ред. О.А. Білоусько]. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — С. 309–310.

6. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Г. Л. де Боплан // Г. Л. де Боплан. Опис України. П. Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 17–114.

7. Книга Большому Чертежу; [подгот. к печати и ред. К. Н. Сербина]. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 232 с. — (Лен. отделение Ин-та истории АН СССР).

8. Кониский Г. История Русов или Малой России / соч. Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского. — М. : В Университет. Типографии, 1846. — 257, [4] с.

9. Маркевич Н. История Малороссии: [в 5 т.] / Николай Маркевич. — М. : Тип. Августа Семена, 1842–1843. — Т. 1. — 1842. — 387, X с.

10. Мокляк В. О. Котельва смт., райцентр. Православної церкви (з 1990-х — УПЦ МП) громада. Преображенська церква / В. О. Мокляк // Полтавіка: Полтавська енциклопедія. Т. 12: Релігія і церква; [гол. ред. О.А. Білоусько]. — Полтава: Полтав. літератор, 2009. — С. 309.

11. Описание документов и бумаг, хранящихся в б. Московском архиве министерства юстиции. Книга двадцатая. Первая половина: Документы разрядного приказа. Столбцы разрядных столов. — М. : Государств. изд-во, 1921. — 246 с.

12. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга двенадцатая: Документы разрядного приказа. Новгородского и Белгородского столов. — М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1901. — 551, 76 с.

13. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга восемнадцатая: Документы разрядного приказа. Севского стола. — СПб.: Синодальная Типография, 1913. — 410, 108 с.

14. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга тринадцатая: Документы разрядного приказа. Белгородский стол. — М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К, 1903. — 546, 82 с.

15. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга четвертая. В 2-х отделениях. — М. : Типография Л. Ф. Снегирева, 1884. — 192, 534 с.

16. Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; издание ПУАК. — Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 239 с.

17. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — 1124 с.

18. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. / Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). — Харьков: Изд-во «Харьков. частн. музей гор. усадьбы», 2011. — Т. 1. — 416 с.

В'ячеслав Шерстюк
ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ОСАДЖЕННЯ
МІСТЕЧКА КОТЕЛЬВА

Резюме

У статті порушено питання щодо датування осадження містечка Котельва за козацької доби. Наводяться поширені до цього часу погляди на проблему, а також визначається приблизно рік облаштування цього населеного пункту в сер.

XVII ст.

Ключові слова: *Котельва, козацький час, містечко, заснування, осадження.*

Viacheslav Sherstiuk
TO THE QUESTION OF KOTELVA TOWN ESTABLISH

Summary

Question about time of Kotelva Town establish in the Cossacks Time is risen in the article. Widespread vies on this problem are given, year of this town establishing is defined in the middle of the 17th c.

Keywords: *Kotelva, the Cossacks Time, town, foundation, establish.*

СПОВІДНИЙ РОЗПИС ЦЕРКВИ СЯТОГО ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГІЯ ПЕРЕМОЖЦЯ В с. ЖУКИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ 1754 РОКУ

Подається коротка інформація про церкву Святого Великомученика Георгія Переможця в с. Жуки Полтавського району та публікується її сповідний розпис за 1754 р.

Ключові слова: Жуки, церква, сповідний розпис, священник, архів.

Одним із цікавих об'єктів культурної спадщини в Жуках Полтавського району є місце розташування церкви Святого Великомученика Георгія Переможця – одного із двох храмів на території села. Сьогодні ми маємо небагато інформації про цей храм і в подальшому є необхідність у пошуку і вивченні як архівних, так і писемних джерел про нього.

Час будівництва церкви в ім'я св. Георгія Переможця в селі Жуки Полтавського полку (тепер Полтавського району) не віднайдено. Найдавніша письмова згадка про її існування відноситься до 1658 р., коли Гаврилом Дерякою та його дружиною Марією до храму було подаровано срібний хрест із написом «сътворил крестъ сей рабъ Божій Гавріиль Деряка ізъ женою своею Марією, року Божого 1658» [2, с. 192]. Наступна згадка датована 1722 р., коли в господарських документах Полтавського полку зафіксовано належну храму пасіку із восьми вуликів, залишених на зиму [4, с. 29]. Відомо, що станом на 1901 р. церква мала дзвін – вклад колишнього полтавського полковника Федора Івановича Жученка вагою 192 кілограми із написом: «року 1694, октоврія 20, отлить сей звонъ коштомъ и накладомъ Федора Жученка до храму св. великомуч. Георгія въ с. Жуки» [2, с. 192]. А в 1745 р. церква отримала новий дарунок – виготовлену в містечку Сорочинці Миргородського полку срібну гробницю з написом: «гробница церкви побѣдоносца Георгія, протопопіи Полтавской с. Жуковъ, дѣлана в містечку Сорочинцах 1745 г. дек. 2» [2, с. 192].

Відомо також, що 1776 р. церква була передана із відомства Київської до відомства Слов'янської і Херсонської єпархії [3, с. 162]. На цей час храм мав двох священників та одного церковнослужителя [3, с. 162]. Згадана церква загинула у 1782 р. під час пожежі, що трапилася в результаті влучання блискавки [2, с. 191]. Натомість, у 1785 р., коштом священника Павла Занковського було

збудовано новий храм [2, с. 191]. А в 1822 р. коштом дійсного статського радника Семена Кочубея його поставили на мурований колоць та прибудували дзвіницю [2, с. 191].

У 1859 р. церкву перенесли до села Байрак Полтавського повіту (тепер Диканський район) [2, с. 191].

Відомо також, що у 1776 р. церковний приход налічував 60 дворів [3, с. 162].

Із священників відомі: Георгій (Юрій) Занковський (пом. 1732 р.) [2, с. 192], Василь Георгійович (Юрійович) Занковський (пом. 1781 р.) [2, с. 192] та Павло Васильович Занковський (1795) [2, с. 191, 192]; із дячків – Іван Карпов (1754) [7, арк. 105]; пономарів – Омелян Григорієв (1754) [7, арк. 105].

На жаль, сьогодні майже відсутні джерела до історії цієї церкви. Усе, що ми маємо, це кілька публікацій.

Однак останнім часом було виявлене досить цікаве джерело, частково, у тій частині, що стосується церкви Покрови Пресвятої Богородиці в с. Жуки [6, с. 95–110] та Іоаннобогословської церкви в с. Мачухи [6, с. 167–191] Полтавського полку, уже опубліковане автором. Це сповідні розписи церков Полтавської протопопії за 1754 р., серед яких зберігся і сповідний розпис Георгіївської церкви в Жуки.

Зберігається цей том сповідних розписів у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у складі фонду № 990 і займає аркуші 105–116 зворот справи [7, арк. 93–104].

Документ містить відомості про 60 дворів, у яких проживало 695 осіб, у т. ч. 347 чоловічої та 348 – жіночої статей. Сповідувалися 530 осіб. Обряд сповіді не пройшло 165 особи через те, що не досягли необхідного для виконання сповіді віку. Усі вони мали 6 і менше років. Діти, яким виповнилося 7 років, згідно з існуючими нормами мали сповідуватися, що і зафіксовано у пропонованому увазі читача сповідному розписові.

Розпис поділено на три частини: 1) «Духовніє и ихъ домашніє»; 2) «Военніє и ихъ домашніє» та 3) «Посполітїє и ихъ домашніє».

Підписаний документ настоятелем храму священником Василем Занковським та дячком Іваном Карповичем. Підпис іде через увесь документ і знаходиться у нижній частині аркуша.

Нижче публікуємо текст названого документу.

Джерела та література

1. Бучневич В. Є. Село Жуки, Полтавського повіту / Бучневич В. Є. – Вид. 2-е, репринтне / Підгот до друку Супруненко О. Б. . – Полтава : Вид. центр. «Археологія», 1996. – 16 с.

2. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (Историко-статистический опыт). Вып. I. / А. Грановский. – Полтава: Типо-литогр. М. Л. Старожицкого, 1901. – IV, 418 с.

3. Джерела з історії Південної України. Т. 4 : Православна церква на Півдні України (1775–1781) / Упоряд. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2008. – 560 с.

4. Модзалевский В.Л. Матерьялы для истории Полтавского полка / В. Л. Модзалевский // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Вып. 2. – Полтава: Электрич. Типогр. Г.И. Маркевича, 1905. – 104, 163 с., ил.

5. Мокляк В. Сповідний розпис Покровської церкви в с. Жуки / Володимир Мокляк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. матеріалів Другої наук. конф. – К.;Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018.

6. Мокляк В.О. Сповідний розпис 1754 року церкви святого Апостола і євангеліста Христового Іоанна Богослова / Мокляк Володимир // Мачуський збірник. Вип. II: На скрижалях пам'яті / [за ред. А. В. Гейка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018.

7. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 15. – 268 арк.

Володимир Мокляк
СПОВІДНИЙ РОЗПИС ЦЕРКВИ СВЯТОГО
ВЕЛИКОМУЧЕНИКА ГЕОРГІЯ ПЕРЕМОЖЦЯ В
с. ЖУКИ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ 1754 РОКУ

Реюме

Подається коротка інформація про церкву Святого Великомученика Георгія Переможця в с. Жуки Полтавського району та публікується її сповідний розпис за 1754 р. Наводяться факти про історію храму, збережені церковні старожитності, осіб, що брали участь у спорудженні та підтриманні церкви, згадуються церковні діячі.

Ключові слова: Жуки, церква, сповідний розпис, священник, архів.

Volodymyr Mokliak
CONFESIONAL INVENTORY
OF THE SAINT MARTYR GEORGE CHURCH
IN ZHUKY VILLAGE POLTAVA REGIMENT OF 1754

Summary

Short information about the Saint Martyr George Church in Zhuky Village Poltava District is given and its confessional inventory of 1754 is published. Facts from the temple history are given, antiquities saved in church sacristy, people who participated both in church building and inputs, church clergymen are mentioned.

Keywords: Zhuky, church, confessional inventory, priest, archieve.

Додаток
Словідний розпис церкви Святого Великомученика
Георгія Переможця села Жуки.

Арк. 105.

Роспісь или реестрь села Жуковъ церкви с[вя]таго велелекомученіка Георгія св[я]щенніка Васілія Грігорієва Занковскаго обрѣтающагося при оной церкві в приходѣ ниже явленіхъ чиновъ людемъ со изьявленіємъ противъ коегождо имене о бітій ихъ въ с[вя]туго четвередіятницу у ісповѣди и св[я]тіхъ таній причастія и ктожь исповѣдался токмо а не причастілся і кто ж неісповѣдался.

дворовъ	Число людей		Духовніе и ихъ домашніе:	Лѣтъ от рожденія		Показніе дѣяства		
	Муж. пола	жен. пола		Муж. пола	жен. пола	кто бил у исповѣди и св[я]таго причастія	кто сповѣдался токмо а не причастілся	Которіе у исповѣди не били
	1		Того ж приходу Георгіевскаго попь Васіліи Юрієвъ сінъ Занковскаго	56		Били		
			дѣти его					
	2		Павель	21				
	3		Феодоръ	15				
	1		Виш пісаннаго попа сестра Параскевія Юрієвна вдова		53			
	4		сінъ ея Феодоръ	27				
	2		жена его Васса Павловна		23			
			дворовіе ихъ					
	5		Івань Феодоровъ	42				

	3	жена его Елена Прокофіївна			37	
6		сїнь ихъ Павло	11			
7		Грігорій	8			
8		дядюкь Іванъ Карповъ	30			
4		жена его Марія Івановна			26	
5		дочь ихъ Ірина			1	Не была
9		Пономарь Емельянъ Грігорієвъ	47			
6		жена его Дарія Івановна			26	Били
7		дочь ихъ Ірина			16	
		Воєнніє и ихъ домашніє				
1		Евдокія Леонтієвна вдова			53	
10		сїнь ея Іоанъ	32			
9		жена его Параскевія Івановна			25	
Арк. 105 зв.						
11		Яковъ Гордієвъ	19			Били всѣ
10		жена его Анна Петровна			17	
11		Анна Касіяновна вдова			57	
12		синь ея Петро	20			
2	13	Стефанъ Яковлевъ зятъ Къшенця	47			
	12	жена его Феодосія Васілієвна			46	
14		сїнь ихъ Міхайло	25			
15		Іванъ	23			
	13	Вишпїсаннаго Михала жена Евдокія Сте- пановна	24			
16		Яковъ Стефановъ	22			
	14	жена его Анна Сїдоровна			20	

17	Андрей Стефановъ	27			
15	жена его Аксеїя Даніловна	27			
16	дочь ихъ Анна	10			
17	Агрііна	4			Не была
3	Тетяна Андреевна вдова	85	Были		
18	зят ея Климъ Яковлевъ	60			
19	жена его Ирина Ягуовлевна	50			
	сінъ ихъ Леонтій	27			
20	жена его Тетяна Федоровна	25			
	сінъ ихъ Корнілій	6			Не былъ
21	Савва	4	Были		Не былъ
22	Іосіфъ Антонов Чоповъ	52			
	жена его Параскевія Емельяновна	39			
23	сінъ ихъ Гавріиль	23			
	жена его Агафія Ивановна	20			
4	Евфрїмія Федоровна вдова	77			
24	сінъ ея Нікіфоръ	29			
	жена его Марія Антоновна	31			
25	дочь ихъ Васса	7			
26	Магрона	1			Не была
5	Артемъ Яковлев Гапонов	47	Были		
	жена его Евфрїмія Ивановна	41			
28	Дочь ихъ Хрїстіна	2			
26	Стефанъ Сімоновъ	57			
Арк. 106.					
	29	жена его Евфросїнія Яковлевна	52	Были	

6	27		Савва Мартиновъ Недяковъ	46			
	28	30	Жена его Анастасія Зьновієвна сінъ ихъ Івань	11	43		
	29	31	дочъ Марфа сінъ Нікіта	9	17		
	30	32	дочъ Екатеріна Пелагія	22	2	Били	Не была
	31	34	Кіріло Савовъ жена его Параскевія Івановна	29	21		
	32	35	дочъ ихъ Марія Каленікъ Івановъ	64	2	Били	Не была
	33	36	жена его Дарія Івановна	57			
	34	37	сінъ ихъ Феодоръ жена его Варвара Іосифовна	27			
	35	33	сінъ ихъ Прокофій	3			За мало- лѣтствомъ
	36	34	Вакула	дѣти			
	37	35	Нікіфоръ Каленіковъ	25		Били	
	38	38	Жена его Агафія Леонтієвна Ігнатъ Зьнцевъ	33	24		
8	36	39	жена его Параскевія Васілієвна	33	33		
	37	40	дочъ ихъ Васса	11	6		За мало- лѣтствомъ
	38	41	Параскевія	5			
	39	42	Іріна	1			
	40	37	сінъ Корніло				

9	38	Стефанъ Андреевъ	30	Били	
	43	жена его Екатерина Ивановна	24		
	44	дочь ихъ Матрона	13		
	45	Марія	7		
	39	Синъ Емелі[я]нъ	6		Не били
	40	Евфѣмъ	1		
10	41	Тригорій Васілевъ Бучнѣ	51	Били	
	45	жена его Хрістіна Васілевна	40		
	42	сінъ ихъ Іванъ	17		
	43	Феодоръ	10		
	47	дочь Анна	6		
Арк. 106 зв.					
	44	сінъ Іванъ	4		Не били
	48	дочь Устіна	2		
11	45	Евстафій Іяковлевъ	35	Били всѣ	
	49	Жена его Анна Мойсѣвна	24		
	50	дочь ихъ Параскевія	9		
	46	сінъ Іяковъ	7		Не били
	47	Іванъ	1		
12	48	Іванъ Кондратіевъ	40	Били	
	51	жена его Тетяна Клімовна	32		
	49	сінъ ихъ Профѣмъ	3		Не били
	50	Якімъ Стефановъ	47	Били	
	52	жена его Матрона Семеновна	30		
	51	сінъ ихъ Феодоръ	10		

52	Андрей		7			
53	Мойсей		3			Не були
54	дочь Феодосія		1			
	Григорій Стефановъ		47		Були	
54	жена его Евдокія Лазоровна		40			
55	дочь ихъ Дарія		9			
55	Іванъ Трофімовъ		31			
56	жена его матрона Івановна		24			
56	сінъ ихъ Наумъ		2			Не були
57	дочь Евдокія		1			
57	Феодоръ Трофімовъ		23		Були	
58	жена его Екатерина Івановна		20			
13	Іванъ Павловъ Демченко вдовъ		63			
59	сінъ его Філіпъ		27			
59	жена его Параскевія		26			
60	сінъ ихъ Каленікъ		2			Не биль
61	Кондрать Івановъ		24		Були	
60	жена его Матрона Васіліевна		23			
61	дочь ихъ Іуліяна		1			Не була
Арк. 107.						
14	62	Сімеонъ Івановъ Турбаєвъ	67		Були	
	62	жена его Густина Сімеоновна	52			
	63	дочь ихъ Параскевія	13			
	64	Марія	12			
	63	Фома Сімеоновъ	25			
	65	жена его Анастасія Іванована	23			

64		сінъ ихъ Леонтій	1			Не билъ
65		Карпъ Сімоновъ	20		Били	
	66	жена его Любовъ Феодоровна	19			
	67	дочъ ихъ Дарія	1			Не была
66		Яковъ Сімеоновъ	33		били	
	68	жена его Анна Федоровна	33			
67		сінъ ихъ Феодоръ	12			
	69	дочъ Агафія	9			
	70	Евгенія	6			Не били
	71	Феодосія	1			
15	72	Марія Григоріевна вдова	50		Били	
	68	сінъ ея Васілій	27			
	73	жена его Марфа Стефановна	24			
	74	дочъ ихъ Евфімія	1			Не была
	75	Анастасія Васілевна вдова	44		Били	
	76	дочъ ея Іуліана	23			
	77	Евдокія	13			
69		сінъ Яковъ	5			Не билъ
16	78	Тетяна Марковна вдова	64		Били	
	79	дочъ ея Евдокія	32			
	70	сінъ Васілій	30			
	80	жена его Марія Івановна	29			
	81	Евдокія Лукяновна вдова	53			
Арк. 107 зв.						
	71	сінъ ея Васілій	30		Били	
	82	дочъ Матрона	31			

17	83	Евфѣмія Ігнатовна вдова			53		
	72	синь ся Дорошъ	16				
	73	Іосіфъ Ивановъ	34				
	84	жена его Пелагія Трохімовна		27			Не были
	74	синь ихъ Грігорій	5				
	75	Іосіфъ	1				
18	76	Васілій Трохімовъ Якіменковъ	34			Были	
	85	жена его Евдокія Еремѣвна		24			
	77	синь ихъ Даніло	7				
	86	дочь Іуліяна		5			Не была
	78	Іванъ Трохімовъ	23			Были	
	87	жена его Евфросімія Федоровна		22			
	88	дочь ихъ Дарія		2			Не были
	79	синь Лукянъ	1				
	89	Марія Гавриловна вдова		38		Были	
	80	синь ся Кіріло	13				
	90	дочь Екатерина		8			
	91	Евфросімія		1			Не была
	81	Грігорій Васілій Приходковъ	26			Были	
	92	жена его Феодосія Грігорієвна		23			
	93	дочь ихъ Матрона		3			Не были
	82	Синь Васілій	2				
19	83	Грігорій Іяковлевъ	38				
	94	жена его Параскевія Карповна		35		Были	
	95	дочь ихъ Пелагія		15			
	84	синь Міхайло	12				

Арк. 108.						
	96	дочь Фекла			5	За мало- лѣтствомъ
	97	Евдокія			1	
20	85	Петро Тарасовъ	5[?]			Били
	98	жена его Тетяна Ивановна			40	
	86	снѣ ихъ Феодоръ	12			
	87	Герасѣмъ	11			
	99	дочь Елена			8	
	100	Меланія			7	
	101	Евфрѣмія			4	За ма[ло- лѣтствомъ]
88		Самойль Тарасовъ	23			Били
	102	жена его Агафія Лукьяновна			20	
	103	дочь ихъ Анастасія			3 ме] с[я]ца	[За ма] лолѣ- тс[твомъ]
21	89	Иванъ Ивановъ Мошенцовъ	39			Били
	104	жена его Параскевія Лукьяновна			37	
	90	снѣ ихъ Сѣла	14			
	105	дочь Елена			8	
	106	Ірина			5	[За малолѣтс] твомъ
	107	Ксенія			1	
91		Феодоръ Емельяновъ	32			Били
	108	жена его Феодосія Ивановна			30	

92		сінъ ихъ Евфїмїй	9				
	109	дочъ Матрона	55	3	Били		Не биль
22	93	Иванъ Петровъ Кованка	21	46			
	94	жена его Варвара Юріевна	13				
	95	сінъ ихъ Сїмеонъ	12				
	96	Пантїлімонъ	10				
	97	Грігорїй	61				
	98	Стефанъ					
23	98	Евфїмїй Грігорїевъ Палъевъ					
Арк. 108 зв.							
	111	жена его Феодосїя Васїліевна	30	41	Били		
99		сінъ ихъ Нікола					
	112	жена его Марїя Панковна	7	26			
100		сінъ ихъ Грігорїй					
	113	дочъ Анастасїя	1	3			Не били
101		сінъ Марко	23		Били		
102		Марко Евфїмїевъ	1				
	114	жена его Агафія Васїліевна	33	21			
103		сінъ ихъ Нікіфоръ					за ма
104		Артемъ Евфїмїевъ			Били		
	115	жена его Агафія Андреевна	1	33			
	116	дочъ ихъ Ксенїя	67	5			логѣтъ
	105	сінъ Ігнаг					ство
24	106	Геркасіемъ Феодоровъ ...ковъ			Били		
	117	жена его Евфросїїя ...		49	всѣ		

107	сінъ ихъ Феодоръ	23			
118	жена его Марія Андреевна	22			
108	Петро Феодоровъ Низиковъ	47			
119	жена его Феодора Гордіевна	42			
109	сінъ ихъ Міхайло	16			
110	Прокофій Петовъ	22			
120	жена его Феодора Васілевна	19			
121	Евфрїмія Васілевна вдова	66			
111	сінъ ея Романъ вдовъ	45			
122	дочъ его Феодосія	9			
123	Евфрїмія	6			мъ
25 112	Лукьянъ Тхоновъ ...	41			Били
124	жена его Анна Онїсімовна	35			
125	дочъ ихъ Агафія	18			
113	сінъ Іванъ	10			
Арк. 109.					
114	Васілій	6			За мало- лѣтствомъ
115	Іяковъ	5			
116	Феодоръ	4			
117	Петро	2			
118	Кіріло	1			
119	Міхайло Тхоновъ	33			Били
126	Жена его Евдокія Грігоріевна	33			
120	Сінъ ихъ Іяковъ	14			
127	дочъ ихъ Наталія	9			

		128	Агафія сінъ Діонісій	1	7			
26	121		Андрей Максимовъ Пяцковъ	34		Били	За ма	
	122	129	жена его Агріппа Ивановна		24			
		130	дочъ ихъ Меланія		18			
	123		Сінъ Емелянъ	14				
	124		Трофімъ	12				
		131	дочъ Матрона		11			
		132	Марфа		6		лолѣт	
	125		сінъ Яковъ	1			твомъ	
27	126		Грігорій Яковлев Фомінъ	52		Били всѣ		
		133	жена его Варвара Алексѣвна		50			
	127		сінъ ихъ Афанасій	25				
		134	жена его Екатерина Ивановна		24			
	128		Кіріло Грігоріевъ	33				
		135	жена его Акілія Самсоновна		30			
	129		сінъ ихъ Васілій	9				
	130		Яковъ	7				
	131		Яковъ	5			За мало- лѣтствомъ	
	132		Корнілій	1				
	Арк. 109 зв.							
	133		Васілій Зяковлев Фомінъ	53		Били		
		136	жена его Феодора Омеляновна		50			
	134		сінъ ихъ Фома	18				
	135		Грігорій	25				

	137	жена его Грина Дмитровна		27		
136		Сінь ихъ Іосіфъ	7			
	138	дочь Елена		5		Не были
	139	Марія		1		
28	137	Іванъ Сімеоновъ Грішковъ	45		Были	
	140	жена его Екатерина Тихоновна		39		
	141	дочь ихъ Евдокія		18		
	138	сінь Грігорій	15			
	139	Герасіѣмъ	10			
	142	дочь Анна		7		
	143	Марія		3		Не были
	144	Васса	1			
	140	Давідъ Лавовъ Рудевъ	37		Были	
	145	жена его Марія Нікіфоровна		37		
	141	сінь ихъ Петро	11			
	142	Ілія	1			Не биль
29	143	Карль Ілїинъ	60		Были	
	146	жена его Евдокія Петровна		58		
	144	сінь ихъ Феодоръ	18			
	145	Петро	15			
	146	Уласъ	14			
	147	дочь Марія		6		Не были
Арк. 110.						
	148	Агрїїна		5		за малолѣтствомъ

30	147	149	Дарія			4 мѣсяца			
			Стефанъ Назарієвъ	54			Били		
		150	жена его Евфросинія Нікітовна			44			
		151	дочь ихъ Варвара			22			
		152	Параскевія			17			
		153	Васса			14			
		154	Акіліна			10			
31	148		Григорій Стефановъ	29					
		155	Жена его Екатерина Григоріевна			27			
		156	дочь ихъ Феодосія			3			Не били
		157	Тетяна			1			
		149	Тарасъ Стефановъ	23			Били		
		158	жена его Екатерина Кіріловна			20			
		150	Іоакімъ Коріѣв Вахнѣв	43					
		159	жена его Пелагія Ніколаевна			37			
		160	дочь ихъ Агафія			18			
		151	синь Іоанъ	14					
		161	дочь Васса			6			за малолѣтствомъ
		162	Дарія			1			
		163	Ксенія			2 мѣ- сяца			
32	152		Зыновій Демяновъ	46			Били		
		164	жена его Агрипина Савовна			42			
		153	синь ихъ Тарасій	9					

	154		Іосіфъ		6				Не били
	155		Іванъ		4				
Арк. 110 зв.									
	156		Іванъ		1				Не биль
33	157		Іоанъ Григорієвъ Собоцкій жена его Хрїстина Зъновієвна		46		44	Били	
	158		Сїнь ихъ Іванъ		17				
	166		Дочь Екагерина		13				
	167		Тетяна		9				
	168		Агафія		6				Не била
159			Іванъ Івановъ		20			Били	
	169		жена его Матрона Сїмеоновна				19		
			Посполтіє и ихъ домашніє						
34	160		Петро Уласовъ Конашовъ		54			Били всѣ	
	170		жена его Анна Сїмеоновна				50		
	161		сїнь ихъ Іосіфъ		19				
	162		Іоанъ		14				
	171		дочь Тетяна				20		
163			Михайло Петровъ		25				
	173		жена его Евфросїія Федоровна				22		
164			Дорошь Петровъ		32				
	173		жена его Уліяна Прокофієвна				30		
165			сїнь ихъ Васїлій		7				
166			Ілія		6				Не били
167			Міхайло		4				

168		Іванъ Івановъ Коцеволов	57		Били	
	174	Жена Евфімія Івановна	33			
Арк. 111.						
	175	дочъ ихъ Феодосія	11		Били	
	176	Дарія	9			
169		сінъ Іяковъ	4			За ма
170		Васілій Івановъ	26		Били	
	177	жена его Марія Сімоновна	26			
	178	доць ихъ Лепіана	4			.лоле
35	171	Стефанъ Кімовъ	36		Били	
	179	жена его Евдоєя Федоровна	32			
	180	дочъ ихъ Агрїїна	7			
	181	Пелагія	6			тство
	182	Анна	3			мъ
36	172	Ігнатъ Іяковлевъ	47		Били	
	183	Жена его Марія Стефановна	25			
	173	сінъ ихъ Антонъ	14			
	174	Лустимъ	11			
	175	Прокофій	8			
	176	Іоакїмъ	5 мѣся- цевъ			Не биль
	177	Софроній Данїловъ	62		Били всѣ	
			47			
	184	жена его Анастасія Грігоріевна				
	178	сінъ ихъ Васілій	25			

	179		Феодоръ	22			
	180		Михайло	12			
37	185		Параскевія Андреевна вдова	57			
	181		синъ ея Кондрагъ	22			
	186		жена его Анна Петровна	22			
	182		Кононъ Федоровъ	26			
	187		жена его Марія Нікіфоровна	27			
Арк. 111 зв.							
	188		дочъ Матрона	4	6		Не били
	183		синъ Пархомій	24			
	184		Васілій Федоровъ	23			Били
	189		жена его Анна Дмитровна	2			
	185		синъ ихъ Іванъ	26			Не биль
	186		Гавріло Костевъ Токаревъ	27			
	190		жена его Агріпіна Семеновна	6			Не билиза мало- лѣтствомъ
	187		синъ ихъ Андрей	3			
	191		дочъ Агафія	2			
	188		синъ Іванъ	29			Били
	189		Тіхонъ Костевъ	27			
	192		жена его Евдокія Кіріловна	6			Не би ли
	190		синъ ихъ Андрей	72			
38	191		дочъ Феодосія	2			
	193		Даніло Мартіновъ Клаповуховъ	72			Били
	194		жена Его Агафія Федоровна	72			

192		сінъ ихъ Феодоръ	29			
	195	жена его Евдокія Ивановна		27		
	196	дочъ ихъ Евфросімія		10		
193		сінъ Феодоръ	4			Не были
194		Даніло	2			
195		Івань Прокофійевъ Костенковъ	46		Были	
	197	жена его Пелагія Даніловна		40		
	198	дочъ ихъ Елена		22		
	199	Анастасія		20		
	200	Евдокія		13		
196		сінъ Васілій	9			
	201	дочъ Евдокія		6		Не была
Арк. 112.						
	197	сінъ Філіпъ	2			Не были
39	198	Яковъ Васіліевъ Токаревъ	63		Были	
	202	жена его Феодора Васіліевна		56		
	203	дочъ Феодосія		13		
199		Григорій Яковлевъ	21			
	204	жена его Уліяна Петровна		19		
	205	дочъ ихъ Ксенія		1		Не была
200		Сідоръ Яковлевъ	38		Были	
	206	жена его Гуліяна Ивановна		36		
201		сінъ ихъ Мартінь	14			
202		Терентій	5			Не были
	207	дочъ Анна		2		
203		Феодоръ Павлов Демченко	57		Были	

	208	жена его Анна Карловна			51		
	209	дочь ихъ Феодосія			18		
	210	Дарія			14		
204		Петро Феодоровъ		27			
205	211	жена его Варвара Константіновна			27		
		сінъ ихъ Ігнатъ		1			Не били
	212	Тетяна Уласовна вдова			63	Били	
206		сінъ ея Романъ		39			
	213	Марія Тіхоновна вдова			39		
207		сінъ ея Нікіфоръ		12			
	214	дочь Анна			10		
208		Сінъ Касянъ		6			Не били
	215	дочь Марія			1		
209		Васілій Стефановъ		33		Били	
	216	жена его Евфрѣсія Павловна			32		
Арк. 112 зв.							
	210	сінъ ихъ Григорій		11		Били	
211		Ілія		8			
	217	дочь Екатерина			6		Не били
212		сінъ Наумъ		2			
213		Феодоръ Стефановъ		37		Били	
	218	жена его Іріна Савеліевна			32		
214		сінъ ихъ Уласъ		10			
215		Якимъ		5			Не били
216		Каленікъ		1			
217		Гаврїї Прокофїевъ		26		Били	

		219	жена его Марія Павловна			25			
		220	дочь ихъ Агафія			4			Не были
	218		сїнь Іванъ		1				
42	219	221	Марія Прокофіевна вдова		12	42	Были		
		222	сїнь ея Герасїмъ			15			
	220		дочь Агафія						
			сїнь Онсімъ		8				
	221		Іванъ Петровъ Касїянь		25				
		223	жена его Варвара Федоровна			24			
	222		сїнь ихъ Іаковъ		7				
		224	дочь Вааса			2			Не была
	223		Іванъ Касїяновъ		44				
		225	жена его Евдокїя Карповна			45			
		226	дочь ихъ Агрїіна			22	Были		
		227	Наталія			14			
	224		сїнь Алексей		12				
		228	дочь Агрїіна			8			
		229	Феодосїя			4			Не были
		230	Анна			2			
Арк. 113.									
43	225		Іванъ Івановъ Шостковъ		30		Были		
		231	жена его Марія Семеновна			28			
		232	дочь ихъ Марфа			7			
		233	Елена			1			Не была
	226		Андрей Сїмоновъ		27		Были		
		234	жена его Тетїана Сїмоновна			23			

		235	дочь ихъ Уліяна			1		Не била
227		236	Васілій Іеремѣвъ Кулевъ	60			Били	
		237	жена его Устіна Евстафїевна		53			
		238	дочь ихъ Агрїіа		14			
	228		Алексей Васілевъ	29				
		239	жена его Марія Каленїковна		27			
		239	дочь ихъ Васса		10			
	229		сїнь Васілій	6				Не били
	230		Іяковъ	3				
	231		Сїмонъ Іеремѣвъ Кулевъ	40			Били	
		240	жена его анастасїя Мойсїевна		29			
	232		сїнь ихъ Лукянъ	14				
	233		Трофїмъ	9				
		241	дочь Дарїя	6				Не били
		242	Екатерїна		5			
44	234		Іванъ Данїловъ	50			Били	
		243	жена его Феодора Івановна		44			
	235		сїнь ихъ Павло	18				
	236		Феодоръ	16				
	237		Тїмофей	14				
		244	дочь Матрона		12			
45	238		Сава Іосїфовъ	30				
		245	жена его Евфросїмія Трофимовна		26			
		246	дочь ихъ Евгенїя		8			
	239		сїнь Козма	5				Не биль
Арк. 113 зв.								

240	Діонісій		3						Не були
	247	дочь Евфїмія	1						
241	Андрей Мартїнов Карнуховъ		60					Були всѣ	
	248	жена его Марїна Стефановна		56					
242	сынъ ихъ Лукьянъ		23						
46	243	Тарасъ Сїдоровъ	47						
	249	жена его Марїя Федоровна		37					
	250	дочь ихъ Агрїїна		16					
	251	Екатерїна		12					
244	сынъ Григорїи		7						
	252	Феодора Васїлевна вдова		56					
245	зятъ ея Панко Стефановъ		25						
	253	жена его Марїя Алексїевна		24					
	254	дочь ихъ Параскевія		3					Не была
47	246	Петро Петров зятъ Трїроговъ	58					Були	
	255	жена его Параскевія Захарїевна		53					
247		сынъ ихъ Сергїи	23						
248		Кузма	21						
249		Григорїи	15						
250		Иванъ Петровъ	26						
	256	жена его Феодосїя Максїмовна		25					
	257	дочь ихъ Параскевія		6					За малолѣтствомъ
251		сынъ Данїло	3						
	258	дочь Евфїмія		1					

48	252	Іванъ Стефановъ	23	Били	
	259	жена его Марина Тіхоновна	21		
	260	дочъ ихъ Агафія	3		
	253	сінъ Григорій	1		
	254	Кондрать Василієвъ Бойковъ	67	Били	
	261	жена его Екатерина Тоновна	57		
	255	сінъ ихъ Романъ	27		
	262	жена его Анна Кіріловна	27		
	263	дочъ ихъ Евдокія	9		
Арк. 114.					
	256	Сінъ Кіріло	6		За мало- лѣтствомъ
	264	дочъ Меланія	3		
	257	сінъ Емельянъ	1		
49	258	Романъ Захарієвъ Грирогъ	60	Били	
	265	жена его Матрона ...	61		
	259	сінъ ихъ Павло	21		
	260	Василій	19		
	261	Гордій Романовъ	25		
	266	жена его Марфа Степановна	23		
	262	Василій Романовъ	30		
	267	жена его Пелагія Ивановна	29		
	268	дочъ ихъ Варвара	6		За мало- лѣтствомі
	263	сінъ Іванъ	2		
	264	Лукианъ Романовъ	37	Били	

		269	жена его Марія Федоровна сінъ Феодоръ			37		
	265		сінъ Феодоръ		12			
	266		Іоанъ		10			
	267		Афанасій		9			
	268		Кондрать		5			За малолѣтствомъ не были
	269		Савва		4			
	270		Ніколай		3			
	271		Прокофій		2			
	270		дочъ Агафія			1		
50	272		Кіріло Кондратовъ Діканевъ		56		Были	
	271		жена его Парасковія Мартіновна			53		
	273		сінъ ихъ Уласъ		22			
	274		Дустѣмъ		14			
	275		Сергій Кіріловъ		31			
	272		жена его Ірина Алексѣвна			29		
	273		дочъ ихъ Анасасія			6		Не были
	276		сінъ Грігорій		5			
	277		Марко Кіріловъ		28		Были	
	274		жена его Евдокія Кіріловна			28		
	278		сінъ ихъ Павло		1			Не былъ
51	279		Андрей Федоровъ Донецъ		53		Были	
Арк. 114 зв.								
	275		жена его Анна Міроновна сінъ ихъ Кондрать		23		Были Были	
	280							

281	Петро	21			
276	дочь Уліяна	16			
282	Яковъ Харітоновъ	40			
277	жена его Марія Тимофѣвна	35			
283	сінъ ихъ Феодоръ	12			
278	дочь Параскевія	11			
279	Марія	4			Не би́ли
284	сінъ Романъ	2			
285	Кіріло Харітоновъ	37			Би́ли
280	жена его Евфросі́мія Павловна	30			
281	дочь ихъ Меланія	12			
286	сінъ Феодоръ	9			
282	дочь Тетяна	1			Не би́ла
287	Дімі́трій Ті́мковъ ...	62			Би́ли всѣ
283	жена его Анна Ивановна	40			
288	сінъ ихъ Феодоръ	14			
289	Гавріиль	7			
290	Даві́дъ Ивановъ Лагішовъ	48			
284	жена его Анна Федоровна	43			
285	дочь ихъ Феодосія	16			
286	Евфросі́мія	12			
287	Аклі́на	10			
291	Карпъ Стефановъ вдовъ	45			
292	сінъ его Іосі́фъ	20			
288	дочь Ксенія	17			

	289	Евфросімія			12		
	293	сінъ Лукянъ		6			Не биль
	294	Яковъ Наумовъ		70		Били	
	295	жена его Агафія Павловна			66		
	296	сінъ ихъ Іосіфъ		20			
		Кіріло		18			
	291	дочъ Евгенія			16		
	292	Васса			11		
54	297	Романъ Грігорієвъ		38			
Арк. 115.							
	293	жена его Нагалия Ивановна			37	Били	
	294	дочъ ихъ Елена			10		
	295	Дарія			5		Не били
	298	сінъ Іванъ		3			
	299	Алексей Грігорієвъ		30		Били	
	296	жена его Евфімія Васілевна					
	297	дочъ ихъ Іуліана			23		
55	300	Павло Даниловъ Галенковъ		60		Били	Не била
	298	жена его Евфімія Ивановна			56		
	301	сінъ ихъ Гавріиль		18			
	299	дочъ Евдокія		17			
	300	Марія		14			
	302	Грігорій Савелієвъ		43			
	301	жена его Гріна Марковна			41		
	302	дочъ ихъ Агафія			12		
	303	сінъ Фома		11			

		316	жена его Марія Грігорієвна			27			
		317	дочь ихъ Анна			6			Не били
	313		сінъ Грігорій		1				
	314		Касіянь Івановъ		38			Били	
	318		жена его Евдокія Федоровна			35			
	315		сінъ ихъ Гавріиль		12				
	319		дочь Елена			9			
	316		сінъ Тимофей		6				Не били
	320		дочь Евгенія			5			
58	321		Домна Васілієвна вдова			47		Били	
	317		сінъ ея Каленикъ		36				
	322		дочь Дарія			24			
	323		Наталія		14				
	318		Андрей Васілієвъ		53				
	324		жена его Евгенія Профїевна			53			
Арк. 116.									
	319		сінъ ихъ Сімеонъ		14			Били	
	320		Грігорій		30				
	325		жене его Агафія Івановна			30			
	321		сінъ ихъ Романъ		9				
	326		дочь Агафія			6			Не била
	322		Ефремъ Андреевъ		34			Били	
	327		жена его Маія Сімоновна			34			
	323		сінъ ихъ Доментій		6				Не биль
50	324		Алексей Днісовъ		46				
	328		жена его Евгенія Ніколаевна			37		Били	

325		сінъ ихъ Іоанъ	14				
	329	дочъ Тетяна	1				Не были
326		сінъ Петро	1 м[еся] ць				
327	330	Марія Федоровна вдова	20		56	Были	
328		сін ся Дімітрій	33				
	331	Феодоръ			67		
329		Агафія Федоровна вдова	24				
	332	Сінъ ся Дмітро			22		
		жена его Марія Корнѣвна					
	333	дочъ ихъ Феодосія			7		
	334	Евдокія			6		За мало- лѣтствомъ
330		сінъ Максѣмъ	4				
	335	дочъ Пелагія			1		
60	331	Андрей Даніловъ	57			Были	
	336	жена его Евфімія Ивановна			53		
	337	дочъ ихъ Ксенія	14				
332		сінъ Деміянъ	11				
333		Іванъ	9				
Арк. 116 зв.							
334		Феодоръ Андреевъ	22			Были	
	338	жена его Варвара Іосіфовна			19		
335		Тимофей Данілов	55				
	339	жена его Марія Іосіфовна			47		
336		сінъ ихъ Даніло	21				

337		Трохі́мъ	12			
	340	дочь Дарія		15		
338		сїнь Кондрагъ	10			
339		Петро Тїмковъ	37			
	341	жена его Евфїмія Ивановна		24		
	342	дочь ихъ Ксенія		2 мѣ- [ся]ца		Не была
340		Васїлій Тїмковъ	23		Били всѣ	
	343	жена его Евдокія Васїлевна	41	19		
341		Нїкта Грігоріевъ Крївцевъ				
	344	жена его Анна Данїловна		40		
342		Сїнь ихъ Лукянъ	23			
343		Феодоръ	21			
	345	дочь Параскевія	14			
344		Панко Петровъ Сахновъ	55			
	346	жена его Анастасія Ивановна		48		
345		сїнь ихъ Тимофей	26			
	347	жена его Евдокія Герасїмовна		23		
346		сїнь ихъ Парфенїй	1			Не билъ
347		Стефанъ Феодоровъ	37		Били	
	348	жена его Магрона Ивановна		27		

ІСТОРИКО–ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖУКІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 РОКУ

Аналізуються особливості статевої, вікової і сімейної структур мешканців села Жуків другої половини XVIII ст. за матеріалами сповідних розписів 1775 р.

Ключові слова: історична демографія, Жуки, сповідні розписи, коефіцієнт маскулізації, стать, вік, сімейний стан, духовенство, козацтво, посполиті.

Вивчення статево-вікової структури населення села Жуки, яке в другій половині XVIII століття перебувало в складі Городової сотні Полтавського полку [1], дозволяє більш точно визначити демографічні характеристики сільського соціуму Гетьманщини того часу. Для реалізації цієї мети спробуємо вирішити такі завдання: визначити загальну чисельність населення села Жуків; здійснити розподіл населення за віком і статтю; обчислити коефіцієнт маскулізації; проаналізувати особливості сімейної та вікової структури мешканців села.

За основне джерело для з'ясування окресленого кола проблем візьмемо сповідні розписи парафіяльних церков цього села за 1775 рік. Сповідні розписи – це церковні книги, що фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя. У Західній Європі обов'язок впровадження реєстрацій сповідей в католицькому костюлі було впроваджено IV Латеранським собором ще в 1215 р. Впровадження парафіяльних книжних записів у межах Речі Посполитої започатковано ухвалою Синоду кардинала Бернхарда Мацієвського в 1607 р, але перші сповідні розписи відомі лише з першої половини XVIII ст. [2]. У Росії перші спроби запровадити подібні постанови здійснено Петром I в 1716 [3], 1718 та 1722 рр. – «об обязательном говении под угрозой штрафов, мужского и женского населения империи в определенный срок» [4]. Але через їх не виконання, лише Іменним та Синодським указами 1737 р. Анна Іоанівна вимушена була підтвердити обов'язкове ведення сповідних розписів при церквах [5]. Кожний приходський священик був зобов'язаний вести детальні записи своїх парафіян, як чоловічої так і жіночої статей, як літніх, так і людей середнього віку, навіть новонароджених дітей «по имени,

прозваниям и чиnam, со означиванием лет их» [6]. Ці списки повинні були надсилатися до 1 вересня в Священний Синод. Всіх тих, хто в святу чотиридесятницю або в наступні два пости не будуть сповідуватися та причащатися, обкладати штрафами. Відповідно до розпорядження 1753 р. київського митрополита Тимофія (Шербацького) запис парафіян проводився у відповідності із встановленою формою, по домогосподарствах посімейно та іззначенням віку осіб [7].

Інтерес до зібрань церковної бібліотеки, сповідних розписів, описів церковного майна, старовинних церковних паперів, указів та постанов за попередні століття виник у дослідників-істориків, шукачів старовини, ще наприкінці XIX ст. [8]. У вітчизняній історіографії активне використання сповідних розписів почалося з пробудженням інтересу до соціальної історії в 1990-х рр. Спеціальні розвідки, присвячені їм, належать В. Мордвінцеву [9], Л. Гісцовій [10], О. Сакалу [11], О. Романовій [12], В. Дмитренку [13].

Сповідні розписи села Жуки за 1775 р. знаходяться в окремій архівній справі № 34 «Исповедная роспись церквей Полтавской протопопии», що зберігається в фонді 990 «Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії» Центрального державного історичного архіву України у місті Києві. Вона є доволі товстою книгою – понад 1000 арк. формату in folio, написаною скорописом другої половини XVIII ст.

Розписи населення села складаються з двох частин, у відповідності з числом парафій. У досліджуваний період в Жуках існувало дві церкви. Перша – «Покрови Пресвятої Богородиці» [14] знаходилася у північній частині села та була збудована раніше першої половини XVII ст. Про це свідчить напис в одному з давніх Євангеліїв, де значилося: «року 1636 месяца Апреля 20 дня я раб Божій Іоаннь Плющенко ктиторъ и братъ съ женою своею... отменяемъ сію книгу Евангелія до храму святяга Покровы Жуковской» [15]. Друга церква «Святого Великомученика Георгія» [16], час заснування якої невідомий, знаходилася у південній частині поселення. Сповідні розписи обох церков збереглися у відносно непоганому, читабельному стані. Щоправда, 4 арк. розпису парафії Покрови Пресвятої Богородиці пошкоджені [17]. Очевидно, внаслідок потрапляння на них крапель води, частина літер розмита, що практично унеможливує прочитання прізвищ та імен частини посполитого населення. Цифрові дані на цих аркушах збереглися краще. Відтак, ці недоліки суттєво не впливають на результати демографічних підрахунків та на виконання поставлених нами завдань.

Для відображення цілісності та повноти демографічних підрахунків по всьому населеному пункту ми об'єднали дані обох сповідних розписів. Усі кількісні показники, що в них містяться, ми підсумували. Сподіваємося, що такий підхід дозволить упорядкувати єдину картину демографічної ситуації, яка склалася у Жуках у другій половині XVIII ст.

Записи в обох сповідних розписах проводилися за певною структурою. У преамбулі вказано назву поселення – село Жуки, його належність до певної парафії. У першому розписі – парафії церкви Покрови Пресвятої Богородиці засвідчено належність до Полтавської протопопії, та вказано ким проводився запис – «ієреєм Федором Раєвським». Додавалося, що до сповідних розписів цієї церкви внесені ті мешканці, які в святу чотиридесятницю сповідувалися та були присутні при таїнстві святого причастя. Також засвідчено час написання документу – 1775 р. [18]. Подібним чином оформлена преамбула розпису церкви Святого Великомученика Георгія. Відповідно, записи в ньому зроблені священником Василем Юрійовичем Запновським та його сином Павлом Запновським [19].

Певний інтерес становить почерк. У розписі Покровської парафії він доволі нерозбірливий, складається враження, що 48-річний ієрей Федір Іванович Раєвський писав нашвидкуруч. Можливо, в такий спосіб він демонстрував своє невелике бажання займатися цією роботою. З іншого боку ми не знаємо, яку освіту він отримав, цілком імовірно, що він міг навчатися у батька і не володів майстерністю каліграфії. На низький рівень виконавської культури священників вказує й дослідник В. Дмитренко. Як будь-яке нововведення, запровадження сповідних розписів зустрічалось церковнослужителями насторожено, оскільки передбачало додаткові обов'язки та матеріальні витрати [20]. Розпис Свято-Георгіївської парафії написаний більш рівним, каліграфічним, старанним почерком. Можна припустити, що його текст писався сином священника – 45-річним Павлом Запновським, а не його батьком, якому на той час вже виповнилося 78 років.

Одне з головних питань, яке виникає при більш детальному дослідженні розписів, – наскільки точними є внесені до них дані? На думку польського дослідника Ц. Кукльо, особливою загадкою сповідних розписів є скрупульозність записів [21]. Також постають питання: чи всі парафіяни внесені до розпису? Чи були такі, які уникали сповідей? І чи траплялися випадки примушування священником до сповіді [22]? На жаль, аналіз документу відповіді на ці питання не дає. Можемо лише припустити, що священники могли не завжди вносити до розпису тих осіб, які, згідно із зако-

ном не повинні були сповідатись – як правило, це діти віком до 7 років. Через це могла відбутися недореєстрація мешканців.

Зауважимо, що в розписах обох парафій, показані три основні соціальні групи населення: «духовні та їх домашні» (духовенство), «військові та їх домашні» (козацтво), «посполиті та їх домашні» (селянство). У сповідному розписі Покровської парафії присутня ще одна, нечисельна, категорія сільських мешканців – «бездвірні та їх домашні». Цей прошарок описаний в кінці першої частини розпису, після посполитих. Імовірно, що це найбідніший прошарок у селі, представники якого ще не обзавелися господарством та не нажили значних статків.

Серед чотирьох основних соціальних прошарків населення дещо переважали посполиті, які становили 48,8% (830 осіб) від загальної кількості мешканців. Другу позицію займали козаки – 46,7% (794 особи), а третю – духовенство, частка якого становила лише 3,3% (56 чоловік). Найменшу за чисельністю групу населення становили бездвірні – 1,2% (22 чоловіка). У зв'язку з невеликим числом людей в бездвірних господарствах, всього чотири, – 22 мешканця (13 осіб чоловічої та 9 – жіночої статей), у подальших розрахунках відноситимемо їх до посполитих. Принагідно зауважимо, що в Полтавському полку були й села, населені представниками лише одного стану. Так, наприклад, згідно із розписами, у Розсошенцях жили виключно посполиті, а в Щербанях – козаки.

Аналіз статево-вікового складу розпочнемо із визначення загальної чисельності населення села. За нашими підрахунками на 1775 р. у Жуках проживало 1702 особи, з яких 872 були чоловічої, а 830 жіночої статі (див. таблицю 1). Якщо порівняти це село з іншими селами полку за населеністю, то можемо стверджувати, що Жуки були доволі великим населеним пунктом. Так, за нашими підрахунками, населення урочища Щербанів становило 28 осіб (17 чоловіків, 11 жінок) [23], села Розсошенців – 171 мешканець (82 чоловіки, 89 жінок) [24]. У селі Горбанівці проживало 202 особи (103 чоловіка, 99 жінок) [25], у Пушкарівці – 417 жителів (205 чоловік, 212 жінок) [26], у Рибцях – 1029 мешканців (505 чоловік, 524 жінки) [27], у Диканьці – 4210 осіб (2142 чоловіки, 2068 жінок) [28].

Розподіл населення за віком, вказує на переважання групи активного, найбільш працездатного віку від 15 до 59 років, вона становила 59% від загальної чисельності населення; наступною була дитяча група, що включала дітей від народження до 14 років – 38% (див. таблицю 1). Найменшою групою була група літніх людей, від 60 років та старше, вона становила лише 3% населення села. Таким чином, дані таблиці свідчать, що в загальній структурі населення переважали люди активного віку.

Таблиця також демонструє нам статевий поділ населення. У дитячій групі чоловіче населення перевищувало жіноче на 0,4%, у працездатній групі аналогічно – на 1,3% та в групі людей похилого віку також чоловіки переважали в чисельності жінок з різницею в 0,7%. Спостерігаємо очевидну перевагу чоловічого населення над жіночим. Найбільша частка переважання чоловіків над жінками у працездатній групі (15–59 років). Зрозуміло, що й ситуація в загальній статевій структурі населення села відповідала перевазі чоловічої статті над жіночою (872 чоловіка та 830 жінок). Чоловіче населення так само мало перевагу в описаних вище селах Полтавського полку: Щербанях, Горбанівці та Диканьці, але в Розсошенцях, Пушкарівці та Рибцях навпаки – переважали жінки. З метою більш детальної характеристики соціуму Жуків усі відомі нам показники внесено до таблиці, яку в історичній демографії називають таблицею необроблених даних [29]. Вона передбачає розподіл населення за віком, статтю та сімейним станом. Але, щоб деталізувати такий розподіл за трьома соціальними станами й за статевою ознакою, ми роз'єднали таблицю на дві частини. Перша відображає розподіл чоловічого населення за віком, статтю та сімейним станом (див. таблицю 2), друга – жіночого (див. таблицю 3). Також ми дещо деталізували колонки, що стосуються сімейного стану населення по трьом соціальним групам: духовним, військовим та посполитим. Ці таблиці допоможуть при обчисленні загального чоловічого коефіцієнта й коефіцієнта маскулінізації, при визначенні особливостей сімейної структури.

Відображений у таблицях статевий поділ дозволяє (див. таблицю 2) обчислити чоловічий коефіцієнт (частку чоловіків у загальному складі населення) [30]. Перший показник вираховується шляхом простого поділу числа чоловіків на загальне число мешканців (872/1702), коефіцієнт дорівнює 0,512. Він вказує на незначну перевагу чоловіків над жінками. В порівнянні з полковими селами Топальської сотні Стародубського полку, де чоловічий коефіцієнт становить 0,526 [31], зрозуміло, що аналогічний коефіцієнт у Жуках нижчий.

Виходячи з даних двох таблиць, підрахуємо коефіцієнт маскулінізації. Він вираховується за формулою:

$$W_{mas.} = \frac{M_{(t)}}{K_{(t)}} \cdot C$$

$M_{(t)}$ – кількість чоловіків, $K_{(t)}$ – кількість жінок, C – дорівнює 100 [32].

Таблиця 1

Розподіл населення за статтю та віком

Вікова група населення	0-14			15-59			60 і старше			Разом
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Жуки	651	330	321	1002	512	490	49	30	19	1702
%	(38%)	(19,3%)	(18,9%)	(59%)	(30%)	(28,8%)	(3%)	(1,8%)	(1,1%)	(100%)

Примітка. Р – разом, Ч – чоловіки, Ж – жінки. Таблиця 2

Розподіл чоловіків за статтю, віком і сімейним станом

Таблиця 2

Розподіл чоловіків за статтю, віком і сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки															
	Холості			Жонаті			Вдівці			Незясов. сім. стан			Разом			
	Духовні	Вісьькові	Посполиті	Духовні	Вісьькові	Посполиті	Духовні	Вісьькові	Посполиті	Духовні	Вісьькові	Посполиті	Духовні	Вісьькові	Посполиті	Разом
0-4	5	51	63										5	51	63	119
5-9	1	52	56										1	52	56	109
10-14	5	47	50										5	47	50	102
15-19	3	52	48			1							3	52	49	104
20-24	3	26	30	1	17	7							4	43	37	84
25-29	2	5	10	2	27	36							4	32	46	82
30-34	1	4	4	2	23	20		1					2	25	24	51

35-39				15	23	1	2					16	25	41	
40-44			1	28	21	1	4					1	29	55	
45-49			2	20	19	3	2		1			2	24	47	
50-54			1	11	14		5		1			1	12	32	
55-59				6	8		2						6	16	
60-64				2	5	1	2			1		1	4	11	
65-69				4	1		4						4	9	
>70				2	2	1	3	2				1	5	10	
Разом	19	234	261	9	155	157	2	11	21	2	1	30	402	440	872
Разом		514 (58,9%)		321 (36,8%)		34 (4%)						3 (0,3%)			872 (100%)

Таблиця 3

Розподіл жінок за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Жінки														
	Холості			Заміжні			Вдови			Незұ			Разом		
	Духовні	Вієьььові	Посполиті	Духовні	Вієьььові	Посполиті	Духовні	Вієьььові	Посполиті	Духовні	Вієьььові	Посполиті	Духовні	Вієьььові	Посполиті
0-4	7	51	47									7	51	47	105
5-9	4	47	55									4	47	55	106
10-14	1	55	54									1	55	54	110
15-19	3	37	48	1	2	4						4	39	52	95
20-24		19	23	1	32	27						1	51	50	102
25-29		3	4	3	25	28						3	28	32	63

У відповідності з цією формулою, коефіцієнт маскулізації в Жуках дорівнював 105,1. Порівнюючи обчислення такого самого коефіцієнту в православних селах Топальської сотні Стародубського полку (111,1) [33], показник у Жуках значно нижчий. У роботі французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма вказано, що в історичній демографії середній показник статевого співвідношення має бути близьким до 105. Причиною того, що він менший від 100 або більший за 110, дослідники вважають недооблік представників однієї зі статей [34]. Отже, загальний коефіцієнт маскулізації в Жуках наближений до середнього значення.

Для того, щоб скласти повнішу характеристику статевого співвідношення, необхідно дослідити ситуацію в окремих вікових категоріях. Для цього за допомогою поданої вище формули вирахуємо коефіцієнт маскулізації для всіх вікових груп та візьмемо для порівняння дані з типової таблиці ООН для закритого населення, наведену в роботі Л. Анрі та А. Блюма [35]. Отримані показники розмістимо в таблиці даних вікового співвідношення за статтю (див. таблицю 4).

Обчислені результати ілюструємо за допомогою графіка (див. рисунок 1). Вік позначається на абсцисі, а статеве співвідношення на ординаті. Вважається, що статеве співвідношення значною мірою залежить від різної мобільності чоловіків та жінок [36].

На основі створених нами таблиць та графіка розглянемо, наскільки коефіцієнт маскулізації Жуків відповідав вказаній класичній динаміці. У першій віковій групі (0–4 роки) цей показник становить 113,3, що більше від середнього. Причиною, на думку французьких дослідників, може бути недооблік однієї із статей, у даному випадку жіночої, або помилки у віці. Також ці дані не відповідають традиційним показникам, коли хлопчиків першої вікової групи завжди менше за дівчаток, через великий відсоток хлопчикової смертності до одного року життя. В Жуках навпаки, число хлопчиків переважає число дівчаток. Співвідношення в наступній групі (5–9 років) майже співпадає з нормою для цього віку, коефіцієнт становить 102,8. В третій групі (10–14) показник менший за норму – 92,7. Однією з причин, мабуть, є збільшення смертності хлопчиків цього віку, в порівнянні з дівчачою.

Ситуація у дітородних вікових групах (15–49 років) не відповідає статистиці за даними ООН. Лише в одній групі (15–19) коефіцієнт маскулізації не вийшов за межі норми та становить 109,4, але вище типового показника для цієї групи 103,3. У всіх інших групах дітородного віку показники виходять за межі 110, або навпаки менше 100, та не співпадають з віковою нормою типових показників.

У трьох найбільших продуктивних вікових групах (20–24, 30–34, 35–39) співвідношення чоловіків нижче за жінок, коефіцієнти маскулізації відповідно становлять 82,3, 87,9, 91,1. Це демонструє недооблік чоловічої статті та велику смертність чоловіків. Саме у цих групах очевидна перевага жіноцтва. У інших дітородних групах (25–29, 40–44, 45–49) навпаки показники становлять 130,2, 119,6, 111,9, тобто перевищують середню норму, більше 110. У них переважають чоловічі показники, в порівнянні з традиційними даними цих вікових груп. Серед жінок у цих групах міг бути недооблік, або могла зрости смертність жінок, особливо при пологах. Загалом у дітородних вікових групах (15–49 років), починаючи з сорокарічного віку, фіксується першість чоловіків.

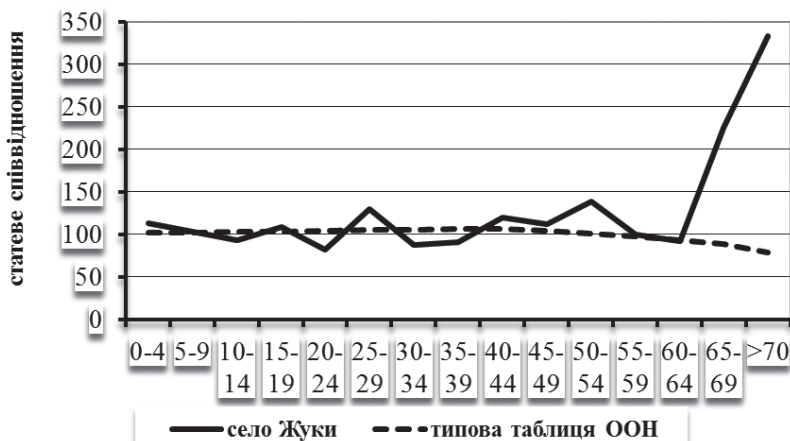

Рис 1. Коефіцієнт маскулізації

Французькі дослідники стверджують, що після закінчення дітородного віку, статеве співвідношення зменшується, бо чоловіча смертність у старших вікових категоріях перевищує жіночу [37]. Але демографічна ситуація в Жуках була дещо іншою.

У наступній віковій групі (50–54) коефіцієнт значно вищий, у порівнянні з типовими даними, та становить 139,1. Таким чином, знову чоловіки перевищили число жінок. Імовірно, що знову смертність жінок цього віку перевищила чоловічу, а не навпаки, як визначено типовими даними, або йшов недооблік жінок. У групі (55–59) показник майже збігається з типовими даними ООН, оскільки величина його 100, але цей показник дещо вищий за типовий для цієї

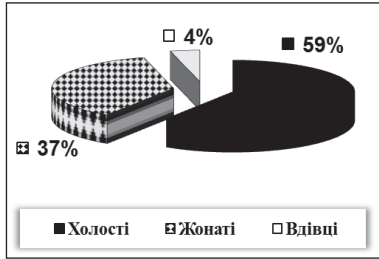
групи – 97,2. У наступній віковій категорії (60–64) статеве співвідношення менше середнього значення – 91,6, так демонструючи деяку перевагу жінок, але, натомість, майже збігається з традиційними даними у цій віковій групі – 92,9. Надалі у групах (64–69, та старше 70) у графіку бачимо різкий стрибок угору, оскільки показники коефіцієнта перевищували норму вдвічі-втричі та становили 225 та 333,3. Це відображає переважання серед людей похилого віку чоловіків. Очевидно, через зростання смертності серед літніх жінок або недообліку вдів й одиноких самотніх жінок. Іншими причинами не внесення жінок цієї групи до розписів можна вважати тяжкий стан здоров'я, коли не всі могли прийти на сповідь і таїнство причастя, або навіть не бажання йти до церкви.

Так, статева перевага чоловіків у старшій віковій групі залишається такою ж високою, або частково збігається з типовими даними, а з 65-літнього віку стрімко зростає, більш ніж удвічі-тричі, перевищуючи середній показник. Лише серед осіб віком 60–64 років перевага за жінками – 91,6. Така ситуація не відповідає традиційній демографічній моделі, адже коефіцієнт маскулінізації має навпаки знижуватися через вищий рівень смертності чоловіків у старших вікових групах. Саме так виглядає крива, побудована за типовими даними таблиці ООН.

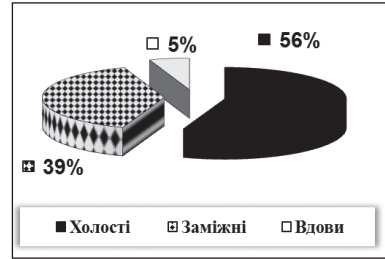
Отже, статеве співвідношення населення Жуків мало ряд особливостей, які відрізняються від загальноприйнятої в історичній демографії моделі. Як видно із побудованого графіка, коефіцієнт маскулінізації у дитячих вікових групах (0–14 років) з незначними відхиленнями наближається до типового зразка. У дітородних групах (15–49 років) цей показник уже більше відхиляється від класичної кривої, в окремих ділянках графіка перевищуючи його середні межі, а в деяких ділянках традиційна крива перетинається з кривою показника коефіцієнта маскулінізації села Жуків. У старших вікових групах спостерігається спочатку невеликий стрибок, вище за норму традиційної кривої, потім практично відповідність типовим даним, а на кінець – різке зростання нашої кривої, в порівнянні з класичною моделлю.

Далі проаналізуємо сімейний стан мешканців села. Для більшої наочності на основі даних таблиць 2 і 3 збудуємо діаграми (див. діаграми 1 та 2).

Як бачимо з першої діаграми, найбільшу частку серед чоловіків становили холості – 59%, 37% – жонаті і 4% – вдівці. Завдяки даним таблиці 2 ми знаємо, що серед холостяків 58,9% (514) значну частину становили представники дитячої вікової групи (0–14 років) – 169 осіб (33%), а найбільше – 345 осіб (67%), належало

Діаграма 1
Сімейний стан чоловіків

Діаграма 2
Сімейний стан жінок

до активного віку (15–34). За соціальним поділом найбільше холостяків було серед посполитих – 261 особа (50,8%), 234 (45,5%) – серед козаків і 19 (3,7%) – серед духовних. Посполиті випередили козаків та духовенство серед наймолодшої вікової групи 119 осіб (від 0 до 4 років) відповідно 63 (52,9%) хлопчика проти 51 (42,9%) козачка та 5 (4,2%) хлопчаків із сімей духовних осіб. Так само в наступних вікових групах (від 5 до 34 років) посполиті-холостяки переважали в чисельності холостих чоловіків козацького та духовного станів. Після вікової групи 30–34 років холостих чоловіків не виявлено, тобто всі інші перейшли у сімейні стани жонатих та вдівців. Порівнюючи з жіночою діаграмою, на чоловічій бачимо дещо більшу частку холостих – у жінок 56% проти 59% у чоловіків. Це, на нашу думку, можна пояснити пізнішим віком вступу чоловіків у шлюб. Згідно з нашими спостереженнями, лише один посполитий – Марко Іванович з родини Бородаїв в 19-річному віці був жонатим [38]. Більшість жонатих чоловіків у цьому селі зосереджувалися у віковій групі від 20 до 39 років. П'ятеро чоловіків (четверо посполитих і один козак) затрималися в холостяцькому стані у віковій групі 30-34 років (див. таблицю 2). Натомість дівчат, які були заміжніми в 19-річному віці – сім осіб, одна дівчина із сім'ї духовенства, дві – з козацької сім'ї та 4 дівчини з родин посполитих. Таким чином, серед холостяків переважали чоловіки віком від 15 до 34 років, які мали ще потенційну можливість одружитися. Найбільшу частку серед них становили посполиті.

Другу позицію займали жонаті чоловіки 36,8% (321) і зовсім незначними були частки – вдівців 4% (34) та осіб з нез'ясованим сімейним станом 0,3% (3). Загальна чисельність жонатих чоловіків серед козаків 155 осіб (48,3%) та посполитих – 157 (48,9%) приблизно однакова, найменша кількість серед духовних осіб – 9 чоловік (2,8%).

Найбільше вдівців було серед посполитих – 21 особа (61,8%), серед козаків майже удвічі менше – 11 осіб (32,3%), і лише 2 особи (5,9%) серед духовенства. Більшу частку вдівців серед посполитих, на нашу думку, можна пояснити тим, що в загальній структурі населення число чоловіків-посполитих – 440 осіб, було більше, ніж число жінок їхнього стану – 412. Ймовірно, що на загальну перевагу чоловіків у структурі населення села вплинуло те, що в Жуках, у порівнянні з іншими селами Полтавського полку, відсоток вдівців був високим. Так, у Розсошенцях і Пушкарівці, за нашими підрахунками, він становив – 1% і лише в Горбанівці – 5%.

Досить часто вдівцями ставали відносно молоді чоловіки. Так у віковій групі 30–34 років був лише один вдівець, у наступній (35–39) – вже три вдівця, у групі 40–44 років – п'ять. Так само по п'ятеро овдовілих чоловіків зафіксовано у віці 45–49 та 50–54 років, по двоє – у вікових групах 55–59 та 60–64 років. Значна частина вдівців була особами досить літнього за тогочасними мірками віку – 65 років і старші (9 осіб). Такі вдівці мали незначні шанси одружитися вдруге.

Достатньо висока, у порівнянні з іншими селами, частка вдівців пояснюється, на нашу думку, такими причинами. Виявляється на всіх вдівців не вистачало холостих жінок із розумною різницею у віці. За нашими підрахунками, з 321 шлюбної пари в Жуках 223 (69,4%), в яких чоловік рівний за віком дружині або старше дружини з різницею в 1–5 років, та 69 (21,5%) пар, в яких старшинство чоловіка було від 6 до 10 років. Лише 8 (2,5%) подружніх пар мало чоловіка старшого за віком від дружини з різницею в 11–20 років та тільки 4 чоловіки дозволили собі мати набагато молодшу за себе жінку з різницею у віці від 21 року та старше. Очевидно, що існували певні традиції або навіть мода, коли нормальним явищем була наявність подружніх союзів із старшинством чоловіка до 10 років. Але були випадки, коли чоловікові, щоб не бути самотньою, доводилося брати шлюб з дівчиною набагато молодшою за себе, швидше за все, приваблюючи її своєю заможністю. До того ж козакі були, вочевидь, більш заможними, в порівнянні з посполитими. Так, 7 подружніх пар, в яких чоловік старше дружини на 11 та більше років, виявлено серед козаків та 5 – серед посполитих.

Але постає ще одне питання. Частка вдівців і вдів майже однакова. Чому жінки-вдови не одружувалися з чоловіками-вдівцями? Головною причиною залишається перевага чоловіків над жінками, а отже вузькість шлюбного ринку. Також вдівцям не завжди було вигідно брати шлюб із вдовою, оскільки, крім своїх дітей, їм би довелося годувати ще й вдовиних. Так, з 44 вдів у 18

(41%) було від 1 до 4 дітей віком від народження до 14 років, яких ще потрібно було годувати та виховувати. Схожа ситуація була у вдівців: з 34 вдівців у 18 (53%) були діти такого ж віку.

Певна особливість була у становищі вдівців-священиків, яка пояснюється церковними канонами. Священики, на відміну від парафіян, могли укласти лише один шлюб [39], тобто вдруге вже не одружувалися, надалі довічно залишалися зі статусом вдівця. В чоловічій структурі є три представники, сімейний статус яких не визначений. Це чоловіки, які записані без будь-яких вказівок сімейного становища. Один із них Феодосій Калениченко з чотирма дітьми, але сімейний стан його не вказаний [40]. Швидше за все, це технічна помилка священика, а чоловік належить до категорії вдівця.

Таким чином, у шлюбній чоловічій структурі населення переважали холостяки. Значно меншою за чисельністю була група одружених, а зовсім малими – вдівців та осіб з невизначеним сімейним статусом.

Розглядаючи дані другої діаграми та таблиці 3 визначаємо сімейний стан жінок. Найбільшу частку серед жіночого населення становили неодружені жінки (55,7%), потім заміжні жінки (38,6%), а найменше було вдів (5,3%). Також три жінки-посполиті (0,4%) мали нез'ясований сімейний стан. Серед незаміжніх жінок 55,7% (462 осіб) найбільша частка посполитих – 50,2% (232), потім козачок – 46,5% (215) та найменше представниць духовенства – 3,3% (15). Переважання неодружених жінок пояснюється чисельною групою дівчаток віком від 0 до 14 років – 69,5% (321 особа) та доволі великою часткою неодружених дівок – 30,5% (141) віком 15–39 років. Серед цих дівок найбільша частка 19,1% (88) зосереджена у віковій групі 15–19 років та у наступній групі (20–24) – 9,1% (42). До 25 років практично всі дівчата традиційно виходили заміж. Хоча з таблиці 3 бачимо, що були й виключення, у віковій групі 25–29 років було 7 (1,5%) неодружених дівчат, 3 козачки та 4 посполиті. В наступній віковій групі (30–34) було 3 (0,6%) холостячки (2 козачки, 1 посполита). Найстаршою неодруженою жінкою була Євдокія 39 років (0,2%), донька 79-річної вдови Парасковії Онищенкої [41].

Другу категорію жінок становили одружені 38,6% (321). Найбільша частка одружених серед посполитих – 48,9% (157 осіб), 48,3% (155) – козацтва, та найменша – 2,8%, (9) заміжніх жінок духовенства.

Третьою категорією жіноцтва були вдови – 44 особи (5,3%), та остання, вище названа, група жінок з нез'ясованим сімейним становищем – 3 особи (0,4%). У порівнянні з іншими, проаналізо-

ваними нами селами, відсоток вдів був невисокий. Так, зокрема, в Горбанівці вдови становили 8% жінок, у Розсошенцях – 6%, у Пушкарівці так само – 5%. Найбільша частка вдів припадала на козачок 50% (22) і посполитих 45,5% (20), а серед представниць духовенства їх було лише 4,5% (2 особи). Як видно з таблиці 3, вдовами ставали доволі молоді жінки від 30 до 59 років, які належали до активної, продуктивної групи, разом 34 особи (77,3%). Чотири вдови у дітородній віковій групі 11,8% (30–34), ще чотири в наступній групі 11,8% (35–39) та п'ять (14,7%) – в групі 40–44 років. Найбільше вдів у трьох активних вікових групах: сім жінок (20,6%) від 45 до 49 років, шість (17,6%) – у наступній групі (50–54) та вісім (23,5%) – у групі 55–59 років. Остання частина вдів 22,7% (10 осіб) належала до вікових груп літніх жінок (60 років та старше).

Отже, жіноча шлюбна структура схожа на чоловічу: найбільшу частку становили неодружені жінки, за ними йшли заміжні, а найменші частки припадали на вдів та осіб з невизначеним сімейним станом.

Підсумовуючи проведений нами аналіз демографічної ситуації в селі Жуках за сповідними розписами 1775 року, доходимо таких висновків.

Необхідно відмітити, що цей населений пункт відрізнявся від інших сільських поселень Полтавського полку кінця XVIII ст. значною по тим часам чисельністю населення (1702 мешканця). Поселення було тристановим. Основними соціальними прошарками були духовенство, козацтво, посполиті, але відзначили присутність незначної кількості людей (22 чоловіка), які священиком віднесені до категорії бездвірних.

У загальній структурі населення переважали люди активного віку від 15 до 59 років (59%), поступалася дитяча група (38%) від народження до 14 років та найменша частка припадала на літніх людей (3%) від 60 років та старше.

У статевому відношенні чоловіків (872) більше ніж жінок (830). Така сама особливість, зберігається у всіх великих вікових групах населення (0–14, 15–59, 60 та старше років). Відповідно до побудованих нами таблиць розподілу чоловіків та жінок за статтю, віком та сімейним станом обчислено загальний чоловічий коефіцієнт, який становить 0,512. Також визначено загальний коефіцієнт маскулінізації – 105,1.

У сімейній структурі чоловічого населення найбільшу частку становили холості (58,9%) та одружені (36,8%), а найменшу групу складала вдівці – (4%). Подібна ситуація спостерігається в характеристиці сімейного стану жіноцтва: холостих (55,7%), за-

міжніх (38,6%) та вдів (5,3%). Як в чоловічій (0,3%), так і в жіночій (0,4%) структурах населення незначну частку становлять особи, сімейний статус яких не визначений.

Підсумовуючи все вищезазначене, очевидним фактом є достатня інформативність сповідних розписів, які дозволяють досить детально проаналізувати соціальну, статеву, сімейну та вікову структури. А в перспективі продовжити історико-демографічні дослідження, але інших аспектів функціонування сільського соціуму. Наприклад, природного та механічного руху, антропоніміки тощо.

Джерела талітература

1. Рклицкий М. В. Козаки Полтавского полка по матеріалам Румянцевской описи / М. В. Рклицкий. – Ч. 1. – Полтава: Стат. бюро Полтав. губ. земства, 1913. – С. 198.

2. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / C. Kuklo. – Warszawa: Wydawnictwo DiG Sp. J., 2009. – S. 72–73.

3. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.06 / Дмитренко Віталій Анатолійович. – Полтава, 2010. – С. 50.

4. Зальський А. Когда и по какому поводу начали вестись исповедные ведомости / А. Зальский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1886. – № 5. – С. 174.

5. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення..., С. 54.

6. Зальський А. Когда и по какому поводу..., С. 176.

7. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення..., С. 57.

8. Зальський А. Когда и по какому поводу..., С. 171–172.

9. Мордвінцев В. Сповідальні книги / В. Мордвінцев // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 84–86.

10. Гісцова Л.З Сповідна книга Старокодацької Запорізької христової намістії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових / Л. Гісцова // Січеславський альманах: зб. наук. пр. з історії українського козацтва. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 2–26.

11. Сакало О. Динаміка змін структури сім'ї на території Гетьманщини в другій половині XVIII століття (на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку) / О. Сакало // Історична пам'ять. – 2007. – № 1. – С. 108–117.

12. Романова О. Сповідні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.

13. Дмитренко В. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 181–187.

14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 351.

15. Курдиновский И. Село Жуки Полтавского уезда / И. Курдиновский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1869. – № 19. – С. 512.
16. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 367.
17. Там само, арк. 363–366.
18. Там само, арк. 351.
19. Там само, арк. 367.
20. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення..., С. 53.
21. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej..., S. 73.
22. Там само.
23. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 718–719.
24. Там само, арк. 716–718.
25. Там само, арк. 712–716.
26. Там само, арк. 720–728.
27. Там само, арк. 729–744.
28. Там само, арк. 120–192.
29. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Анри Л., Блюм А.; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С. 16.
30. Там само. – С. 22.
31. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Ю.В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 116.
32. Kuklo С. Demografia Rzeczypospolitej..., S. 132.
33. Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 116.
34. Анри Л. Вказ. праця. – С. 27–29.
35. Там само. – С. 28.
36. Там само. – С. 27.
37. Там само. – С. 27–29.
38. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 355.
39. Дмитренко В. Шлюб і сім'я..., С. 185.
40. ЦДІАК України, ф. 990, оп. 2, спр. 34, арк. 369.
41. Там само, арк. 354.

Олена Бороденко

**ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЖУКІВСЬКОЇ
СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ 1775 РОКУ**

Резюме

У статті аналізуються особливості статевої, вікової та сімейної структур мешканців села Жуків другої половини XVIII століття за матеріалами сповідних розписів 1775 року.

Ключові слова: історична демографія, Жуки, сповідні розписи, коефіцієнт маскулінізації, стать, вік, сімейний стан, духовенство, козацтво, посполиті.

РАННЯ ІСТОРІЯ МАЧУСЬКИХ ЦЕРКОВ (XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

Про перші згадки церков села Мачухи, що відносяться до кінця XVII – першої половини XVIII ст. Зокрема, про храм святого архідіякона Стефана, який пов'язаний із полтавським купцем Стефаном Козельським.

Ключові слова: Мачухи, Федірки, Козеловільшана, церкви, Стефан Козельський, євангеліє.

Село Мачухи (у документах XVII–XVIII ст. має назву Мачоха) – одне із найбільших та найстаріших сіл Полтавського району. Нині воно є конгломератом окремих населених пунктів (Федірки, Базарянка, Будницьке, Кирносівка), що остаточно увійшли до меж Мачух на середину XX ст. [1, с. 370, 371, 374, 376]. У 1920-ті рр. на території сучасного села Мачухи існувало чотири дерев'яні церкви, історія яких бере початок із XVII–XVIII ст. Пізніше вони були закриті, а потім – розібрані [3, с. 145–146]. Рання історія мачуських храмів і досі залишається недостатньо вивченою.

У самих Мачухах було два храми. Перший – названий на честь святого апостола і євангеліста Христового Іоана Богослова. На початок XX століття куток села, де стояла церква, носив назву Богословівка. Інша церква – Покровська – знаходилася на кутку Ворочківка. Очевидно, у дитячі роки прихожанином цього храму був церковний діяч і письменник Лука Яценко-Зеленський (1729–1807). Він був уродженцем села Мачухи й описав храм та його священика у своїх спогадах. У Федірках знаходилася церква Різдва Богородиці, а на території сучасного кутка Кирносівка – храм святого єпископа Стефана [3, с. 145–146].

В енциклопедії «Полтавіка» надано інформацію про те, що перша згадка про церкву Іоана Богослова відноситься до 1759 р., коли з дозволу київського митрополита Арсенія (Могилянського) храм перебували [8], бо на той час споруда була в поганому стані, а її розміри не задовольняли прихожан [5]. Найдавніша згадка про Покровський храм відноситься до 1756 р. Саме цим роком датувалися найдавніші метричні книги з нього, а 1774 р. церкву було перебудовано. Найдавніші ж метричні книги храму у Федірках відносяться до 1762 р. [8].

Володимир Мокляк у своїй статті «Сповідний розпис 1754 року церкви святого апостола і євангеліста Христового Іоанна Богослова», базуючись на тому, що на 1759 р. споруда храму була старою, ви-

словив припущення, «що збудували його не раніше другої половини XVII століття» [6, с. 167].

Але збереглися й писемні свідчення про те, що церкви Покровська і Богословська у Мачухах та Різдва Богородиці у Федірках існували, принаймні, з кінця XVII ст. Це підтверджують дарчі записи в євангеліях згаданих храмів, що зберігалися у Полтавському древньо-сховищі та були опубліковані 1909 р. Володимиром Трипольським у праці «Полтавское Епархиальное Древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии» [10].

Далі наводимо свідчення цих записів, що несуть інформацію про жертводавців та їхні сім'ї, свідків передачі книг, а також про церковнослужителів і про самі храми:

«Даем книгу сию Евангелие тетро до храму Святого Евангелиста Иоанна Богослова Мачух и жжоною своею Миланиею за своего отца Ивана крамаря Мачухского за отпушения грехов его жеби за его Христа Бога вечно обладали, а хто би мел от церкви Иоанна Богослова отдалити таковый да проклят буде Святыми Отец триста 18-ть иже в Никее. Аминь. I велели есмо записать в дому Пана Феодора Кузуба при людех за священницех верно даных при честному отцу Василию молодому Пресвитереви тоя церкви и при Ивану Онусченку И Александрию Феленскому И при Михайлу Терещенку, ктитору Федурскому и Алексею Шершененку И записали в Року 1698 месяцю Февруария 28 дня» [10, с. 37].

Як бачимо, отець Василій був священником та головою громади церкви Іоана Богослова, а Михайло Терещенко – церковним старостою федірського храму. Крім того, тут згадується Олексій Шершенко. Очевидно, він був родичем мачуського отамана Івана Шершня.

Інше євангеліє знаходилося серед церковних книг Покровської церкви. Ось запис із нього: «Я слуга и раб Божий Онофрий Фомович обыватель Полтавский: оферую книгу сию называемую Евангелие Христово, до церкви чесной и славной Покрови Пресвятыя Богородицы, до села Мачух, под Полтавою значуючагося, при которой церкви Свято-Покровской абывечно забладало дарую сим подписанием моим, тое святое Евангелие оферую за спасение души моей и за спасение души жонки моей Марии и за спасение сына моего Иосифа, и за спасение дочки моее Евдокии и за спасение всех крвных моих и повиноватых ближних и дальних, а если-бы кто смел и важился отдалити сие святое Евангелие от тое святой церкви Святопокровское Мачухове, воздаст о том слово на нелицемерном суде Христовом, тое-то там расправится пред Христом Спасителем нашем во страшное пришествие Христово, а оферовано сее Евангелие року

1690 місяця февруарія дня 3. Сумма тоєж которую дали за Евангеліє сие талярів коштуєт безпозлостки талярів сорок авдозор ктиторах инфундатором храму Покрови Пресвятыя Богородица котори заставатимут повсєгда при храме святом, а вторкатося теж некому їому окроме мене самово не давати анепродати от храму сево їсвященнику, Иктиторам, непозволяю откромє моих детей їкрєвних развє от Божого караня ї гвєву чого недопусти Христе Царю на нас всех слуг и рабов от еретиков безбожных на веру нашу христіанскую. Федор Иванович зять мой власний руку свою подписал» [10, с. 7].

У Полтавському древньосховищі зберігався також ряд стародавніх церковних предметів із мачуських церков. Серед них – мідний хрест, що датувався 1705 р., із церкви Іоана Богослова [10, с. 65].

Найбільш пізньою культовою спорудою у Козловільшані, яка на ХХ століття стала частиною Мачух, була церква святого архідиякона Стефана, споруджена 1731 р. [8]. У документах ХVІІІ століття село носило назву Вільшана (Ольшана), Козловільшана. На берегах річки Вільшани, що бере свій початок на території Полтави (в районі сучасної Першої міської клінічної лікарні, а точніше – вул. Коцюбинського), а впадає в р. Ворскла неподалік села Сапожине Полтавського району, згідно із так званім Румянцевським описом, генеральною ревізією опису Лівобережної України розміщувалося чотири населених пункти, що мали назву Вільшана. Їх можна співставити з колишнім хутором Баронівка (неподалік Горбанівки), сучасними селами Вища Вільшана та Нижча Вільшана [4, с. 82]. Серед них була і Козловільшана (пізніше – Козловільшана, згодом – село Кириносівка, а нині – куток Мачух.

Появу назви Козловільшана можна пов'язати із військовим товаришем, купцем Стефаном, який у деяких документах записаний Степаном Івановичем Козельським. Можливо, його прізвище походить від міста Козельськ у Московській державі, звідки і міг бути родом Стефан Іванович. Козельськ був розташований на кордоні з Польщею ще на початку ХVІІІ століття. До ХХ століття він був купецьким містечком на торгівельному шляху з України в Москву. Нині – це місто знаходиться в Калузькій області Російської Федерації.

У Полтавській міській книзі (1668–1740) зустрічається кілька документів, пов'язаних із особою Стефана Козельського, що охоплюють період між 1676 та 1684 рр. Із них ми дізнаємося, що Стефан Козельський проживав у Полтаві та був місцевим купцем. Він мав ставки на річці Вільшана, де стояли млин та водянні ступи [9, с. 148, 150, 195, 264, 395–396].

Про торгівельну діяльність Стефана Козельського є й інше свідчення: «У 1693 р. в Бахчисарай були «с купецькими речами» полтавські купці Степан Козельський «з іншими чюмаками», Захар

Старицький (син полтавського протопопа) та «люди купецкіє» з Кобиляк й інших міст південної Гетьманщини» [7].

Родина Козельських була тісно пов'язана з Кобеляками. Син Стефана Івановича Павло у 1718 р. став сотником Кобеляцької сотні Полтавського полку. Він же був засновником сучасного селища міського типу Козельщина, що на Полтавщині [5].

Очевидно, село Вільшана, або його частина перебувала у власності Козельських. Напевно, на честь Стефана Івановича Козельського його родичами і було побудовано в цьому населеному пункті храм.

Слід відзначити й те, що церков з такою назвою на Полтавщині було небагато. Прикладом може слугувати церква архidiaкона Стефана в селі Козлівщина (нині село Котелевського району Полтавської області). Час побудови цієї дерев'яної споруди невідомий. Згадується вона з 1776 р. [17]. Подібні назви села та церкви нашттовують на думку, що і вони мають відношення до історичної постаті Стефана Івановича Козельського.

Практика називати церкву на свою честь або на честь своїх батьків на той час існувала. Наприклад, Аполонівська церква в селі Калмичка колишнього Гадяцького повіту Полтавської губернії, а нині Липоводолинського району Сумської області, спочатку мала назву Варваринська. Після пожежі у 1788 р. відбудована місцевим поміщиком Аполонієм Кочубеем і названа на його честь [8].

1793 р. в селі Білухівка, розташованому на території нинішнього Карлівського району Полтавської області, братами Павлом Дмитровичем та Андрієм Дмитровичем Білухами-Кохановськими споруджено церкву, що отримала ім'я святого Димитрія Солунського [8]. Напевно, цей храм названий на честь їхнього батька – Дмитра Івановича Білухи, який, як і Стефан Козельський, мав чин військового товариша (1748–1759), а згодом став бунчуковим товаришем у відставці.

Отже, мачуські храми мають давню та цікаву історію. Автор вважає, що церкви у Мачухах і Федірках виникли вже у другій третині XVII ст., але підтвердити це поки що неможливо. Доказом наявності станом на 30-ті рр. XVII ст. у великих населених пунктах поблизу Полтави культових споруд може бути свідчення про те, що у церкві села Жуки зберігалося євангеліє з дарчим написом місцевому храму, датоване 1636 р. [14, с. 302–303]. Хоча про село Жуки поки що писемні згадки того часу відсутні. Не позначене воно, на відміну від села Федірки, й на карті Боплана.

Таким чином, це дослідження залишається поки що не повним. З розширенням джерельної бази слід сподіватися на нові відкриття у цьому напрямку.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / [редкол.: Білоус Г. П., Білоусько О. А., Гудим В. В. та ін.; упорядн.: Васильєва Ю. О., Жук В. Н., Коротенко В. В. та ін.]. – Вид. друге, переробл. і доповн. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
2. Гейко А. Назви кутків села Мачухи / Анатолій Гейко // Мачуський збірник: зб. ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – Вип. II: На скрижальях пам'яті. – С. 214–227.
3. Гейко А. На зламі епох: нарис з історії Мачух / Антоніна Гейко, Анатолій Гейко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – 160 с.
4. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: покажчик населених пунктів / [Укл.: Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева; ред. І. Л. Бутич]. – К.: Центр. держ. істор. архів УРСР, 1959. – 185 с.
5. Козельщина (сmt). – Вікіпедія: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Козельщина_\(сmt\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Козельщина_(сmt)).
6. Мокляк В. Сповідний розпис 1754 року церкви святого апостола і євангеліста Христового Іоанна Богослова / Володимир Мокляк // Мачуський збірник: зб. ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – Вип. II: На скрижальях пам'яті. – С. 167–191.
7. Ogloblin O. Gетьман Іван Мазепа та його доба / Олександр Ogloblin. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – <http://litopys.org.ua/coss3/ohl.htm>.
8. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 т. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько]. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – 756 с. / <http://history-poltava.org.ua/?cat=5>.
9. Полтавська міська книга (1668–1740) / [упорядн. В. Ринцевич]. – К.: видавець Олег Філюк, 2015. – 664 с.
10. Трипольский В. Полтавское Епархиальное Древлехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии / В. Трипольский. – Полтава: Электрич. Типограф. Г. И. Маркевича, 1909. / http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=11678.
11. Яремченко В. До історії села Жуки Полтавського району / Віталій Яремченко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, мистецтвознавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – Вип. V. – С. 302–316.

Анатолій Гейко

РАННЯ ІСТОРІЯ МАЧУСЬКИХ ЦЕРКОВ (XVII – ПЕРША ПОЛОВИНА XVIII ст.)

Резюме

Про перші згадки церков села Мачухи, що відносяться до кінця XVII – першої половини XVIII ст. Зокрема, про храм святого архidiaкона Стефана, котрий пов'язаний із полтавським купцем Стефаном Козельським.

Ключові слова: *Мачухи, Федірки, Козеловільшана, церкви, Стефан Козельський, євангеліє.*

Anatolii Heiko

**EARLY HISTORY OF MACHUKHY CHURCHES
(THE 17th – FIRST HALF OF THE 18th cc.)**

Summary

Concerning first mentions of Machukhy Village churches dated to the end of the 17th – first half of the 18th cc. About temple of the Saint Archdeacon Stefan, connected with Poltava merchant Stefan Kozelskyi in particular.

Keywords: *Machukhy, Fedirky, Kozelovikshana, churches, Stefan Kozelskyi, the New Testamen.*

ШВЕДСЬКИЙ ОБОЗ БІЛЯ ПУШКАРІВКИ У ДЕНЬ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

Досліджуються питання про місце розташування обозу шведської армії у день Полтавської битви, маршрути відступу шведів до обозу, місце розташування в обозі шатра шведського короля Карла XII, події, які відбувалися біля Пушкарівки 27 червня 1709 р.

Ключові слова: Полтава, Пушкарівка, обоз, вагенбург, Карл XII, Іван Мазепа, Малобудищанський ліс.

На сьогодні такий військовий термін, як «обоз», вже застарів. У XVIII ст. обозом називали підйомні засоби, призначені для перевезення за військами різного роду запасів [5, с. 68]. Частина обозу складало майно окремих полків. Це – полкові обози. Вони повинні були знаходитись біля своїх полків або десь неподалік від них.

На 18 червня 1709 р. полкові обози шведської армії очевидно знаходились в місцях дислокації своїх полків: під стінами Полтавської фортеці, у Жуках, Федірках (Мачухах), Старих Санжарах [18, к. 24h].

18-20 червня, напередодні та в день переправи основних сил московської армії на правий берег Ворскли, під Полтавську фортецю зібралася вже вся шведська армія. Сюди ж прибули й обози.

Зранку 21 червня, чекаючи нападу московитів, шведське командування вишикувало свою армію та запорожців у довгу бойову лінію (приблизно від сучасного центру міста до Рибців). Обози каролінери поставили позаду своєї лінії. За маневрами шведів з цікавістю спостерігав із фортеці її комендант полковник О. Келін. У донесенні О. Меншикову він написав: «Сего июня 21-го дня неприятель совокупясь [со] своим войском, и построился во фронт против города на поле против Киевских ворот и обоз весь поставил за Санжаровской башней вкупе» [16, с. 488]. Згадане донесення Келіна Меншикову – єдине джерело, де згадується Санжарівська башта Полтавської фортеці. Можливо мова йде про Басманівську вежу, яка знаходилась на перетині нинішних вул. Небесної Сотні та Першотравневого проспекту.

У другій половині дня стало зрозуміло, що Петро I нападати на шведів не збирається. О 15.45 Карл XII наказав своїй піхоті рухатися до Хрестовоздвиженського монастиря і стати там табором [1, с. 33]. Впорядкувати табір було доручено генералу-квартирмейстеру і підполковнику гвардії Акселю Юленкроку (Гілленкроку). Табір кавалерії між Пушкарівкою і Рибцями розплановував особисто

фельдмаршал Карл Густаф Реншельд [9, с. 68]. Про обози, які продовжували стояти в полі, шведське командування на деякий час неначе забуло. «И после того пехота приступила к монастырю и на супруновском тракту стала, а конница стала по жуковскому тракту. А обоз стаит за Санжаровской башней и до сего часу вкупе» [16, с. 489]. В обозі знаходився і гетьман І. Мазепа, куди його ще вранці відправив король. Мазепа хотів особисто взяти участь у битві, але, зважаючи на його поважний вік та стан здоров'я, Карл XII заборонив гетьманові це робити [12, с. 105]. Втім шведський монарх про обози не забував. Після того, як Юленкрук розквартирував біля монастиря піхоту, король наказав йому прибути у розпорядження Реншельда і знайти місце для обозу всієї шведської армії. У своїх спогадах Юленкрук пізніше писав: «Так я знайшов місце, де обоз мав позаду себе балку, а половина фронту та лівий фланг були прикриті недоступною глибокою ущелиною, то увесь обоз і помістився тут разом зі своїм прикриттям.» [6, с. 104]. Під цей опис підходить територія мікрорайону «Сади-1», разом із західною та центральною частинами мікрорайону «Алмазний» сучасної Полтави. Вже перебуваючи в полоні, Юленкрук склав карту під назвою «План облоги та битви біля Полтави» [15, с. 106]. На цю карту він наніс і місце обозу шведської армії. У легенді карти Юленкрук зробив запис «11. Це село, де обоз і артилерія і деякі полки кавалерії та драг[унів] стояли і куди армія відійшла після баталії» [15, с. 107]. Мабуть місце під обоз обиралося з розрахунку, що в разі відступу воно стане опорним пунктом усєї армії [9, с. 69]. Ймовірно, що королівський та полкові обози на нове місце відразу не прибули, а ще п'ять діб залишалися біля короля та своїх полків. Однак П. Енглунд вважає, що ще за добу до битви на південь від Пушкарівки під охороною двох драгунських полків знаходилась вже більша частина шведського обозу [9, с. 69]. Разом зі шведами під Полтавою перебував тоді посол євангелістської церкви Словаччини Даніел Крман. Згадуючи події кінця дня 21 червня, у своєму подорожньому щоденнику, він записав: «І ми також повернулися до обозів, які стояли перед північними Полтавськими воротами та оглядалися солдатами» [12, с. 105]. Отже, до ночі королівський обоз та обози піхотних полків, очевидно, вже були переведені ближче до Хрестовоздвиженського монастиря і поставлені навпроти північної Самсоніївської проїздної башти – туди, де знаходився король та його піхота. У свою чергу ескадронний священник Смоландського кавалерійського полку Юган Шеман у власному щоденнику записав, що 21 червня їхній полк вирушив до Рибців, де у нього були запаси фуражу [20, с. 11]. Очевидно, мова йшла про частину полкового обозу, що знаходився біля табору кавалеристів.

Увечері 26 червня за наказом короля всі обози та артилерійський полк вирушили на нове місце розташування. Доки протягом ночі вони туди рухались, шведська піхота від монастиря, а кіннота від Пушкарівки та Рибців наближалася до московських редутів. Крман писав: «Отже, пізно вночі за наказом короля усі королівські вози і вози королівського двору та сусідніх полків були зняті з місця і перевезені до пагорба на відстань у півмилі (шведська миля прибр. 10 км). І нам було наказано приєднатися до цього обозу. ... Така величезна кількість возів була перевезена сюди через небезпеку грабунку з боку калмиків. Ці вози з тилу були захищені пагорбами, а попереду – гарматами з двома чи трьома тисячами солдатів» [12, с. 106]. Поруч зі шведами, разом зі власними обозами, отаборились також і запоржці кошового отамана Костя Гордієнка й козаки гетьмана Івана Мазепи. Про кількість останніх, як і про їх участь у бойових діях за відсутністю джерел, судити важко. А ось запорожців, за спогадами шведського прапорщика Густафа Абрама Піпера, в обозі було 2–3 тисячі [14, с. 138]. Вони разом зі шведами здійснювали охорону обозу. Вночі та у першій половині дня 27 червня 1709 р. склад залоги «пушкарівського» обозу був наступним:

Кавалерійські полки:

1. Шведський полк дворянського знамена. Командир полковник Андерс Рамсверд. Склад 4 роти: 260 чол.
2. Ліфляндський полк дворянського знамена. Командир підполковник Герхард Юган фон Платер. Склад 1 рота: 68 чол.
3. Карельський рейтарський полк. Командир полковник Лоренц Льюшерн фон Герцфельд. Склад 4 роти: 312 чол.

Драгунські полки:

1. Упландський становий драгунський полк. Командир полку та начальник залоги обозу полковник Андерс Венерстет. Склад 4 роти: 299 чол.
2. Драгунський полк Шрейтерфельта. Командир підполковник Карл Отто фон Фрейман. Склад 4 роти: 305 чол.
3. Драгунський полк Шліпенбаха. Командир підполковник Арвід Юган фон Каульбарс. Склад 4 роти: 497 чол.
4. Драгунський полк Альбеділя. Командир майор Ганс Георг фон Крюгер. Склад 4 роти: 323 чол. [19].

Артилерія:

Артилерійський полк. Командир полковник Рудольф Бюнов. Склад 31 гармата різного калібру, 300 чол. [9, с. 69].

Піхота:

Зведений загін солдатів різних піхотних полків. Склад бл. 300 чол. [9, с. 252].

Тилові підрозділи:

Рота однокінних возів. Склад 150 чоловік [3, с.67].

Українські козаки:

1. Сердюки та компаніїці гетьмана Івана Мазепи. Склад до 3 тис. чол. [3, с. 67];

2. Запорожці кошового отамана Костя Гордієнка. Склад 2-3 тис. чол. [14, с. 138].

В обозі знаходились:

1. 2250 пораниених, покалічених та хворих шведських солдатів й офіцерів;

2. 1100 інтендантів та канцеляристів;

3. Близько 4 тис. конохів, візників, челядників та ін. працівників обслуговуючого персоналу [9, с. 69];

4. 1700 жінок та дітей [8, с. 59].

Отже, всього в обозі перебувало від 16 до 18 тис. людей. З них охорону обозу забезпечували 640 рейтарів, 1424 драгуни, до 300 артилеристів, від 2 до 3 тис. запорожців.

Проблемним залишається питання кількості возів, коней і великої рогатої худоби в обозі. Академік Є. Тарле у своїй книзі «Північна війна та шведське нашествя на Росію» цитує уривок с французького рукопису невідомого автора, адресованого коронному гетьману Синявському: «Ми взяли (в бою – авт.) тільки чотири гармати, бо супротивник залишив усю свою артилерію з великим обозом, котрого (ми – авт.) взяли три тисячі возів» [17, с. 508]. Про три тисячі возів, захоплених московитами, мова йде і в мемуарах Л. Раковського [7, с. 601]. Серед переліку майна, захопленого військами Меншикова біля Переволочної обозні вози не згадуються. Мова йде тільки про 65 возів та 106 наметів артилерійського полку [16, с. 509]. Відомо також, що відступаючи до Дніпра, значну кількість возів шведи покинули та спалили вже в дорозі [9, с. 282]. Спираючись на ці дані можна зробити висновок, що возів у «пушкарівському» обозі було понад 3 тис. Можливо навіть 3,5–4,0 тис. Цілком логічно припустити, що в це число входили і вози українських козаків та волоського іррегулярного полку.

Найбільш проблематично встановити конкретні межі обозу, його розміри, площу, форму, елементи, з яких він складався. За доби панування в Європі лінійної тактики табори армій також будували в лінію. Це давало змогу військам організовно вийти з табору і швидко стати в лінію. Коли місцевість не дозволяла усі військові частини розмістити на одній прямій, то пряму ламали на кілька відрізків або загинали. У цьому разі табір набував форми прямокутника, квадрата, трапеції, кола, літери «П» тощо. Як правило, по периметру табір

прикривався земляними інженерними спорудами або вагенбургом. Вагенбург (обозний парк або містечко), зосереджене розміщення вояків обозного ешелону під час ночівлі та днювання, а також під час вимушеної зупинки в дорозі під загрозою нападу супротивника [4, с. 209]. Як уже згадувалось, місцевість під обоз Юленкрук обирав з огляду на те, щоб у разі відступу перетворити її на опорний пункт усєї шведської армії, а потім тримати там оборону. Цілком зрозуміло, що в таких умовах вози розмістили саме у вигляді вагенбурга, земляних укріплень для оборони майбутнього табору шведи практично не будували. На карті Юленкрука «пушкарівський» обоз в плані має форму прямокутника із співвідношенням сторін приблизно 1 до 4. Постає питання, – чи це широка лінія вагенбургу, за якою мав би знаходитись табір, чи це вагенбург у формі прямокутника, а табір розташований усередині нього? Шведський обоз у формі прямокутника на території сучасних мікрорайонів «Сади-1» та «Алмазний» показаний і на картах шведського Генерального Штабу, виданих у Стокгольмі в 1918 р. [18, к. 26b–26j]. Таку ж форму обоз має і на схемі вирішальної битви у російському виданні книги П. Енглунда «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» [8, с. 211].

Під Пушкарівкою з військових формувань шведської армії знаходились тільки 25 кінних рот та артилерійський полк. Тож великого військового табору, за винятком таборів згаданих формувань і таборів українських козаків, там не було. Цілком імовірно, що шведське командування могло розмістити вози щільніше один до одного, щоб помістити їх в обмеженому ярами просторі. До того ж частину цього плато займав ліс.

Завдяки спогадам колишнього лакея, а в майбутньому тафельдекера (накривача столу) короля Карла XII Югана Гюльтмана (Хюльтмана), сьогодні стало можливим доволі точно визначити, де в обозі стояло шатро шведського монарха. У цьому шатрі король знаходився в останні години свого перебування під Полтавою після нещасливої для нього битви: «...сказав мені Його Величність роздобути йому їжі, і я відразу кинувся її шукати і після довгих пошуків знайшов польову кухню Його Величності, де в кінці кінців взяв дві тарілки з холодними закусками, і з цим негайно побіг та поклав перед Його Величністю на крісло, а також приніс води з джерела, що приблизно на мушкетний постріл звідти у срібному кубку, з якого Його Величність тоді відпив» [10, с. 114]. У районі перебування шведського обозу на сьогодні відоме тільки одне джерело води, яке знаходиться у вибалку на північ від сучасного мікрорайону «Сади-1». Тепер воно у занедбаному стані – з одного боку в кількох метрах протікає струмок з нечистотами, з іншого – стихійне кладовище домашніх тварин.

Гюльтман пише про те, що король перебував від джерела приблизно на відстані мушкетного пострілу. Якщо врахувати, що гладкоствольний мушкет в ті часи стріляв на відстань у 300 кроків (близько 225 м) [13, с. 113], король Карл XII міг перебувати або на території сучасної котельні, яка знаходиться поблизу 3-го корпусу будинку 22 по вул. Героїв Сталінграду, або поруч з нею. Відповідно саме тут мав би стояти і його королівський обоз. За королівським обозом у південно–східному напрямку, ймовірно, стояли всі інші обози. Там найбільш рівною була місцевість. На захід від обозів, до сучасної вул. Велико-Тирнівської, певно, був табір, де перебувала частина людей з обозу.

Поруч із королівським обозом на території сучасної Полтавської гімназії № 33, очевидно, стояв шведський артилерійський полк. На карті Юленкрука приблизно в тому місці показані гармати [15, с. 106]. Звідти гармати досить зручно можна було перемістити на позиції для оборони обозу.

Зображені на карті і бойові порядки підрозділів, які охороняли обоз. Їх всього 32 і вишикувані вони у дві лінії – по 16 у кожній [15, с. 106]. Можна припустити, що на території сучасного мікрорайону «Сади-2» у день Полтавської битви знаходився табір українських козаків, в якому тоді перебував гетьман І. Мазепа. Місце для табору тут досить зручне. З трьох боків він захищений глибокими ярами, а фронт направлений на правий фланг супротивника, який захотів би атакувати шведський обоз. На жаль, жодних джерел про розташування таборів мазепинців і запорожців біля Пушкарівки на сьогодні не виявлено, однак немає жодних сумнівів в тому, що останню добу свого перебування у таборі під Полтавою І. Мазепа провів неподалік сучасної полтавської вулиці, названої на його честь.

На підставі оприлюднених останнім часом джерел, спробуємо також відслідкувати маршрут руху шведського короля Карла XII з поля Полтавської битви до обозу біля Пушкарівки. Відомо, що близько 11 год. дня залишки розбитої шведської армії зосередились на південь від Малобудищанського лісу. Звідси пряма відстань до місця розташування обозу близько 7 км. По хорошій дорозі, щоб пройти таку відстань, пішоходу потрібно близько 1,5 години. Зважаючи на рельєф місцевості, рослинність, наявність та стан доріг, постійну необхідність захищатися від переслідувань московської іррегулярної кавалерії, шведам для переходу потрібно було б 2,0–2,5 год. Не варто також забувати, що останні 400–500 м маршруту займав глибокий яр (за Юленкруком, «недоступний і глибокий») [6, с. 114], що розділяв Пушкарівку й обоз. До того ж, по його дну протікав струмок. Король рухався у середині величезного каре, утвореного двома тисячами

піхотинців [9, с. 249]. Не може бути й мови, щоб таким бойовим порядком переходити «недоступний і глибокий» яр. Але в умовах переслідування шведів ворожою кавалерією розпускати каре означало б підписати собі смертний вирок. Крім того відомо, що назустріч королю відіслали карету, й останній відрізок шляху він їхав уже в ній [10, с. 114]. Цілком зрозуміло, що карета також не змогла б пересуватися по крутих стежках яру. Постає питання, яким же маршрутом рухався Карл XII до обозу? Для того, щоб визначити справжній маршрут руху шведського короля, увагу, в першу чергу, слід звернути на час його перебування в дорозі. Свій рух він почав приблизно об 11 год., а до обозу прибув о 14 год. дня [10, с. 114].

Отже, в дорозі король перебував близько трьох годин. Важливі спогади для розв'язання проблеми залишив Юган Гюльтман. Тафельдекер писав, що після того, як Карл XII нарешті побачив власну артилерію біля обозу, він здійснив поворот праворуч (на захід) і почав рухатись у напрямку до неї, доки не пересів у карету. «Оскільки, як вже сказано, Його Величність побачив нашу артилерію з названими полками, віддав Його Величність наказ тим, хто зібрався навколо і драбантам, щоб з мушкетами в руках свій тил від калмиків вільним тримали і при тому далі вперед йшли під Його Величності артилерію, і дав своєму коню, якого звали Брандкліпар, праву шпору, і поскакав щосили під артилерію» [10, с. 114]. У цій фразі ключові слова «дав коню праву шпору». Дати коню праву шпору означає наказ «повернути праворуч». Отже, в той момент, коли король помітив обоз із артилерією, вони були від нього праворуч і, щоб дістатися до них, йому потрібно було змінити напрям руху, – з південного на західний. Можливо виникне питання, що Карл XII був поранений у ліву ногу, тому управляти конем нею не міг, тож він просто здоровою правою ногою дав Брандкліпару команду продовжувати рухатися вперед. Але кінь розуміє команди так, як його навчили, і права шпора – це саме наказ повернути праворуч. Де ж знаходився шведський король у той момент, коли помітив обоз і повернув до нього? Очевидно, це район сучасної полтавської вул. Європейської, між перехрестями вул. Героїв АТО та Степового фронту. А опинився він там, обходячи зі сходу великий яр. Цей яр простягався від обозу у північно-східному напрямку ще майже на 3 км аж до сучасних полтавських вул. Гончара та Коцюбинського. «Королівське каре» вів до обозу капітан фортифікаційного загону Карл Бальтазар фон Дальгайм. Рухаючись вперед він мав би дотримуватись двох принципів: 1) обходити великі перешкоди (яри, ліси); 2) не віддалятися від доріг. Найдавніша найбільш достовірна карта місцевості навколо Полтави, це так званий «План Василя Долгорукого» 1772 р. [2, додаток 1]. На ньому

нанесена сітка існуючих тоді доріг. Можна припустити, що і через 63 роки після Полтавської битви місцевість біля Полтави змінилася мало. На «План Долгорукова» можна нанести і ймовірний маршрут «королівського каре». На карті сучасної Полтави маршрут руху Карла XII до обозу виглядав би приблизно так: південна околиця Малобудячанського лісу – район вул. Яківчанської біля Павленківського кладовища – Зінківський переїзд – пл. Зигіна – перехрестя вул. Соборності та Сінної – вул. Сінна – відрізок вул. Європейської між вул. Героїв АТО та Степового фронту – мікрорайон «Сади-1». Довжина такого маршруту – близько 9 км. За 3 год. пройти цю відстань для «королівського каре» було цілком реальним.

Очевидно цим же маршрутом рухався до обозу і королівський радник граф Карл Піпер. Невелику групу вів майор Бер. У дорозі виникла загроза нападу на групу іррегулярної кінноти Петра I. До того ж, Бер мабуть заблудився (не повернув вчасно на південь, а продовжував рухатись на схід). Щоб не випробувати долю, шведи вирішили за краще піти до фортеці і там здатися у полон [9, с. 257]. Цей факт свідчить про те, що в момент прийняття рішення про здачу в полон Піпер та його супутники знаходились десь неподалік Полтавської фортеці, можливо, в районі сучасної вул. Соборності на відрізку Корпусний парк – вул. Сінна.

Окремі невеликі групи втікачів мабуть все ж рухалися до обозу прямим, коротким шляхом – територією на схід від сучасного військового аеродрому, а далі полем між сучасними Юрівкою і Половками. Такі розрізнені групи шведів могли супроводжувати українські козаки [11, с. 224]. Вони добре знали місцевість. Перебратися ж через «недоступну й глибоку» улоговину в кінці маршруту невеликим пішим групам було не занадто важко.

Що ж відбувалося в обозі в останню добу перебування шведів під Полтавою? Як уже згадувалось, пізно вночі обоз прибув на нове місце. Намети не ставили, і ніч провели під відкритим небом теплої української ночі – без вогню, соломи, сіна, їжі та води [12, с. 106]. Втім це не завадило тому ж таки Крману разом із супутником, як і багатьом іншим «обозникам», поїхати вранці дивитись Полтавську битву, та налякані калмиками, вони незабаром повернулись до обозу [12, с. 108]. Ті, хто не міг покинути обоз, прислухались до пострілів гармат, що лунали вдалині. І коли постріли почали віддаляться, в обозі це порахували за добрий знак [14, с. 138]. Знайшлися й такі, яким все було байдуже і вони увесь час грали в карти. Це були польські наймити (пахолики), очевидно, з волоського полку. Вони продовжували грати навіть тоді, коли в обозі вже почали з'являтися перші втікачі [12, с. 108]. Дехто з них повертався не з порожніми руками.

Так залишки першого батальйону лейб-гвардії несли здобуті в бою 4 стяги, а драгуни Сконського полку – кілька штандартів [9, с. 252].

Після поразки у битві, одним з перших до обозу прибув Аксель Юленкрук. Ще в дорозі поранений командир лейб-драбантів лейтенант Карл Густаф Горд попросив Юленкрука передати наказ короля начальнику «пушкарівської» залоги полковнику Андерсу Венерстету про негайний вихід підлеглих йому полків на допомогу розбитій армії. Юленкрук виконав прохання Горда і передав вже запізнілий і непотрібний наказ короля. Втім він не був упевнений, що Венерстет його виконав.

Генерал-квартирмейстер розгорнув активну діяльність. Офіцерам він наказав зібрати своїх людей і вишикувати їх в шеренгу, підполковнику від артилерії Раппу – прикотити з артилерійського обозу кілька возів і спорудити з них вагенбург для захисту гармат, а триста піхотинців, що тинялись біля обозу без діла, поставив прикривати гармати. Потім до Юленкрука під'їхав майор лейб-драгунів Андерс Стремшелд, який під стінами Полтавської фортеці командував загоном у 200 кіннотників. Юленкрук наказав йому повідомити командирів піхотних підрозділів під Полтавою про негайний відхід до Пушкарівки.

Тим часом до обозу прибув і Горд. Йому надали медичну допомогу і разом з генерал-майором Юганом Августом Меєрфельтом у кареті вони поїхали назустріч королю, щоб потім доставити його до обозу [9, с. 250].

Регулярна армія московитів шведів не переслідувала. Дошкуляла тільки легка кавалерія – козаки й калмики. Була навіть спроба атаки обозу, в якому переслідувачі бачили об'єкт для грабунку. Цей напад охорона обозу легко відбила.

Навкруги стояла неймовірна курява. Через пил не видно було хто наближається – свої чи вороги.

Морально-психологічний стан табірною люду впав до крайньої межі. Всі приготувались до найгіршого – захоплення обозу московитами та неминучого полону, а, можливо, навіть і смерті. Настрій дещо поліпшився після того, як розповсюдились чутки, що король живий і вже в таборі [12, с. 109].

Рівно о 14 год. Карл XII, спираючись на плече свого служника, зайшов у шатро. Придворні медики Ньюман та Рульфус (ще один – Хелькмегер – загинув у битві) перев'язали королю поранену ногу [10, с. 114]. Нашвидкоруч поївши та втамувавши спрагу, монарх зібрав генералів та офіцерів, яким вдалося дістатися до обозу. Його непокоїло те, що серед врятованих не було Реншельда та Піпера. Про

Реншельда йому повідомили, що той потрапив у полон, а ось про долю Піпера ніхто нічого певного не знав.

Левенгаупт запропонував знищити обоз, посадити піхоту на коней, продовольство і боєприпаси розподілити між солдатами, а потім рухатись подалі від Полтави. Щось подібне він вже робив у вересні 1708 р. біля Лісної. Артилерію було вирішено взяти з собою, але у випадку необхідності її також мали б знищити.

Карл XII пішов на компроміс. Він наказав знищити тільки частину обозу. Це, в першу чергу, стосувалось возів з майном загиблих вояків [9, с. 258]. Юленкруку було доручено сформувати похідну колону. На питання останнього, куди Його Величність збирається рухатись, король відповів, що у Білики до підполковника Томаса Функа [15, с. 114]. Насправді Білики були лише проміжним пунктом. Увесь маршрут руху розбитої шведської армії виглядав наступним чином: Пушкарівка – Старі Санжари – Білики – Кобеляки – Переволочна. Після переправи через Дніпро шведи мали пройти 500 км «Сарацинською пусткою» до Очакова, а звідти ще 500 км «Татарською пусткою» до Бендер. Карту з цим маршрутом король доручив весті Хюльтману [10, с. 114].

Генерала-майора Меєрфельта Карл XII направив до московського табору. Той мав привітати царя з перемогою, скласти списки загиблих та полонених, домовитись з Петром I про поховання загиблих шведів, а головне, на якийсь час затримати московитів з організації переслідування [12, с. 109].

Як шведська армія та її обоз покидали своє останнє місце розташування під Полтавою, найкраще описав Петер Енглунд: «Близько сьомої години вечора військо знялося з місця, з'єднання за з'єднанням, колона за колоною [9, с. 275].

Попереду рухалися артилерія та підводи з полковими касами у супроводі загону піхоти з 300 чол. За ними їхав великий, неповороткий обоз. Підводи піхоти суворо дотримувалися припису про ранги, заведеними між окремими з'єднаннями: першим їхав обоз лейб-гвардії. Кавалерійський обоз, що рухався за ним, не дбав про ранги і їхав у такому порядку, як стояв у таборі. За ними – кінотники і залишки розбитої піхоти. Останньою йшла тилова охорона, мабуть складена з Упландського запасного кінного полку, Карельського кавалерійського полку і, можливо ще, кількох загонів, – очолював її командир упландців Карл Густаф Круссе [9, с. 276]. Мабуть одним з останніх Пушкарівку покидав колись непереможний шведський король Карл XII.

Джерела та література

1. Безверхній О. В. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни на Україні / О. В. Безверхній // Полтавська битва 1709 року: погляд крізь призму трьох століть: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Мокляк В. О. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С. 9–34.
2. Борисов В. Е. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 / В. Е. Борисов, А. А. Балтийский, А. А. Носков / Общество ревнителей военных знаний по случаю 200-летия «Преславной баталии». – СПб., 1909. – 283 с.
3. Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении / А. А. Васильев // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 7. – С. 62–67.
4. Военная энциклопедия. – Т. V / [К. И. Величко, В. Ф. Новицкий, А. В. фон-Шварц и др.]. – Пг.: Тов-во И. Д. Сытина, 1914. – 320 с.
5. Военная энциклопедия. – Т. XVII / [К. И. Величко, В. Ф. Новицкий, А. В. фон-Шварц и др.]. – Пг.: Тов-во И. Д. Сытина, 1914. – 320 с.
6. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде её и после случилось / [пер. с нем. Я. Турунова] // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С. 1–105.
7. Доба гетьмана І. Мазепи в документах / Упорядн. С. О. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
8. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии / [пер. со швед. С. Белокриницкой, Т. Доброницкой]. – М.: Нов. литератур. обозрение, 2009. – 352 с.
9. Энглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії / [перекл. зі швед. О. Сенюк, О. Буценка]. – Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. – 348 с.
10. Из заметок «О героических деяниях короля Карла XII» Юхана Хюльтмана / [пер. с швед. Е. Чевкиной] // Совместный выпуск «Военно-исторического журнала» и журнала «Старый цейхгауз», посвященный 300-летию юбилею Полтавского сражения. – 2009. – С. 112–115.
11. Кордт В. Бої під Лісним і Полтавою з щоденника шведського лейтенанта Вейе / Веніамин Кордт // Зап. Историко-філологічного відділу Всеукраїнської АН. – Кн. XXVI / Михайло Грушевський. – К.: ВУАН, 1931. – С. 213–227.
12. Крман Д. Итинерарий / [пер. с латин. Л. Поповой, М. Цетлина] // Вопросы истории. – 1976. – № 12. – С. 96–111.
13. Кротов П. А. Битва под Полтавой. Начало Великой России / П. А. Кротов; Фонд содействия реставрации памятн. истории и культуры «Спас»; Лики России. – СПб., 2014. – 568 с.
14. Пипер Г. А. Извлечение из записок прапорщика Густава Абрама Пипера впоследствии генерал-майора и губернатора / Г. А. Пипер // Труды Я. К. Грота из русской истории / Я. К. Грот. – СПб., 1901. – С. 122–156.
15. Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Акселя Юлленкрука / [пер. с швед. Е. Чевкиной] // Совместный выпуск «Военно-историчес-

кого журналу» и журналу «Старый цейхгауз», посвященный 300-летию юбилею Полтавского сражения. – 2009. – С. 102–111.

16. Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы: сб. док. / Л. Г. Бескровный, Г. А. Куманев. – М.: Объед. ред. МВД РФ; Кучково поле, 2009. – 528 с.

17. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 656 с.

18. Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher (Карты Шведського Генштабу). – Stockholm, 1918.

19. Martinsson Ö. Swedish Uniforms in the Battle of Poltava [Електронний ресурс] / Örjan Martinsson // TACITUS.NU – Режим доступу: <http://www.tacitus.nu/gnw/battles/Poltava/swedes.htm>.

20. Siöman J. Dagbok från Poltava: utdrag ur dagbok 1708–1709 förd av fältprästen vid Smålands kavalleri Johan Siöman / Jonas Barck. – Växjö: Landsbiblioteket i Växjö, 1993. – 32 с.

Сергій Макаренко
**ШВЕДСЬКИЙ ОБОЗ БІЛЯ ПУШКАРІВКИ У ДЕНЬ
ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ**

Резюме

Досліджуються питання про місце розташування обозу шведської армії у день Полтавської битви, маршрути відступу шведів до обозу, місце розташування в обозі шатра шведського короля Карла XII, події, які відбувалися біля Пушкарівки 27 червня 1709 р.

Ключові слова: Полтава, Пушкарівка, обоз, вагенбург, Карл XII, Іван Мазепа, Малобудищанський ліс.

Serhii Makarenko
**THE SWEDISH WAGON TRAIN NEAR PUSHKARIVKA
ON THE DAY OF THE POLTAVA BATTLE.**

Summary

The article covers the following issues: the location of the Swedish army's wagon train on the day of the Poltava battle, the routes of the Swedes' retreat to the carriage, the location of the Swedish King Charles XII's tent, the events that took place near Pushkarivka Village on June 27, 1709.

Keywords: Poltava, Pushkarivka, the wagon train, Wagenburg (wagon fort), Charles XII, Ivan Mazepa, Mali Budyshcha Forest.

ПІСТОЛІ БЕЗ ПРИКРАС

Публікація присвячена науковому опрацюванню, систематизації та каталогізації музейної збірки пістолетів на прикладі двох західноєвропейських з колісцевими замками, що датуються XVII ст.

Ключові слова: зброя, пістоль, колісцевий замок, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Зброя – невід’ємна складова людської історії. Її можна віднести до типових виробів, що характеризують добу, демонструють рівень науково-технічного розвитку та переважаючі смаки у декоративно-прикладному мистецтві країни виробника. Колекція зброї, що зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, цікава різноманітними зразками озброєння армій різних регіонів світу, високохудожніми виробами майстрів – зброярів. Серед них окрему групу складають пістолі або пістолети – зразки ручної вогнепальної зброї з коротким стволом.

У статті Т. К. Кондратенко, О. С. Сулими, Р. В. Прохватила, вміщеній у збірнику праць Другої наукової конференції «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка», автори зосредилися на проблемах наповнення зброярськими артефактами проєктованого історико-культурного заповідника «Українське державотворення», зробивши короткий огляд зброї і спорядження козаків XVII – XVIII ст. Адже період українського державотворення не може бути висвітлений без звернення до зброярських артефактів. Дослідники наголосили, що під час побудови експозиції планованого заповідника варто використати «високохудожні повтори кращих музейних зразків» [8, с. 120]. Оригінальні ж предмети козацької доби зберігаються у небагатьох музеях України, список яких був укладений упродовж 1999–2004 рр. відомим українським видавцем В. Недяком та представлений у книзі «Україна – козацька держава». До переліку увійшов і Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, у фондах якого, серед козацьких старожитностей, представлені різноманітні зразки озброєння та спорядження [10, с. 1183]. Збірка включає шаблі, ятагани, келепи, пістолі, мушкети, рушниці, гармати, порохівниці тощо. Значна частина цих раритетів знаходяться в основній експозиції музею, у залах, що представляють історію та розвиток Полтавщини у XIV – XVIII ст.

Метою цієї публікації є дослідження західноєвропейських пістолів з колісцевим замком. Мета реалізується через низку завдань: указати специфіку використання й поширення зброї із таким типом замка, послуговуючись наявною фондово-обліковою документацією встановити музейну «долю» раритетів, підсумовуючи дослідження, укласти новий науковий опис зазначених музейних предметів.

У фондовому зібранні музею зберігається 90 пістолів. Вони презентують еволюцію цього виду зброї упродовж XVII – XIX ст.: від зразків з колісцевим замком до капсульних пістолетів. Географічно колекція надзвичайно репрезентативна: від країн Західної Європи до Далекого Сходу.

Сучасний дослідник козацького озброєння В. В. Добрянський відмічає, що зброєю з колісцевими замками козаки користувалися рідко через її високу вартість. Проте вона була поширена у середовищі офіцерів і солдат, зокрема, кавалеристів, які були серед європейських найманців війська Речі Посполитої. Ймовірно, що в якості трофеїв такі предмети могли використовувати і запорожці, і городові козаки [3, с. 107].

Колісцева зброя мала значні переваги перед гнотовою: по-перше, вона позбавляла стрільця від проблем із тліючим гнотом і робила зброю менш залежною від погодних умов; по-друге, пістолети стали більш безвідмовними і надійними у дії; по-третє, прицілювання по рухомих об'єктах стало більш зручним, оскільки затяжні постріли траплялися зрідка. Були в неї й недоліки: під час стрільби швидко забруднювалася пороховою кіптявою, що призводило до осічок. Якісний колісцевий замок дозволяв зробити близько 20 пострілів без очистки. Крім того, пірит, що використовувався для добування іскор, був крихким і часто розламувався, унеможливаючи постріл [9, с. 36–37].

Пістолети, звані у козацькому війську пістолями, відносять до захисної зброї, що також використовується як наступальна на короткі відстані (до 50 м). Перевагою пістолета є можливість здійснювати постріли однією рукою, без додаткової опори. Завдяки невеликим габаритам і вазі, пістолети можна носити постійно і швидко відкривати вогонь. Удосконалення пістолів дозволило використання їх кіннотою. Кавалерист отримав змогу однією рукою діставати зброю для пострілу, а іншою тримати віжки [12, с. 238]. У колісцевих замках іскра висікалася з піриту за допомогою рифленого сталевого коліщатка. Після натискання на спусковий гачок, коліщатко з насічками, заведене перед цим ключем,

починало обертатися, і в процесі тертя висікалися іскри, що запалювали пороховий заряд [3, с. 106].

Пістолет походив від рушниці і став її полегшеним варіантом, що характеризувався коротшим стволом і ложею, котра мала своєрідне завершення у вигляді нахилоного до низу руків'я. Для зручності утримування та витягання з кобури руків'я закінчувалось потовщенням – «яблуком».

Ручна вогнепальна зброя, в умовах військового часу, постійно видозмінювалася, стаючи зручним засобом ведення бою на різних відстанях. Зупинимось на побіжному розгляді еволюції пістолів з колісцевим замком.

Упродовж майже всієї історії розвитку такого типу озброєння домінував вплив великих німецьких центрів виробництва зброї, зокрема Аусбургу та Нюрнбергу. Найстаріші з відомих пістолів із колісцевим замком датуються 1530–ми рр. Вони зовнішніми обрисами нагадували сучасні їм довгі рушниці [2, с. 17]. У кінці XVI ст. була введена елегантна версія порівняно прямого типу пістолетів, яка залишалася популярною до середини XVII ст. Пістолі, що стали об'єктом нашої розвідки, своїми загальними обрисами відповідають саме цій традиції.

У середині XVI ст. з'явилися дві основні форми руків'я. Обидві вони були досить прямими, але одна — влаштованою під невеликим кутом до лінії ствола і розширювалася до кінця, де завершувалася або прямим потиличником, або переходила у набалдашник кутастої форми. Другий вид руків'я, що по-справжньому став популярним, мав більший кут нахилу і завершувався набалдашником сплюснутої кулястої форми. Саме другий тип характерний для досліджуваних зразків зі складу музейної колекції, які мають незначні відмінності лише за формою «яблука». Зразок із обліковими позначеннями ПКМВК 3584, 36 305 (рис. 2) має більш чітко профільоване сплюснуте завершення руків'я, а ПКМВК 3301, 36 45 (рис. 1) — наближене до кулястої форми.

Такі пістолети були популярними до кінця XVII ст., особливо серед кавалеристів. Великий кулеподібний набалдашник відзначався зручністю під час вихоплювання пістолету з кобури і для кріплення його до луки сідла [2, с. 18].

Із XVI ст. руків'я, якщо не завершувалося шишкою, підсилювалося пласкою металевою пластиною або рогом. Із початку XVII ст. вона видозмінилася до куполоподібного металевого ковпачка [2, с. 19]. Такі елементи укріплення потиличника, виготовлені з білого металу, і мають досліджувані пістолі.

Хоча пістолети з колісцевими замками в окремих частинах Німеччини і Скандинавії застосовувалися до останньої чверті XVII ст., до середини століття майже вийшли з використання, поступившись менш вибагливим та надійним ударно-кремінним.

Через відсутність довоєнної фондово-облікової документації неможливо встановити джерело і точний час надходження досліджуваних пістолів до фондів музею. Можемо лише припустити, що саме їх описи містяться в інвентарних книгах №№ 10 та 19 Полтавського державного краєзнавчого музею (розпочаті у 1939 р.). У книзі № 10 під обліковим номером 7478 записаний пістоль з сучасними обліковими позначеннями ПКМВК 3301, 36 45 (рис. 1). Його характеристика наступна: «Пістолет старовинний, крем'яний. Замок з круглим коліщатком. Від ручки — третина стволу має грані, решта стволу кругла. Пістолет з шомполом. Кінець ручки з залізною накладкою. Початок XVIII ст.» [6, с. 496–499]. Опис пістоля з обліковими позначеннями ПКМВК 3584, 36 305 (рис. 2) міститься у книзі № 19 під номером 17875: «Пістоль ручка дерев'яна, коричневого кольору, загнутої форми, ствол сталевий, частково круглий, частково граньоний, замок кремнево-дисковий, набалдашник ручки металевий, овальної форми». [7, с. 242–243]. Незважаючи на те, що точні дати надходжень у книгах відсутні, все ж можемо припустити, що вони потрапили до музею раніше 1939 р.

У 1939 р. В. А. Маєвський, старший науковий співробітник Київського Центрального музею історії, як консультант працював із музейним зібранням зброї Полтавського державного краєзнавчого музею і розподілив її на групи, відповідно до історичних періодів, хронології тощо. Пістоль за номером 17875 (ПКМВК 3584, 36 305) був віднесений до зразків озброєння часу «Полтавської битви 1709 р.» [1, арк. 5]. Така класифікація видається не зовсім точною і відносною, за умови допущення використання козаками трофейних, але застарілих на той час зразків озброєння. Адже навіть у регіоні, де колісцевий вид замка набув особливого поширення, — Німеччині та Скандинавії — до середини XVII ст. він майже вийшов із вжитку, зберігшись переважно у мисливській зброї [2, с. 20].

Із наближенням фронту до Полтави, досліджувані пістолі, разом з іншими музейними предметами, у 1941 р. були евакуйовані углиб СРСР, до м. Уфа. Згодом, у 1946 р. серед інших речей реєвакуйовані до Полтави [11, арк. 41]. За часів незалежності, зі створенням нових експозицій, присвячених історії Полтавщини XIV–XVII ст., вони зайняли належне місце у розділі «Козацько-селянські повстання XVII ст.».

Уточнюючі дані щодо датування та місця виготовлення зразків зброї надають різноманітні написи, клейма, позначки, однак під час детального огляду досліджуваних пістолів їх виявлено не було.

Важливим етапом наукового опрацювання музейних предметів є складання уніфікованого паспорта. Його актуальність обумовлена ще й тією обставиною, що ці речі відносяться до депаспортизованої частини музейної колекції й їх характеристика у сучасній фондово-обліковій документації неповна. Нижче наводимо науковий опис, що підсумовує дослідження.

ПКМВК 3301, 36 45 (рис. 1). Пістоль із колісцевим замком. Західна Європа, XVII ст. Калібр: 15 мм. Розміри: загальна довжина 512 мм, довжина ствола 358 мм.

Ствол сталевий, кований, круглий, казенна частина на одну третину восьмигранна. Канал дула – гладкий. Ствол кріпиться до дерев'яної ложі за допомогою сталеві втулки і гвинта за хвостовик у казні. Прицільний пристрій відсутній.

Механізм колісцевий, замок урізаний у ложу, кріпиться двома замковими гвинтами крізь неї, без панелі на протилежному боці. Замкова дошка пласка, звужується до руків'я. Спусковий гачок V-подібний гладкий, спускова скоба металева пласка, закріплена гвинтом у ложі під замком.

Ложа дерев'яна, суцільна, із довгою цівкою. Цівка з вирізом для дерев'яного шомпола, який на одну третину коротший від ствола.

Руків'я дерев'яне, плавно згинаючись донизу, розширюється; «яблуко» слабопрофільоване випукле, овальне у перетині. Потиличник додатково укріплений куполоподібним ковпачком з білого металу.

Стан збереження: загальне забруднення, тріщини, подряпини, сколи на дерев'яних частинах; місцями метал потемнів, є ділянки з корозією, подряпини.

ПКМВК 3584, 36 305 (рис. 2). Пістоль із колісцевим замком. Західна Європа, XVII ст. Калібр: 14 мм. Розміри: загальна довжина 585 мм, довжина ствола 410 мм.

Ствол сталевий, кований, круглий, казенна частина на одну третину восьмигранна. Канал дула – гладкий. Ствол кріпиться до дерев'яної ложі за допомогою сталеві втулки і гвинта за хвостовик у казні. Прицільний пристрій відсутній.

Механізм колісцевий, замок урізаний у ложу, кріпиться двома замковими гвинтами крізь неї, без панелі на протилежному боці. Замкова дошка пласка, звужується до руків'я. Спусковий гачок

V-подібний гладкий, спускова скоба металева пласка, закріплена гвинтом у ложі під замком.

Ложа дерев'яна, суцільна, із довгою цівкою. Цівка з вирізом для дерев'яного шомпола, що завершується біля дульного зрізу.

Руків'я дерев'яне, плавно згинаючись донизу, розширюється, «яблуко» випукле, овальне в перетині. Потиличник додаткового укріплення куполоподібним ковпачком з білого металу.

Стан збереження: загальне забруднення, тріщини, подряпини, сколи на дерев'яних частинах; метал потемнів, є корозія, подряпини.

Ручна вогнепальна зброя — невід'ємна складова матеріальної культури козацтва. Західноєвропейські пістолі з колісцевим замком із музейного зібрання — чудові зразки озброєння кінноти XVII ст. Це — ззовні скромна, але така важлива для кавалериста зброя, що дозволяла йому раціональніше виконувати воєнні цілі. Примітно, що розкішно прикрашених екземплярів збереглося значно більше, а таких ординарних зразків, що активно використовувалися у військовий час, залишилося не так уже й багато, чим обумовлена їх наукова цінність.

Джерела та література

1. Акт обстеження колекції зброї від 22.02.1939 р.: Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею // Робочий архів наукового-дослідного відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

2. Блэр К. Пистолеты мира / К. Блэр; [пер. з англ. А.С. Цыпленкова]. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. — 442 с.

3. Добрянський В. В. До проблеми розвитку зброї козацького часу (За матеріалами фондів Національного заповідника «Хортиця») / В. В. Добрянський // Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конференції «Основи теорії військової справи та бойових мистецтв». — Запоріжжя, 2007. — 172 с.

4. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського «3б-1» (розпочата в 1948 р.). — 150 с.

5. Інвентарна книга ПКМ імені Василя Кричевського «3б-2» (розпочата в 1948 р.). — 194 с.

6. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею № 10 (розпочата в 1939 р.). — 558 с.

7. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею № 19 (розпочата в 1939 р.). — 588 с.

8. Кондратенко Т. До проблеми наповнення зброярськими артефактами проєктованого історико-культурного заповідника «Українське державотворення» / Тамара Кондратенко, Оксана Сулима, Роман Прохватолю // Село Жуки — батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — С. 116–123.

9. Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие / В. Е. Маркевич; [под ред. Н. Л. Волковського]. — СПб.: ООО «Изд-во «Полигон», 2005. — 496 с.

10. Недак В. Україна — козацька держава / В. Недак. — К.: Емма, 2007. — 1215 с.

11. Опис зброї, реєвакуйованої з м. Уфа: Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею // Робочий архів наукового-дослідного відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

12. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.

Оксана Сулима

ПИСТОЛИ БЕЗ УКРАШЕНИЙ

Резюме

Публикация посвящена научному исследованию, систематизации и каталогизации музейного собрания пистолетов на примере двух западноевропейских пистолетов с колесцовыми замками XVII в.

Ключевые слова: *оружие, пистоль, колесцовый замок, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Oksana Sulyma

PISTOLS WITHOUT DECORATIONS

Summary

The article is dedicated to scientific research, systematization and categorization of museum pistols gathering on the example of two western European pistols with wheel lock of the 17th c.

Keywords: *weapon, pistol, wheel lock, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.*

МИСЛИВСЬКА АРКЕБУЗА XVII–XVIII ст.

Про зразок мисливської зброї XVII – XVIII ст. у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Особливу увагу приділено його надходженню до колекції і підготовці нового наукового опису.

Ключові слова: рушниця, аркебуза, мисливська зброя, експозиція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Вивчення історії краю відбувається різними шляхами. Незамінними у цьому сенсі є оригінальні предмети, що репрезентують епоху так само повно, як і документальні пам'ятки. Ці свідки сивої давнини найкраще збережені у музейних колекціях. Не є винятком і фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, до складу яких, з-поміж інших предметів, належить досить представницька збірка антикварної зброї й обладунків.

Окремі зброярські артефакти привертають особливу увагу: вони вирізняються своїм автентичним зовнішнім виглядом, а ще мають солідний провенанс – починаючи із виставки «Історія розвитку зброї» 1939 р. і закінчуючи майже постійним експонуванням у музеї 1964–1990 рр., 1993–2018 рр. у залах, присвячених історії Полтавщини XVII ст. Мова йде про чудовий зразок ручної вогнепальної зброї західноєвропейського виробництва – мисливську аркебузу.

Метою цієї публікації є проведення дослідження рушниці як зброярського артефакту, простеження шляху надходження її до музейної колекції, складення наукового опису і рекомендацій щодо експонування й використання в експозиційній роботі.

Питання поширення колісцевої зброї, до якої належать аркебузи, у пізньому середньовіччі на європейських теренах досить детально висвітлені у роботах знаних дослідників вогнепальної зброї Г. Л. Блекмора, В. Є. Маркевича, Ю. В. Шокарева та ін. Аспект музейного експонування таких зразків розглядається у дослідженнях Ю. В. Єрешко.

Аркебуза із музейного зібрання (ПКМВК 3640, 36 356) [4, с. 19–20] дає можливість простежити цікавий момент історії становлення особистої мисливської зброї, адже саме у першій половині – середині XVII ст. аркебузи почали використовуватись для полювання. Цікаво, що спочатку спеціальних мисливських рушниць просто не існувало. Проте, в плані еволюції, вогнепальна мисливська зброя завжди

йшла попереду військової. Усі винаходи і вдосконалення спочатку застосовувались щодо мисливських рушниць, адже до заводського виробництва було ще далеко. Майстри-зброярі частіше отримували винагороду за свої вдосконалення від заможних любителів полювання, особливо, коли мова йшла про змагання, бо навіть незначні модифікації окремих частин зброї приносили учасникам переваги над суперниками [7, с. 50–51].

Для стрільби у великих і середніх за розмірами звірів та птахів мисливці користувались крупнокаліберними (14–18 мм) зразками. А ось для полювання на дрібного звіра, особливо на невелику пернату дичину, поширення набула дрібнокаліберна (8 мм) аркебуза-«чинка». Назва рушниці походить від назви м. Тешина (Сілезія, Німеччина), де перші відомі зразки були виготовлені майстрами ще у другій половині XVI ст. Протягом наступного століття вони поширилися як у самій Німеччині, так і в сусідніх державах, стали бажаним придбанням для іноземних гостей [9].

Упродовж першої половини XVII ст. мисливські аркебузи постійно удосконалювались і набули популярності не лише в королівських арсеналах, а й у зброярнях заможних європейців. Поступово ця рушниця набула своєї класичної форми: шомпольна, невеликого розміру (ствол до 800–900 мм), щедро прикрашена гравіюванням, інкрустаціями зі срібла, перламутру, різьбленої слонової кістки та рогу [1, с. 138–139].

Відмінними рисами зброї стають особливої конструкції колісцевий замок і приклад. Колісцевий замок, який у середньовіччі ще називали «вогняним», обладнаний бойовою пружиною, що розміщується на зовнішньому боці замкової дошки. Як наслідок, сама дошка заднім кінцем опускається круто донизу, що, у свою чергу, змінює форму прикладу – з'являється крутий вигин шийки рушниці. Приклад дуже короткий із гострим кутовим викінченням. Особливості конструкції аркебузи не дозволяють притулити її до плеча: у момент прицілювання рушницю притуляли до щоки, а під час пострілу утримували в руках. Відносно малий заряд, що використовувався стрільцем, не призводив до відчутної віддачі. Для зручності тримання під прикладом розмістили досить велику металеву запобіжну скобу з виїмками для пальців. У більшості збережених до наших днів зразків курок колісцевого замка масивний, обрисами нагадує пташину голівку і відрізняється наявністю великого кільця для відводу курка від полочки [10, с. 176–177].

Зазначимо, що колісцевий замок мав ряд переваг над своїм попередником – гнотовим замком: незалежність стрільця від тліючого гноту та погодних умов, надійність у використанні тощо. Незважаючи на

те, що колісцевий замок досить швидко забруднювався при пострілі пороховою кіптявою, з його допомогою можна було зробити до 20 пострілів без чистки [10, с. 177]. До недоліків колісцевих замків можна віднести не тільки складний процес їх заряджання, що потребував опускання курка на колісце і заведення бойової пружини спеціальним ключем, а й значну вартість виробництва самого механізму [7, с. 53].

У європейських країнах, де постійно зростав попит на вогнепальну мисливську зброю, з'явилися відомі центри її виробництва. Першість належала німецьким та італійським майстрам, які досягли вершин у виконанні оздоблювальних робіт. Таким чином, вони задавали тон не лише у конструкції механізмів, а й у їх витонченому художньому оформленні. Ложі рушниць виготовлялись із найдорожчих порід дерева: чорного, червоного, палісандрового, часто використовували деревину з груші, яблуні, горіха. В оздобленні надавали перевагу рогові, слонової та моржовій кістці, перламутру, навіть кольоровій соломі спеціального приготування. Серед технік переважали різьблення, гравіювання, інкрустація. Поступово сформувалися національні особливості оздоблення зброї: перламутру та кістці надавали перевагу майстри Німеччини, італійські та іспанські зразки прикрашались сріблом [1, с. 140]. Про цю епоху відомий англійський дослідник і винахідник В. В. Грінер із захопленням зазначав, що прикраси рушниць були чудові, оздоблення розкішне, малюнки оригінальні, механізми вигадливі і виготовлені надзвичайно ретельно і вправно [3, с. 29].

Розвиток мисливської аркебузи тривав у напрямку від використання кулі до поширення дробу. Перші зразки були призначені лише для кульової стрільби. Точність пострілу таких рушниць була досить низькою, а мисливці відрізнялись швидше ентузіазмом, ніж вмінням. Говард Л. Блекмор описує випадок, коли англійський стрілець, поцілюючи у ворону, що сиділа на бакені на Темзі, вбив жінку, яка прала білизну під мостом [1, с. 143].

У цей час значного поширення набули гладкоствольні аркебузи, які стріляли дробом. Вважається, що дріб було винайдено в Італії у першій половині XVI ст., коли зброярі звернули увагу на здатність розплавленого свинцю набувати форми кульки під час падіння з висоти. Проте, до XVIII ст. дріб виготовляли не тільки зі свинцю і не лише округлої форми: це були дрібні камінці і шматочки заліза найрізноманітнішої форми [2, с. 6].

Врешті сформувалися дві групи зброї: спеціально для кулі і спеціально для дробу, пізніше з них виокремилась комбінована зброя. Рушниця для кулі – наприклад, класичні чинки, були, як правило, нарізними, тобто гвинтівками. Така зброя, що отримала назву малокульна гвинтівка, мала точний бій – до 200 кроків, вагу не більше

3 кг і прекрасну щільність стрільби, що дозволяло влучно вражати цілі невеликих розмірів. Поширення набули так звані курляндські чинки. Прибалтійські майстри продовжували виготовляти їх навіть у XVIII ст. [7, с. 58].

У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського серед антикварної зброї мисливська аркебуза ПКМВК 3640, 36 356 займає помітне місце. Простежуючи шлях надходження зразка до музейного зібрання на основі наявної фондово-облікової документації, можемо констатувати її приналежність до довоєнної колекції [5, с. 316–319]. Втрата значної частини документів у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) унеможливило встановлення джерела надходження рушниці до музею. Під час війни вона перебувала в евакуації у м. Уфа (РСФР) [8, арк. 42] і повернулася до Полтави у 1948 р.

Далі наводимо новий науковий опис, укладений за результатами проведеного дослідження.

Аркебуза мисливська. Західна Європа. XVII – XVIII ст.

ПКМВК 3640, 36 356.

Загальна довжина 1110 мм.

Довжина ствола 820 мм.

Калібр 16 мм.

Матеріал, техніка: сталь, мідь, дерево; кування, лиття, різьблення, чеканка, гравіювання.

Ствол сталевий, дамасковий, гладкий, тонкостінний із нерозбірливим клеймом майстра у казеній частині. Ложа і приклад горіхового дерева, з фігурними вставками із рогу та перламутру. Вставки орнаментовані контурними малюнками (квіткові композиції, стилізовані стебла очерету, фігурка птаха).

Замок колісцевий, із бойовою пружиною, що знаходиться із зовнішнього боку замкової дошки, яка у задньому кінці опускається різко донизу. Курок фігурний (стилізований під пташину голову), гвинт для відводу курка від полицки простий. Приклад короткий, зі значним вигином шийки. Під ним розміщується велика металева запобіжна скоба з виямками для пальців.

Цівка з вирізом для шомпола, що закінчується біля дульного отвору, біля нього – фігурна латунна обоймиця. На правому боці приклада – прямокутний пенал, кришка якого втрачена.

Прицільне пристосування представлене латунною мушкою поблизу дульного зрізу.

Стан збереження: загальне забруднення, тріщини, подряпини, сколи на дерев'яних частинах; колісцевий замок пошкоджений; втрачені шомпол та кришка пеналу на прикладі, частина декоративних елементів прикладу відсутня.

Мисливські аркебузи, які свого часу були виготовлені для королівських полювань і збереглися у кращих світових колекціях, відрізняються надзвичайно вишуканим та пишним декором, а відповідно – й високою вартістю. Досить скромний декор та оздоблені музейної рушниці дозволяють припустити її побутування серед представників менш заможної знаті та зберігання в одній із дворянських садиб на теренах історичної Полтавщини.

Головна риса старовинної зброї – надзвичайна узгодженість художнього задуму і технічного виконання. Таким музейним предметам притаманний широкий спектр значень: документальне, інформаційне, культурне, символічне.

Говорячи про експонування зброї в музеї, необхідно враховувати складний шлях її становлення, адже розвивалась вона за окремими елементами, які історично поєднуючись один з одним, складались у систему. Не було такого часу, коли б мисливці використовували зброю лише однієї системи. Жодна стара система не зникла відразу ж після появи нової. Так, мисливські аркебузи із коліщевим замком ще довго використовувались поряд із більш модерними рушницями, оснащеними ударно-кремінним механізмом [2, с. 11].

Сучасний музей намагається розширити можливості пластичної мови експозиційного дизайну, конкретизувати предметне поле музейної експозиції. Використання зброярських артефактів у ній дає можливість змінити їх традиційне трактування як «знарядь смерті», усвідомити історико-культурний потенціал та розкрити унікальність кожного зразка як виробу декоративно-ужиткового мистецтва [6].

Перспективою подальшого дослідження є встановлення точних атрибутивних даних мисливської зброї у зібранні музею, визначення її атрактивного та наукового потенціалу в експозиційному просторі, пошук оптимальних методів показу зброярських артефактів.

Джерела та література

1. Блэкмор Г. Л. Охотничье оружие стран мира от средних веков до двадцатого столетия / Г. Л. Блэкмор. – М.: Центрполиграф, 2006. – 472 с.
2. Блюм М. М. Охотничье ружье: справочник / М. М. Блюм, И. Б. Шишкин. – М.: Агропромиздат, 1987. – 191 с.
3. Гринер В. В. Ружье / В. В. Гринер. – М., 1888. – 390 с.
4. Інвентарна книга «36-2» (розпочата у 1948 р.) – 194 с.
5. Інвентарна книга Полтавського державного краєзнавчого музею № 19 (розпочата у 1939 р.) – 588 с.
6. Ерешко Ю. В. Оружие как объект музейного экспонирования / Ю. В. Ерешко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cheloveknauka.com/oruzhie-kak-obekt-muzeynogo-eksponirovaniya>.
7. Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие / В. Е. Маркевич. – СПб.: ООО «Изд-во «Полигон», 2005. – 496 с.

8. Опис зброї, реєваційованої з м. Уфи // Робочий архів фондів ПКМВК. – Арк. 42.

9. Шокарев Ю. В. Словарь-справочник. Оружие / Ю. В. Шокарев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bibliotekar.ru/encOguzh/242.htm>.

10. Шокарев Ю. В. Большая энциклопедия оружия / Ю. В. Шокарев. – М.: Росмэн, 2008 – 208 с.

Тамара Кондратенко, Наталія Кондратенко
МИСЛИВСЬКА АРКЕБУЗА XVII–XVIII ст.

Резюме

Публікація присвячена зразку мисливської зброї XVII–XVIII ст. із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Особливу увагу приділено його надходженню до колекції і підготовці нового наукового опису.

Ключові слова: рушниця, аркебуза, мисливська зброя, експозиція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Tamara Kondratenko, Nataliya Kondratenko
HUNTING HARQUEBUS
OF THE 17TH – 18TH CENTURIES

Summary

The article is dedicated to the 17th – 18th cc. hunting weapon sample from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering. Special attention is paid to the way of its coming to the collection and new scientific description.

Keywords: gun, harquebus, hunting weapon, exposition, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

КОЗАЦЬКА СТРАВА ГАЛУШКА У ХАРЧУВАННІ НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ

Висвітлюється етимологія слова «галушка» й побутування козацької страви галушки у харчовому раціоні населення Полтавщини як традиційної вареної борошняної страви українців. Наголошується, що сучасний асортимент видів страви галушки збагатився смаковими й поживними якостями, трансформувалася рецептура і способи приготування, забулася її обрядова роль. На сьогодні страва споживаються на родинні чи календарні свята, в будень й різний час режиму харчування полтавців. Ця страва, поряд із варениками та борщем, є символом національної кулінарії українців, що вособлює добробут, гостинність, щедрість, благополуччя родини.

Ключові слова: галушка, козацька страва, харчування, Полтавщина, варена борошняна страва, асортимент, символ, національна кулінарія.

Ознакою етнічної ідентифікації є їжа, як життєво необхідний фізіологічний процес, важливий елемент національної культури і ментальності українського народу. Харчування українців формувалося в залежності від природно-географічних умов, характеру господарської діяльності, інтенсивності контактів з іншими народами. Сьогодні при модерних технологіях, коли віддається перевага комерційному зиску, ніж здоров'ю людини, про давні українські страви, зокрема галушки, згадують під час календарних, родинних свят, урочистих подій. Багато що забулося, спростилося, осучаснилося чи спотворилося модними закордонними впливами, з'явилися страви, які рекламуються як «традиційні українські».

В українській кулінарії традиційними вареними стравами із борошна були: затірка, лемішка, вареники, галушки, варяниці, кваша, локшина, кльоцки, коми, вівсяний кисіль. Для їх виготовлення використовували борошно тонкого помолу із додаванням молока або води, цукру, жиру, яєць, сметани. Вироби з борошна готували з прісного тіста без дріжджів у вигляді галушок. Тісто для вареників, локшини робили прісне, круте (у м'ясоїд на яйцях), для галушок – м'якіше – із пшеничного, гречаного, житнього, а в карпатських селах із вівсяного борошна. Галушки, варяниці, локшину варили в молоці або м'ясній юшці, якщо варили їх на

воді, відціджували, і тісто їли окремо, заправляючи шкварками, засмажкою з цибулі на олії, вершковим маслом.

Найулюбленишими сьогодні у харчовому раціоні населення Полтавщини є галушки, вареники та борщ. Галушки готували щодня, на вечерю, оскільки варена борошняна страва була легкою у виконанні, смакувала селянам після виснажливої праці у посівну, косовицю, жнива.

Етимологія слова «галушка» (галух, галуха, галушник, галушиця) пов'язана зі словом «галка» (кулька, грудка), зазначається в етимологічному словнику [4]. Це – різаний або рваний шматочок прісного тіста, без начинки, зварений на воді, молоці, страва, яка видозмінилась у способах приготування, режимі харчування. Я. Мельничук [8], Г. Дубовіс [3], В. Доцяк [2], В. Карсекіна В. [6] називають галушки козацькою стравою XV–XVIII століть.

Зауважимо, що страва «галушка» була легкою у виконанні та поживною й набула поширення в харчовому раціоні козацтва. Через особливу прихильність до страви багато козаків у Запорозькій Січі мали прізвисько Галушка. «В запорожців галушки вважалися «лагодинами», «ласощами», були улюбленою стравою у повсякденному меню», – пише Д. Яворницький [10, с. 183]. Описуючи побут козаків на Січі, він зазначає: «Козаки вставали до схід сонця, відразу вмивалися джерельною чи річковою водою, далі молилися Богу і за якийсь час після цього сідали за стіл до гарячого сніданку. Страву готували у великих мідних або чавунних казанах, що чіплялися за допомогою залізних гачків на кабиці в сінях куреня, варили тричі на день на наявних у курені козаків, за що кухарю платили... На стіл ставили соломаху, густо зварене на воді житнє борошно, тетерю, щербу. Якщо козаки, крім звичайної їжі хотіли поласувати м'ясом, дичиною, варениками, гречаними галушками з часником, то збирали гроші й купували продовольство» [40, с. 183]. В. Закладний стверджує: «Пожива в них була дуже скромна і видно здорова, коли в часи Запорізької Січі козаки були найкращими лицарями в Європі. Щоб січовики могли вести війни, то все мусіли мати готовий припас... звичайною стравою у куренях була «саламаха» – житнє борошно, зварене й засмажене олією. На обід була «тетеря», що варилася з пшона або житнього борошна на квасі. Опісля заїдали варену або печену рибу, мед, горілку, брагу або пиво [5, с. 43]. Їли запорожці «галушки», юшку з риби, куліш з салом або олією, баранину, дичину, пташину. На вечерю подавали частенько гречані «галушки» з часником або юшка з риби...» [8, с. 7]. Л. Артюх поше, що «...козаки мали завжди у себе чисто й смачно приготовлену їжу: молочна каша, вареники, а на вечерю

неодмінно гречані «галушки» з салом, а в пісний день козаки просили: «звари мені, жінко, чабака» [1, с. 66]. Українські селяни, також любили готувати галушки в квасу, гречані галушки щодня, частіше на вечерю, рецептуру яких наводить М. Маркевич у праці «Обычаи, поверья, кухня малоросиян» [7, с. 157]. В. Милорадович у роботі «Житъе-бытѣ лубенского крестьянина» зазначає, що: «Обед состоит из борща с салом и каши со смальцем, редко с молоком, а в постный день из борща с фасолей, буряками с олеей или таранью и каши, отвареных фасоли и гороха, вареников с картофелем, коржей с горохом, примазаних медом. На ужин довольствуются остатками от обеда или юшкою и галушками» [9, с. 194].

На Полтавщині популярними борошняними та круп'яними стравами були та є каші, вареники, галушки, пироги, млинці. Існували локальні відмінності у щоденному меню селянина. У центральних і східних районах України вечеря складалася з галушок або локшини, кулішу, вареників, юшок з крупами. Галушки робили, відрізаючи, а не відриваючи шматки тіста й називалися вони «різані», «рвані». Л. Артюх зазначає, що «розподіл їжі на день в основному був однаковим і залежив від режиму праці. Вечеряли після заходу сонця свіжозвареною стравою – галушками в ющі. Кожен прийом їжі, зокрема, обід готувався урочисто. Найдавнішою борошняною стравою була затірка, а однотипними стравами – галушки і локшина. Галушки готували давнім способом: «прісне тісто замішували на воді чи сироватці, розкачували качалкою корж товщиною один чи півтора сантиметри, різали смугами шириною до 3-х сантиметрів. Потім відщипували або відрізали від смуги тіста шматочки (викачували кульки), кидали їх в окріп (молоко, юшку) і варили. Тісто для галушок готували з пшеничного або гречаного борошна, чи змішували 2-3 види борошна або додавали варену чи протерту сиру картоплю» [1, с. 43]. Галушки, варені в молоці або ющі, їли з рідиною, готували їх на вечерю і сніданок, а галушки, варені у воді, зціджували й заправляли засмаженою цибулею на олії чи салі, вишкварками, часником. Вареники готували з начинкою, захищуючи у варениці. Зварені в окропі вареники клали в макітру та їли зі сметаною, маслом, олією, салом із смаженою цибулею чи не мащені [1а, с. 22–23]. Зазначимо, що давній асортимент вареної борошняної страви галушки був невеликим, це: галушки з салом, часником, засмажкою з цибулі чи вишкварками, галушки в квасу та гречані галушки, які вийшли із вжитку.

У сучасній народній кулінарії збільшився асортимент страв домашнього харчування, збагатився харчовий раціон стравами інших народів, вдосконалилися їх смакові якості. Асортимент

страви галушки у харчовому раціоні українців у часовому вимірі є багатим, налічує біля 30 різновидів: галушки з шинкою, гречані галушки з салом, галушки з сиром, із заварного тіста, яблучні галушки, галушки з м'ясним чи печінковим фаршем, галушки до курки (Полтавщина), галушки з манної крупи, смажені на конфорці, галушки в'язкі, галушки з маслом чи сметаною, грибною підливою, галушки на молоці – порізані (пощипані), галушки гуцульські, галушки картопляні (Галичина), полтавський борщ з галушками, юшка з потрухом та галушками, юшка із манними, рисовими галушками, з галушками із сухарів і тертого сиру, юшка томатна з галушками, курячий суп з галушками, галушки у бульйоні.

Улюбленою стравою за смаковими якостями, простою приготування, великим асортиментом рецептів, символом української національної кухні називають полтавську галушку. Пам'ятник Галушці – символ, уособлення щедрості й добробуту українців, благополуччя і добробуту родини, розміщений в історичній частині м. Полтави на Соборному майдані, що Івановій горі. Автори пам'ятника – народний художник України А. Чернощоків і скульптор М. Цись. Урочисте увічнення у камені традиційної української страви – галушки, відбулося в Полтаві 1 квітня 2006 р., й присвячувалося воно дню народження М. Гоголя, який у художніх творах прославив галушку на весь світ. Ініціатором появи оригінального пам'ятного знаку виступив депутат Верховної Ради України А. Кукоба, а сама ідея створення пам'ятника як візитівки міста з'явилася у середовищі полтавських художників за кілька років до його відкриття.

Полтавський край багатий на прізвища, що увічнили брендову страву – Галушка, Галушко, Галущенко, Галушкін, села із назвою Галушка. Серед 26 районів Полтавської області: Козельщинський, Оржицький, Чорнухинський не мають людей із однойменним прізвищем, населених пунктів за назвою Галушка. Всього жителів області з прізвищем Галушка – 339, Галушко – 162, Галушкін – 20 (станом на січень 2016 р.).

Респонденти стверджували, що «галушки» готують як в будень, так і на свято із начинками (м'ясною, печінковою), приправами (сметаною, соусом, вишкварками), в ющі, у борщі. Вони є улюбленою, поживною українською стравою через смак й спосіб приготування (на пару, водяній бані, дріжджах), який відрізнявся від традиційних гречаних галушок, що готувалися із гречаного, житнього борошна тонкого помолу, прісного тіста без начинки в окропі, молоці. Сьогодні популярними є галушки з начинкою: особливими, фірмовими є галушки з м'ясом курки, свинини, пе-

чінкою, вишкварками, котрі є обов'язковими у меню етнокафе «Галушка», «У сестер». Вони стали візитівкою м. Полтави і полтавців для закордонних гостей та туристів з України. Отже, як бачимо, сучасний асортимент вареної борошняної козацької страви галушки збагатився смаковими й поживними якостями, трансформувалася її рецептура приготування, забулася обрядова роль у побуті української родини, місце традиційної української страви у щоденному та святковому меню полтавців.

Галушки як обрядова страва українців пов'язана із люнарним культом небесного вогню й води, в наш час втратила ритуальне, обрядове значення, але має гарні смакові й поживні якості, великий асортимент видів та способів приготування, споживається як на родинні чи календарні свята, так і в будень та різний час режиму харчування. Варена борошняна страва галушка, поряд із варениками та борщем, є символом національної кухні українського народу, що вособлює добробут, гостинність. Вона відома у країнах Європи, Америки, Австралії, де проживають українці.

Література

1. Артюх Л. Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження / Л. Артюх. – К.: Наукова думка, 1977. – 106 с.
- 1а. Артюх Л. Народне харчування українців та росіян північно-східних районів України / Л. Артюх. – К.: Наукова думка, 1982. – 154 с.
2. Доцяк В. Українська кухня / В. Доцяк. – Вид. 2-е, допов. – Львів: Оріяна, 1998. – 512 с.
3. Дубовіс Г. О. Українська кухня: повне зведення рецептів національної кухні XVIII–XXI ст. / Г. О. Дубовіс. – Харків: Фоліо, 2006. – 591 с.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред. В. Дудко, Л. Марченко]; Ін-т мовознав. ім. О. Потебні АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1: А–Г. – 629 с.
5. Закладний В. Чого не їли предки наші. Українська кухня за «Енеїдою» І. Котляревського / В. Закладний. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 184 с.
6. Карсекіна В. В. Страви української кухні: навч. посіб. / В. В. Карсекіна, Л. М. Скрипка. – К.: Вища школа, 1993. – 239 с.
7. Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня малоросіян / Н. Маркевич // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 52–169.
8. Мельничук Я. Козацькі страви / Я. Мельничук, Б. Карабін. – Львів: Світ, 1990. – 102 с.
9. Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина. Пища / В. П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1996. – С. 186–212.
10. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький; [упоряд. О. М. Апанович; худож. В. М. Дозорець]. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

Лариса Шаповал
**КОЗАЦЬКА СТРАВА ГАЛУШКА У ХАРЧУВАННІ
НАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ**

Резюме

Автор зазначає, що ознакою етнічної ідентифікації є їжа (харчування), яка вирізняється серед народів світу. В українській кулінарії традиційними вареними стравами із борошна були: затірка, лемішка, вареники, галушки, варяниці, локишина. Вироби з гречаного чи житнього борошна готували з прісного тіста без дріжджів у вигляді галушок щодня, на вечерю. Їх варили в молоці або м'ясній юшці, якщо на воді, то відціджували і тісто їли окремо, заправляючи шкварками, засмажкою з цибулі на олії, вершковим маслом. Страва «галушка» була легкою у приготуванні та поживною, тому поширена в харчуванні козацтва. Через особливу прихильність до вареної борошняної страви галушки багато козаків у Запорозькій Січі мали прізвисько Галушка. Наголошується, що давній асортимент козацької страви галушки був невеликим, це: галушки з салом, часником, засмажкою з цибулі чи вишкварками, галушки в квасу, гречані галушки. Сучасний асортимент страви збагатився смаковими й поживними якостями й налічує 30 різновидів, трансформувалася її рецептура приготування й способи споживання. Галушки як обрядова страва українців пов'язана з люнарним культом небесного вогню й води і в наш час втратила ритуальне, обрядове значення, але має гарні смакові та поживні якості, споживається як на родинні чи календарні свята, так і в будень та різний час режиму харчування полтавців.

Ключові слова: *галушка, козацька страва, харчування, Полтавщина, варена борошняна страва, асортимент, символ, національна кулінарія.*

Larysa Shapoval
**COSSACK'S DISH HALUSHKA IN POLTAVA REGION
INHABITANTS' FEED**

Summary

The author mentions, that food is a characteristic of ethnic self-identification. Zatirka, lemishka, halushka, varianytsia, lokshyna were traditional boiled dishes in Ukrainian cuisine. Made-up buckwheat and bread-corn flour products were baked with unfermented dough without yeast in form of halushka every day for supper. They were boiled in milk or meat soup. If it was boiled in water, it used to be drafted and dough was eaten separately with

cracklings made of onion, roasted in oil or butter. “Halushka” dish was easy to cook and nutritious, and that’s why very widespread among Cossacks. Many Cossaks had surname “Halushka”, as they loved this boiled dough dish a lot.

Modern range of halushka kinds are much bigger and richer by its taste and include more than 30 varieties. Its recipe and ways of eating also change a lot. Halushka as Ukrainian ritual dish is connected with moon cult of heavens fire and water. Nowadays it lost its sacral meaning, but still has great eating qualities, so it is popular both on holidays and weekdays for every meal of Poltava citizens.

Keywords: *halushka, Cossacks’ meal, food, Poltava Region, boiled dough dish, assortment, national cuisine.*

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОБЛИЗУ с. ПАТЛАЇВКИ ПІД ПОЛТАВОЮ

Наводяться результати інвентаризації пам'яток археології, розташованих на схід від с. Жуки, на території, прилеглий і належній до меж Історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

Ключові слова: скіфський час, селища, курганий некрополь, Дальні Яківці, Патлаївка, Полтава, Поле Полтавської битви.

У двох останніх випусках матеріалів наукових конференцій «Село Жуки – бітьківщина літописця Самійла Величка» опубліковані відомості про пам'ятки археології на території та у безпосередній близькості від с. Жуки, а також у межах сучасного Історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» [11; 12]. Настала черга і до скупчення поселенських та поховальних об'єктів скіфського часу, розташованих дещо на схід від сіл Тахтаулового і Побиванки, а саме поблизу с. Патлаївки Полтавського району [2; 3]. Наразі ці пам'ятки археології пройшли інвентаризацію, на них виготовлена облікова документація, вони ж отримали опис і характеристику в Історико-опорному архітектурному плані міста Полтави (2013 р.) та Плані організації території Державного ІКЗ «Поле Полтавської битви» в м. Полтаві (2017 р.). Насамкінець, Міністерство культури України надало їм статус пам'яток археології місцевого значення. Тому в контексті розгляду потенційних об'єктів майбутнього заповідника ці дані про старожитності доби раннього залізного віку часу існування перших переддержавних утворень на Полтавщині і в Поворсклі зокрема будуть доволі цікавими та важливими. Більшість із них виявлені чи обстежувалися автором, селище Патлаївка I відкрите Г. О. Сидоренко та М. А. Станом 1940 р. [20, с. 12], пізніше обстежувалося і включене до реєстру старожитностей скіфської доби Дніпровського лісостепоного Лівобережжя І. І. Ляпушкіна [10, с. 94, № 83], відзначене в ряді публікацій та рукописних праць цього автора кінця 1940-х – початку 1950-х рр. [напр.: 8, рис. 52; 9], монографії Г. Т. Ковпаненко [4, с. 55].

Поселення *Патлаївка I* – пам'ятка археології місцевого значення (охорон. № 4816-Пл.), селище ранньо- і середньоскіфського часу з матеріалами VII – поч. V ст. до н. е. [13, с. 12]. Знаходиться

ся переважно в адміністративних межах Сем'янівської сільської ради Полтавського району, менша й умовно схилова його південна частина (близько 12–13 га), розміщена на території Київського району Полтавської міської ради, за 0,4–0,6 км на південний захід, захід та північний захід від с. Патлаївка (азимуту 270°–310°), на розпайованих чи наданих в оренду сільськогосподарських орних угіддях.

Географічні координати меж селища: із заходу — 49°39'14.302" пн. ш. та 34°34'45.804" сх. д., з півночі — 49°39'07.858" пн. ш. і 34°34'24.067" сх. д., зі сходу — 49°38'32.567" пн. ш. і 34°33'50.491" сх. д., з півдня — 49°38'43.925" пн. ш. і 34°34'26.027" сх. д. (datum WGS 84). Під'їзд з м. Полтави — по автотрасі Н-12 на ділянці Полтава — Опішня — на північ, в бік с. Тахтаулове, до зупинки автобуса «Побиванка», далі — на схід польовою дорогою 0,75 км до вершини пануючого підвищення вододілу і лінії електропередач.

Селище виявлене під час розвідок Г. О. Сидоренко та М. А. Стана 1940 р. [20, с. 12], обстежувалося Г. О. Сидоренко і І. І. Ляпушкіним 1945 р. [8, с. 35, рис 52; 10, с. 94; 15, с. 83; 20, с. 12, 13], Г. Т. Ковпаненко 1953 р. [4, с. 55], О. Б. Супруненок 1972, 1985, 2003 та 2014 рр. [1, с. 13; 5, арк. 11–12; 6, с. 34–35; 17, с. 24; 19, арк. 8–9, рис. 1: 7; 2: 6; 13].

Розташоване на краю і південному пологому схилі панівного мису високого правого корінного берега р. Ворскли заввишки 74 м над рівнем заплави, на межі з вододілом струмка Побиванки та Ворскли. Максимальна абсолютна висота — 157,4 м.

Селище займає видовжену з північного сходу — півночі на південний захід — південь вздовж русла Ворскли (над західним краєм с. Патлаївка) площу [1, с. 13; 10, с. 94; 15, с. 83; 16; 22, с. 10] близько 32 га (160–200 × 400 × 1600 м). Територія і периферія розорюється з ХІХ ст. Вздовж довшої вісі поселення прокладені дві високовольтні лінії електромереж, з північного заходу — польова дорога. У широтному напрямку посередині та у південній частині селище перетинають чи оконтурують лісосмуги.

Вздовж гребеня вододілу обстеженнями відзначений повздовжний ряд із трьох зольників круглої у плані форми заввишки 0,3–0,4 м і діаметром 15–27 м, розташованих на відстані 90–180 м один від одного. Попелясті плями в інших місцях на поверхні можуть належати також розораним зольникам [19, арк. 12]. Товщина культурних нашарувань, за результатами шурфування 1945 р., становить 0,4–0,6 м. Рештки верхнього прошарку відкладень наразі утворюють орний шар [21, с. 135].

Підйомні матеріали належать характерним зразкам ліпної кераміки ворсклинського локального варіанту лісотепової культури скіфського часу VII – початку V ст. до н. е., є окремі фрагменти кераміки пізньоскіфської епохи – кінця V – IV ст. до н. е., уламки виробів з граніту і кварциту [9; 10, с. 94; 19, арк. 12; 21, с. 135], поодинокі фрагменти гончарного посуду черняхівської культури пізньоримського часу.

Археологічні дослідження, крім робіт 1945 р. та наступних зборів матеріалів, не проводилися. Колекції з розвідкових обстежень селища 1945 і 1985 рр. у складі уламків ліпного посуду, виробів з каменю та фрагментів різаних і колотих кісток, зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Зауважимо, що курганными некрополями елітарного прошарку населення цього селища, на нашу думку, були група курганів на місці Пам'ятника шведам від шведів біля сусіднього с. Побиванка [11, с. 45–46], розміщена за 0,4–0,7 км на захід – північний захід від поселення, а також невеликі групи курганів IV на південний захід від с. Сем'янівка (лише за 0,2 км від території селища) та III біля с. Побиванка [12, с. 84–85] (остання, певно, належала до числа найдавніших). Описи і характеристики цих комплексів поховальних пам'яток оприлюднені друком у попередніх випусках збірників і матеріалів конференцій «Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка» [11; 12].

Поселення **Патлаївка II** – пам'ятка археології місцевого значення (охорон. № 4794-Пл.), селище фіналу середньо- та пізньоскіфського часу з матеріалами кінця VI–IV ст. до н. е. [1, с. 13, 22; 13, с. 12]. Розташоване на південний захід над с. Патлаївка, за 1,25 км на північний схід від Яківчанського шляхопроводу через залізницю «Київ – Харків», 0,7 км в тому ж напрямку від пам'ятного знаку на місці командного пункту Петра I під час Полтавської битви 1709 р., в адміністративних межах Київського району Полтавської міськради [16, с. 89; 17].

Географічні координати меж поселення: з півночно-західного боку – 49°38'33.778" пн. ш. та 34°34'09.293" сх. д., північно-східного – 49°38'33.119" пн. ш. і 34°34'26.472" сх. д., південно-східного – 49°38'26.912" пн. ш., 34°34'25.180" сх. д. Під'їзд у м. Полтаві – автотранспортом до зупинки «Поворот» перед Яківчанським шляхопроводом, далі – стежкою і польовою дорогою на північний схід в бік с. Патлаївки.

Виявлене О. Б. Супрунунком у 1972 р. Обстежувалося Г. О. Сидоренко та О. Б. Супрунунком 1979 р. [16, с. 90], І. М. Кулатовою

і О. Б. Супруненко 1985 р. [6, арк. 7–8], останнім у 2003 [19, арк. 9, рис. 13–14; 21, с. 135] та 2014 рр.

Взято на облік рішенням позачергової 58-ї сесії 5-го скликання Полтавської міської ради від 21.10.2010 р. «Про затвердження Списку об'єктів культурної спадщини» № (п. 8), наказом управління культури Полтавського міськвиконкому від 21.01.2011 р. № 17-д «Про затвердження «Списку об'єктів культурної спадщини міста Полтава». Південно-західна частина поселення, згідно із Історико-архітектурним опорним планом і спеціальною науково-проектною документацією для визначення історичних ареалів та меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування м. Полтава, затвердженими рішенням позачергової 37-ї сесії шостою скликання Полтавської міської ради від 27.12.2013 р., входить до третього історичного ареалу міста, що охоплює територію Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» та групову охоронну зону заповідника і психіатричної колонії.

Використовується під лісові насадження, частково зайняте польовою дорогою, близько третини площі займають городи. Переважно з боку с. Патлаївки задерновані та щільно залісені ділянки у надсхиллі правого корінного берега Ворскли мають рештки оборонних позицій фашистів 1943 р.

Поселення розташоване на підпрямокутної форми мису високого корінного берега р. Ворскли (300 x 500 м), що здіймається на рівнем заплави на 73 м край південно-західної околиці села (між сосновим лісом і дібровою), за 0,2 км на північний захід від колишньої поміщицької садиби, лівобіч від польової дороги с-ще Яківці — с. Патлаївка та на північний захід (через яр) від старого сільського кладовища [19, арк. 9]. Селище розміщується над краєм ворсклинської долини між двома поселеннями скіфського часу — Патлаївка I і III [1, с. 13].

Займає площину ледь горбкуватого плато мису, оточену з широтних боків зволженими залісеними ярами, вкрите листяними лісовими насадженнями, що мають прогалину в центрі, котра використовується під городи [6, арк. 35; 21, с. 135].

Селище видовжене за віссю північний захід — південний схід, в тому числі займаючи злегка понижені краї мису. Його довжина — 450–500 м, ширина з північного сходу на південний захід — 200–300 м. Підйомні матеріали зустрічаються також вздовж польової дороги і розораної площини основи мису від плато з південно-західного боку, на відстані 30–60 м від лісових насаджень,

де помітні окремі попелясті плями розораних заглиблених будівель. Загальна площа поселення — 12,5 га.

Посередині вкритої лісом території селища розташована ділянка городів розміром 45–150 x 190 м, площею близько 1,9 га. На ній підвищеннями в 0,3–0,4 м і попелястим складом ґрунту вирізняються три округлої форми зольники [19, арк. 9] діаметром 30 (№ 1) і 10–13 м (№№ 2–3). Їх поверхня тривалий час розорювалася, тому містять численні уламки ліпного посуду, обмазки, фрагменти античних амфор, виробів із кварциту тощо. Знахідки переважно відносяться до фіналу середньо- і пізньоскіфського часу (кінець VI–IV ст. до н. е.) [21, с. 135], виявлено також кілька уламків гончарного посуду черняхівської культури (III – поч. V ст. н. е.).

Географічні координати умовних центрів двох більших зольників наступні: № 1 — 49°38'30.199" пн. ш. та 34°34'21.306" сх. д., № 2 — 49°38'28.511" пн. ш. і 34°34'25.115" сх. д. Товщина культурних нашарувань становить 0,5–0,6 м. Археологічні дослідження, крім шурфування та зачисток у пізніх заглибинах, не проводилися.

Більше двох третин площі селища вкрито лісовими насадженнями і кущами. На заліснених ділянках є рештки кількох бліндажів і окопів часу Другої світової війни, влаштованих здебільшого ближче до схилів мису [19, арк. 9].

Виявлені в ході обстежень селища матеріали (фрагменти кераміки, пряслиця) зберігаються в колекції Полтавського краєзнавчого музею.

Поселення **Патлаївка III** — пам'ятка археології місцевого значення (охорон. № 4795-Пл.), селище пізньоскіфського часу з матеріалами V–IV ст. до н. е. [1, с. 13; 22, с. 10; 24, с. 263]. Розташоване в адміністративних межах Київського району Полтавської міської ради, за 0,31 км на південь від околиці с. Патлаївки, за 1,5 км на північний схід від Яківчанського шляхопроводу через залізницю «Київ – Харків», за 0,67 км на схід – північний схід від пам'ятного знаку на місці командного пункту Петра I під час Полтавської битви 1709 р. [13, с. 12; 17, с. 54; 22, с. 10].

Географічні координати меж поселення: з півночного боку — 49°38'16.415" пн. ш. та 34°34'34.824" сх. д., південно-західного — 49°38'10.176" пн. ш., 34°34'31.267" сх. д., південно-східного — 49°38'09.913" пн. ш. і 34°34'35.069" сх. д. Під'їзд у м. Полтаві — аналогічний, далі — стежкою і польовою дорогою на північний схід в бік Патлаївки і нового Яківчанського кладовища.

Виявлене О. Б. Супруненок у 1972 р. [16]. Обстежувалося І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненок 1985 р. [5, арк. 10; 23, с. 75], останнім у 2003 р. [19; 21, с. 135], оглядалося науковцями ЦОДПА

2014 р. та співробітниками ІКЗ «Поле Полтавської битви» разом із автором 2016 р.

Взято на облік рішенням позачергової 58-ї сесії 5-го скликання Полтавської міської ради від 21.10.2010 р. «Про затвердження Списку об'єктів культурної спадщини» № (п. 8), названим вище наказом управління культури Полтавського міськвиконкому. Західна чверть поселення, згідно із Історико-архітектурним опорним планом м. Полтави, входить до третього історичного ареалу міста, що охоплює територію Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» та групову охоронну зону заповідника і психіатричної колонії. Використовується під сільськогосподарські орні угіддя, а також як польова дорога до с. Патлаївка та задерновані ділянки у надсхиллі правого корінного берега Ворскли, де помітні сліди оборонних позицій 1943 р. і місце тимчасового облаштування оглядового майданчика над колишньою трасою мотокросу 1970-х рр.

Поселення займає незначний, ледь округлий виступ високого берега р. Ворскли (100 x 230 м), що здіймається на 75–77 м над рівнем заплави на південь від околиці Патлаївки і соснового лісу, за 40 м на північ від території нового Яківчанського кладовища, по обидва боки польової дороги (с-ще Дальні Яківці — с. Патлаївка). Розміщується над краєм Ворсклинської долини: між селищем скіфського часу Патлаївка II та групою курганів на території 2-го укріпленого табору російської армії 1709 р. [1, с. 13; 17, с. 54; 24, с. 263].

Розташоване вздовж схилу плато корінного берега, з меридіональних боків обмеженого яром і незначною заглибиною вибалочка з кількома деревами.

Селище видовжене за віссю північ – південь. Його довжина — 200 м, ширина зі сходу на захід — 80–100 м. Підйомні матеріали залягають біля польової дороги, що прокладена через західну частину пам'ятки, на розораній площі — близько 2,0 га. У північній частині встановлена залізобетонна опора високовольтної лінії електромереж — ЛЕП 110 кВ [19, арк. 10], отже, територія селища знаходиться в зоні охорони об'єкта енергопостачання.

Від центру до південної частини помітний рядок з п'яти попелястих плям розораних зольників у вигляді округлих пагорбів заввишки 0,2–0,6 м і діаметром 15–25 м, позначених концентрацією підйомних матеріалів та попелястим вмістом ґрунту. Тут виявлені численні знахідки уламків ліпного посуду, фрагменти античних амфор, відщепи кварциту, шматки обмазки, граніту тощо.

Географічні координати умовних центрів двох більших зольників наступні: № 1 — 49°38'11.227" пн. ш. та 34°34'32.783" сх. д.,

№ 2 — 49°38'12.379" пн. ш. і 34°34'32.862" сх. д. У північно-західній та південно-східній частинах селища виявлені ще дві попелясті плями — сліди розораних зольників чи об'єктів площею 10–30 м².

Товщина культурних нашарувань, за результатами шурфування, становить 0,3–0,4 м. Детальніших археологічних досліджень не проводилося [1, с. 13; 5, арк. 17; 24, с. 263].

Поверхня селища тривалий час розорювалася, використовується під городи. Знахідки відносяться здебільшого до пізньоскіфського часу (V–IV ст. до н. е.) та представлені уламками ліпного посуду: вінець горщиків з пальцевими заціпами по зрізу чи проколами під ним, а також без прикрас та з лише з потовщеннями під зрізом, краями мисок з шерехатою поверхнею, вінцями ледь заглажених корчажок, денцями мініатюрного горщика і невеликих посудин з позначеним утором, прялицем біконічної форми зі зрізаною верхньою основою, а також бронзовими стрижнем шпильки й тригранним наконечником стріли IV ст. до н. е. [19, с. 135].

Південна периферія зайнята похованнями кладовища, північна — лісовими сосновими насадженнями поряд із сучасним капищем язичників-рідновірів. Тут, вірогідно, має зберігатися один чи два зольники край північної частини поселення, що зайняті лісом.

Виявлені у ході обстежень селища матеріали (добірка уламків ліпної кераміки, амфор, виробів з каменю у кількості 30 од.) зберігаються в колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Усі три селища належить до кола поселенських пам'яток ворсклинського локального варіанту лісостепової культури скіфської доби.

Курганним некрополем двох останніх поселень, вірогідно, є залишки *групи курганів поблизу селища Дальні Яківці*, біля північної межі м. Полтави (охоронний № 4797-Пл) [17, с. 56; 22, с. 10].

Цей археологічний комплекс поховальних пам'яток розташований у Київському районі Полтавської міськради, поблизу Дальніх Яківців, на території 2-го табору російської армії, спорудженого напередодні Полтавської битви у червні 1709 р. [14], за 0,53 км на південний захід від кладовища с. Патлаївки та 0,9 км на північний схід від Яківчанського шляхопроводу через залізницю «Київ – Харків», за 0,42 км на північний схід від пам'ятного знаку на місці командного пункту Петра I під час Полтавської битви 1709 р. [13, с. 12].

Кургани виявлені автором 1989 р. [17, с. 55–56; 21, с. 136], обстежувалися ним же та К. М. Мироненком у 2014 і 2016 рр.

Взяті на облік за рішенням позачергової 58-ї сесії 5-го скликання Полтавської міської ради від 21.10.2010 р. «Про затвердження Списку об'єктів культурної спадщини» № (п. 5), названим вище наказом управління культури Полтавського міськвиконкому. Територія групи курганів, у складі меж 2-го укріпленого табору російської армії 1709 р., згідно із Історико-архітектурним опорним планом м. Полтава, затвердженими рішенням позачергової 37-ї сесії шостого скликання Полтавської міської ради від 27.12.2013 р., входить до третього історичного ареалу міста.

Кургани знаходяться на високому корінному березі р. Ворскли і займають підвищення плато понад 70 м над рівнем заплави за 0,1–0,3 км на захід від схилу крутого берега [19, арк. 15-16, рис. 31: 5; 37], поряд із зоною залягання культурних нашарувань селища скіфського часу Патлаївка III та новим Яківчанським кладовищем [21, с. 136].

Насипи вишикувані видовженим ланцюжком за віссю з північного заходу на південний схід. Група розміщується на сільськогосподарських орних угіддях у межах території 2-го укріпленого табору російських військ на південний захід, фактично, навпроти двох селищ скіфського часу — поселень Патлаївка II і III. Складається з 5-ти насипів та двох курганоподібних підвишень (напевне, розораних курганів), висота яких коливається від 0,2 до 0,5 м при діаметрах 12–18 м, займаючи вершину плато високого берега з абсолютною висотою 156,8 м за Балтійською системою вимірів. Видовжена ланцюжком у вказаному вище напрямку на відстань 0,2 км. Кургани займають площу близько 0,12 га [6, с. 36; 21, с. 136].

П'ять насипів (кургани №№ 1–5) згруповані навколо найвищого і більшого, що знаходиться у лісосмузі, східну полу його перетинає стара ґрунтова дорога до с. Патлаївки. Два інші курганоподібні насипи (№№ 6–7) розташовані за 0,1 км на південний схід, ближче до селища скіфського часу — Патлаївка III.

Обміри насипів наведені нижче у таблиці:

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Стан насипу
1	0,40	20	Розораний, помітна пляма суглинкового материкового викиду з поховання.
2	0,50	22	Широтні поли розорані, східна — під польовою дорогою, центральна частина зайнята дубовою лісосмугою.
3	0,45	25	Розораний, чітко помітний на тлі ріллі округлою в плані формою насипу.

4	0,30	16	Розораний, на незначному підвищенні.
5	0,40	18	Розораний, з округлими в плані обрисами.
6	0,35	17	Дуже розораний.
7	0,40	20	Округлий у плані, розтягнутий.

На насипах №№ 1 і 3 виявлені дрібні уламки ліпного посуду скіфського часу (від горщиків та миски), біля піл насипу № 5 знайдені фрагменти оранжевоглиняної амфори.

На південний схід від групи на відстані 50–150 м наявні ще три невеликі курганоподібні підвищення заввишки 0,2–0,3 м і діаметром 10–15 м, віднесення яких до числа курганів без проведення досліджень передчасне.

Група — рештки курганного некрополю «куща» селищ скіфського часу Патлаївка II і III на північній околиці Полтави — один з небагатьох досі збережених комплексів поховальних пам'яток раннього залізного віку в межах міста [13, с. 12; 16; 17, с. 56] й історичного Поля Полтавської битви [14]. Вірогідно, що частина масивів ґрунту з насипів цих курганів були використана в ході спорудження у червні 1709 р. обвалувань Другого табору російської армії часу Полтавської битви.

Таким чином, скупчення поселенських і поховальних пам'яток скіфської доби поряд із с. Патлаївкою на північній околиці Полтави, розтягнутих у просторі над заплавою Ворскли більше ніж на 1,5 км, може гіпотетично розглядатися як рештки життєдіяльності одного великого поселення, що існувало від епохи скіфської архаїки до фіналу пізньоскіфського часу [1, с. 13]. Проте, три частини такого «поселення» відділені одне від одного помітними природними рубежами — глибокими ярами та супутніми з ними вибалками завширшки 0,1–0,4 км [2; 3], ніби засвідчують окремішність існування цих селищ, а виявлені матеріали — їх хронологічну послідовність існування в часі (з півночі на південь). Це ж саме спостерігається й за підйомними матеріалами з поверхні курганних некрополів, розташованих на захід чи північний та південний захід від поселень [11; 12]. Отже, напрошується цілком закономірний висновок про належність усіх селищ до певних етапів існування саме єдиного поселення, мешканці якого з часом змінювали межі забудованої території (через виснаження угідь, природні явища, епідемії чи внаслідок знищення за різних обставин забудови), котра відроджуючись поступово переміщувалась у південний бік. Упродовж цих етапів життєдіяльності зменшувалась і площа такого селища. Подібний стан справ відповідає сучасним уявленням про характер заселення Поворскля за скіф-

ської епохи. Хоча таке припущення ще потребує перевірки шляхом проведення археологічних досліджень.

Окремі ж знахідки 1972 і 2017 рр. дозволяють вбачати замість 300-річного часу існування прип'явського поселення дещо значніший період обжитості приполтавських теренів населенням скіфської епохи, принаймні, в 600–700 років. За 0,55 км на південний схід у надзаплав'ї пересохлої стариці правого берега Ворскли, навпроти селища Патлаївка III, на дюнному підвищенні, свого часу зайнятому городами, виявлені уламки ліпного посуду з орнаментациєю дрібними скошеними нігтьовими насічками по вінцю, характерні для посуду пізньоскіфської традиції III–I ст. до н. е. – I ст. н. е., на кшталт кераміки з Котелевського городища поряд з ур. Замківщина [7, с. 13, рис. 7; 18, с. 253, 257, мал 3]. Це може бути підтвердженням не суцільного знелюднення узбережжя Ворскли за ранньосарматського часу, а часткового збереження тут окремих груп пізньоскіфського населення до рубежу ер чи трохи пізніше [7, с. 21]. Як відомо, мешканці таких пізньоскіфських селищ через тогочасні кліматичні умови й особливості ведення господарства, можливо, й за впливу безпекового фактору, здебільшого переселялися до річкових долин, де займали підвищення у надзаплав'ї [7, с. 20–21]. Розвідки у правобережній надзаплавній смузі над річкою в районі від Патлаївки до Яківців, сподіваємося, принесуть чергові підтвердження поширеності отриманих артефактів. Адже подібні знахідки уламків посуду пізньоскіфської традиції відомі навпроти згаданих поселень на лівому березі Ворскли – на дюнному різночасовому багатопшаровому надзаплавному поселенні на території колишнього хут. Марки Полтавського району [7, с. 16, рис. 10: 1–3].

Джерела та література

1. Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: каталог / Авт.-сост. Супруненко А. Б.; ПКМ; ПОО УООПИК. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1988. – 24 с.
2. Карта: Полтава. – М-36-94-А-а. – М 1: 25000. – Сост. местн. 1986 г. – М.: ГУГК, 1990.
3. Карта: X-41-65-А-в. – М 1: 25000. – Съёмка 1954 г. – М.: ГУГК, 1965.
4. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1967. – 187 с.
5. Кулатова И. Н. Отчет о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. (Полтавская обл.) / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/102. – №№ 21886-21887. – 42 арк., 75 рис.; НА ПКМ. – Спр. 03-233/1-4. – 42, 18 арк.
6. Кулатова І. М. Пам'ятки археології на території заповідника «Поле Полтавської битви» / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Північна війна

та її наслідки для України: зб. н. пр.; ІКЗ «Поле Полтавської битви». — Полтава, 1992. — Вип. 1. — С. 34–36.

7. Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава: Археологія, 2005. — 100, 2 с.: іл., 1 вкл.

8. Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (гор. Полтава – с. Бельськ) / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. — Вып. XVII. — С. 34–36. — Рис. 52.

9. Ляпушкин И. И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы (Полтавская и Харьковская обл.) и некоторые выводы из них. 1951 г. / И. И. Ляпушкин // НА ПКМ. — Спр. 03-4. — 34 арк.

10. Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.

11. Мироненко К. Комплексна пам'ятка археології й історії біля Побиванки під Полтавою / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — С. 44–49.

12. Мироненко К. Поселення і кургани поблизу с. Побиванки під Полтавою / Костянтин Мироненко, Олександр Супруненко // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІт ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко, А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)]. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. — С. 82–87.

13. Полтава: історичний нарис / [ред. кол.: Г. П. Білоус, В. А. Войналович, О. П. Єрмак та ін.; наук. ред. О. Б. Супруненко та ін.]. — Полтава : Полтав. літератор, 1999. — 280, 24 с. кол. іл.

14. Сальніков В. О. Табір російських військ поблизу Яківців у Полтаві як історико-археологічний об'єкт / В. О. Сальніков // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — С. 156–165.

15. Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с.

16. Супруненко О. Б. Пам'ятки археології в межах Полтави / О. Б. Супруненко // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 2 (3). — С. 88–94.

17. Супруненко О. Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.

18. Супруненко О. Б. Котелевське городище у Середньому Поворсклі / О. Б. Супруненко // Наукові праці іст. фак-ту Запорізьк. держ. ун-ту: зб. наук. пр. / ЗДУ; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, Запорізьк. відділ. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257.

19. Супруненко О. Б. Звіт про розвідки на території м. Полтави і в Полтавському районі Полтавської області у 2003 році з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/141; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 379. – 73 арк.

20. Супруненко О. Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Вип. I]. – С. 10–33.

21. Супруненко О. Б. Археологічні розвідки у м. Полтава та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 132–147.

22. Супруненко О. Б. До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтави / Супруненко О. Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: мат-ли 7-го наук.-практ. семінару: зб. наук. ст. / ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 9–11.

23. Супруненко А. Б. Материалы скифского времени из раскопок и разведок Полтавского краеведческого музея / А. Б. Супруненко // Киммерийцы и скифы: тез. докл. Всесоюзн. семинара, посвящ. памяти А. И. Тереножкина / ИА АН УССР; Кировоград. ГПИ. – Кировоград, 1987. – Часть II. – С. 74–75.

24. Супруненко А. Б. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей / А. Б. Супруненко, П. Я. Гавриш // Археологические открытия 1986 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1988. – С. 263.

Олександр Супруненко
ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ПОБЛИЗУ
с. ПАТЛАЇВКИ ПІД ПОЛТАВОЮ

Резюме

У публікації наводяться результати обстежень пам'яток археології, розташованих на схід від с. Жуки, на території, прилеглий і належній до меж Історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви», — поблизу с. Патлаївки Сем'янівської сільської ради Полтавського району та в межах Київського району м. Полтави. Охарактеризовані три селища Патлаївка I, II і III, рештки курганного некрополю скіфського часу на північ від Дальніх Яківців, вміщені дані про виявлення пізньоскіфської кераміки навпроти поселень у ворсклинській заплаві. Селища розглядаються як рештки єдиного поселення

VII – IV ст. до н. е., забудова та господарські об'єкти якого поступово (з часом) переміщувалися жителями на південь, вздовж сусідніх місів корінного берега річки.

Ключові слова: скіфський час, селища, курганний некрополь, Дальні Яківці, Патлаївка, Полтава, Поле Полтавської битви.

Oleksandr Suprunenko

Summary

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS NEAR PATLAIVKA VILLAGE NOT FAR FROM POLTAVA

Results of investigation of archaeological monuments at the east from Zhuky Village at the territory close and included to the Historical and Culture Reserve “The Field of the Great Poltava Battle” – near Patlaiivka Village Semianiivka Village Council Poltava District and Kyiv District of Poltava City, are given in the article. Three settlements Patlaiivka 1, 2 and 3, remains of barrow necropolis of the Scythian Time to the north from Dalni Yakivtsi are characterized, data concerning finding of late-Scythian ceramics against settlements in the Vorskla River basin are given. Settlements are observed as remains of one settling of the 7th – 4th cc. BC, which contained buildings and industrial objects were gradually moved by its inhabitants to the south, along near-by mulls of the river bedrock coast.

Keywords: *the Scythian Time, settlements, barrow necropolis, Dalni Yakivtsi, Patlaiivka, Poltava, The Field of the Great Poltava Battle.*

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ОКОЛИЦЬ с. БРЕЧКІВКИ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Публікація деяких знахідок та інформації про археологічні пам'ятки в околицях с. Бречківки під Полтавою.

Ключові слова: *скіфський час, черняхівська культура, Бречківка, І. І. Ляпушкін, група курганів, селище, поселення.*

Село Бречківка Полтавського району знаходиться за 18 км на північ від м. Полтави і за 2 км на північ від с. Жуків, на плато високого правого берега р. Ворскли, густо розчленованого глибокими балками, на дні яких до сьогодні протікають невеликі струмки. На схід від села пролягає автотраса Н-12 на ділянці м. Полтава – смт Опішня.

В останні роки до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського надійшло кілька експонатів, що підтверджують існування раніше виявлених археологічних пам'яток, і дають інформацію щодо нововиявлених об'єктів археології в околицях Бречківки. Відомим археологом І. І. Ляпушкіним 1947 р. було проведено розвідки, під час яких виявлено поселення й групу курганів скіфського часу, що на той час вже розорювалися [1, с. 122–132].

Поселення розташоване на схід від села, між автотрасою й річкою Ворсклою. Пам'ятка знаходиться на підвищенні плато, на орному полі місцевої агрофірми. Курганна група розміщена у західній частині села, неподалік цвинтаря, частина курганів міститься на присадибних ділянках місцевих жителів [2, с. 80].

У 2009 р. до Полтавського краєзнавчого музею було передано випадкову знахідку – уламки ліпної миски скіфського часу, що були знайдені на сільському цвинтарі, під час вибирання ґрунту для влаштування поховання. Збереглися лише приденна частина миски та фрагмент її вінець (рис. 1: 1). Стінки миски плавно заокруглюються догори, верхній край вінець рівно зрізаний, потовщений і загнутий до середини. Денце масивне, на невисокому кільцевому піддоні. Зовнішня поверхня добре заглажена, підлискована. У формувальній масі помітні домішки піску та шамоту. Ця знахідка фіналу ранньоскіфського часу підтверджує інформацію про наявність біля і на території кладовища пошкоджених оранкою і часом курганів групи, виявленої ще І. І. Ляпушкіним. На сьогодні більш-менш помітними залишаються два

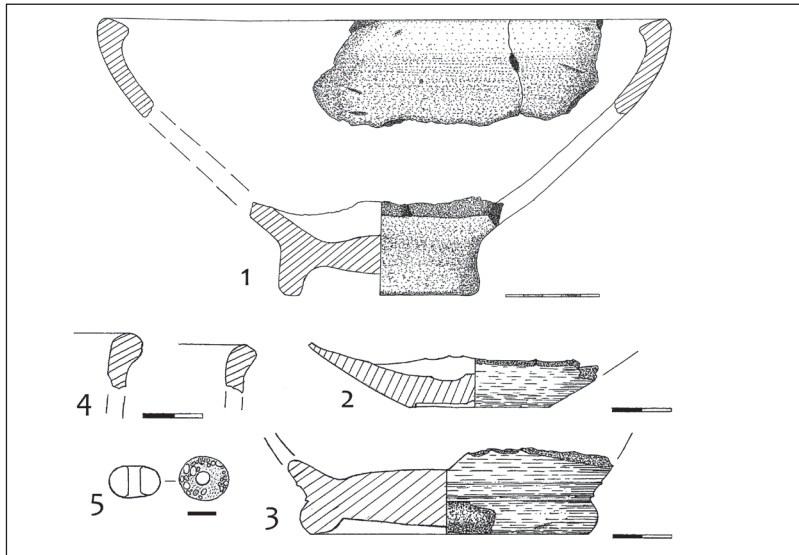

Рис. 1. Бречківка, с. Знахідки.

1–4 – кераміка; 5 – скло.

розорані насипи поряд із кладовищем, а також два невеликих у межах зони розташування сучасних захоронень.

Також, у 2012 р. було оглянуто раніше невідому археологічну пам'ятку на території села – селище черняхівської культури III – IV ст. н. е. Воно розміщене на схилі балки, на правому похилому березі ставка у західній частині села, де, імовірно, знаходяться витоки р. Полузир'я. Про це свідчить ряд знахідок, зроблених по вул. Некрасова, на одній із присадибних ділянок.

З-поміж них – фрагмент приденної частини миски, виготовленої на гончарному крузі, з дном на невисокому кільцевому піддоні. Зовнішня і внутрішня її поверхня – темно-сірого, на зламі – світло-коричневого кольорів. У формувальній масі наявні домішки піску і жорстви (рис. 1: 2). Виявлений також фрагмент приденної частини гончарної посудини, з дном на кільцевому піддоні. Колір поверхонь, а також черепок на зламі – сірий. У формувальній масі помітні домішки піску та жорстви (рис. 1: 3). Наявний і уламок вінець горщика з потовщеним та відігнутих назовні краєм, із зовнішнього боку з неглибокою горизонтальною борозенкою. Поверхня шерехата сірого кольору (рис. 1: 4).

Серед індивідуальних знахідок – намистина із непрозорого (глухого) скла чорного кольору. Форма округла, поперечно-стис-

нута. Поверхня матова, оздоблена численними поліхромними вставками, у вигляді округлих цяток світло-блакитного та блідо-жовтого кольорів. Канал отвору – циліндричний. Краї отворів гладкі, без закраїн (рис. 1: 5).

Археологічна пам'ятка, частину якої вдалося виявити, потребує повноцінного дослідження для встановлення розмірів і площі поселення, більш точного визначення часу його існування. Проте, наведена інформація буде корисною для визначення із наявністю об'єктів археології навколо с. Жуки й збирання інформації до підготовки випуску «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська облась. Полтавський район».

Література

1. Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (гор. Полтава – с. Бельск) // КСИАИМК. – М., 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132.
2. Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. М. Телегін; АН УРСР; УТОПІК. – К.: Наукова думка. 1982. – 108 с.

Петро Баранець

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ОКОЛИЦЬ с. БРЕЧКІВКИ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Резюме

Публікація деяких знахідок, що надійшли до зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, та інформації про археологічні пам'ятки в околицях с. Бреchkivka під Полтавою.

Ключові слова: *скіфський час, черняхівська культура, Бреchkivka, І. І. Ляпушкін, група курганів, селище, поселення.*

Petro Baranets

ARCHAEOLOGICAL FINDINGS FROM BRECHKIVKA VILLAGE OUTSKIRTS IN POLTAVA DISTRICT

Summary

Publication of some findings, which were given to the Vasyl Krychovsky Poltava Local Museum gathering, and information of archaeological monuments in Brechkivka Village outskirts near Poltava.

Keywords: *the Scythian Time, the Cherniakhiv Culture, Brechkivka, I. I. Liapushkin, group of barrows, settlement, settling.*

ВІСТРЯ СТІЛИ XII–XIV ст. З ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Про знахідку з вододілу Ворскли і Псла на території Полтавського району, що надійшла до археологічної збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Ключові слова: давньоруський час, с. Косточки, р. Полузир'я, випадкова знахідка, вістря стріли, метална зброя.

До археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського в 1996 р. надійшла досить рідкісна археологічна знахідка доби розвинутого середньовіччя – вістря стріли із с. Косточки Полтавського району [ПКМВК 75434, А 12117]. Уведенню інформації про цей артфакт до наукового обігу саме і присвячена запропонована читачеві невеличка публікація.

Знахідка трапилася випадково восени 1996 р. на ріллі в межах території садово-городницького кооперативу «Надра» (ділянка № 74) і була передана 1998 р. Віталієм Миколайовичем Орловським – жителем м. Полтава, на той час власником земельної ділянки зазначеного кооперативу [1].

Місцезнаходження артефакта локалізується на відрозі правого берега р. Полузир'я, на східній околиці сучасного с. Косточки Пальчиківської сільради Полтавського району. Ця місцевість виражена у рельєфі вододілом Полузир'я, правої притоки р. Ворскли, і Вільхової Говтви, лівобережного допливу р. Говтви лівобічного басейну р. Псел.

Вістря на стрілу залізне коване, пласке, черешкове ромбоподібне, з незначно вираженим упором. Бічні сторони злегка випуклі, плічка рівні. Максимальна ширина припадає на нижню частину пера. На круглому в перетині черешку знаходиться потовщення, що слугувало упором для древка (рис. 1). Розміри: загальна довжина – 6,0 см, довжина пера – 3,5 см, його найбільша ширина – 2,0 см, товщина – 0,2 см, довжина черешка з упором – 2,6 см, товщина черешка – 0,2–0,3 см, діаметр упору – 0,6 см. Маса наконечника – 5,85 г. Поверхня дещо пошкоджена і вкрита раковинами корозії (рис. 2).

За типологією О. Ф. Медведєва вістря може бути віднесене до типу 41, варіанту 2 [8, с. 65, табл. 18: 13; 20: 29; 23: 38]. Часом побутування таких наконечників вважається епоха розвинутого середньовіччя – XI–XIV ст., поширення подібні вістря набули у XII–

XIV ст. [8, с. 65]. Виявлені такі наконечники на теренах України під час досліджень давньоруських городищ і селищ, у похованнях дружинників та в курганах багатьох могильників [8, с. 65–66].

Насамперед, потрібно зауважити, що на сьогодні нами ще не встановлено жодного вістря, прямо аналогічного наконечнику із с. Косточки. Доволі схоже на публіковане походить із розкопок феодальної садиби XII – першої половини XIII ст. з городища поблизу с. Чорнівці на Буковині 2012 р. [4, с. 32, фото 1: 9].

У межах Полтавщини знахідки подібних наконечників стріл такого вигляду в матеріалах давньоруського часу поодинокі [2; 6; 10]. Так, вістря із с. Косточки дещо схоже на наконечник з розвідок Полтавського краєзнавчого музею, виявлений на території Чутівського району 2007 р. Його знахідка трапилася на північ від с. Сторожове, на мисоподібному виступі високого правого берега р. Коломак, лівої притоки р. Ворскли [ПКМВК 82037, А 12377]. Проте це вістря – менше за розмірами і має ввігнуті плічка пера, хоча й віднесене до того ж типу [7, арк. 25, рис. 4: 6].

Схожий екземпляр, хоча більший за розмірами та віднесений до типу 40, за О. Ф. Медведевим, датований широко IX–XIV ст., було знайдено в Посуллі 2014 р. поблизу с. Біївці Лубенського району [10, с. 45, рис. 3: 1]. Він також належить до кола випадкових знахідок із селища, котре тяжіє до кола поселень степових конфедератів Русі, розташованих в околицях Пирятина і Лохвиці. Ще один наконечник, до речі, також випадкового походження, знайдений 2009 р. край с. Окіп в ур. Цегельня на Лубенщині співробітником науково-дослідного відділу пам'яткознавства музею О. А. Скирдою [ПКМВК 82961, А 12518] [2]. Він виявився дуже пошкодженим – кінчик пера та частина черешка відламані, зруйновані бічні поверхні й упор. Це дало можливість лише приблизно віднести його до типу 40, за О. Ф. Медведевим [Уніфікований паспорт, А 12518].

Відомо, що важливими засобами дальнього бою доби розвиненого середньовіччя були лук і стріли, а з другої половини XIII ст. – ще й самостріл. Перші переважно виступали зброєю польової боротьби при військових зіткненнях. Основною ж категорією знахідок, що характеризують зброю дальнього бою і засоби промислового полювання, саме й є наконечники стріл [6, с. 105, 312]. Про широке використання їх у бою неодноразово згадувалося у давньоруських літописах та у «Слові о полку Ігоревім», де знаходимо свідчення: «итти дождю стрелами» [9, с. 18]. Окремі дослідники вважають, що у давньоруському війську із лука вмів стріляти кожен воїн. Лук був у піхотинців, і у вершників. Не забували його і дружинники, що відрізняло їх від західноєвропей-

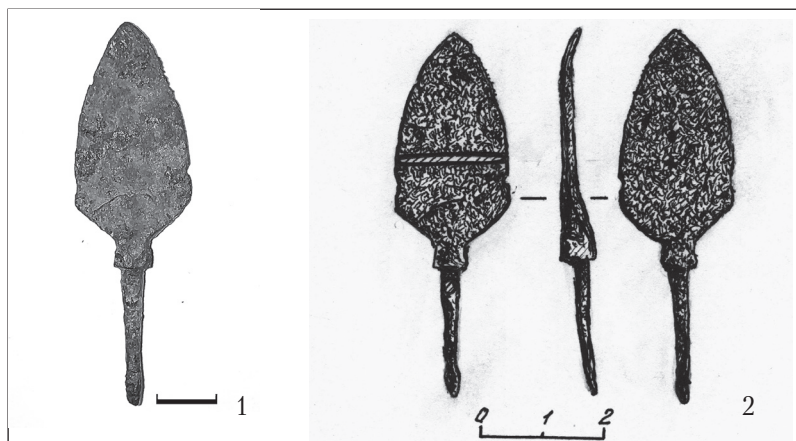

Рис. 1. Косточки, с. Вістря на стрілу. Залізо. ПКМ ВК.
 Випадкова знахідка В. М. Орловського, 1996.
 1 - фото П. В. Баранця, 2 - прорисовка В. А. Яремченка.

ських рицарів [3, с. 143]. За писемними повідомленнями з початку Х ст. лучники виділилися в окрему частину війська, що виконувала охоронну службу, проводила розвідку боєм, могла заманювати противника у пастку й т. ін. [5, с. 60].

Достеменно невідомо, коли та як саме знайдений наконечник стріли потрапив до передстепових рівнин межиріччя Ворскли і Псла. Можемо лише припустити, що знахідка мала мисливське походження. Адже поряд із місцем її виявлення подібних вістрей чи інших археологічних артефактів вказаної епохи на сьогодні поки що не знайдено.

Тож вістря стріли, знайдене на вододільній межі Поворскля та Припсілля, виступає доволі рідкісною знахідкою з території нашого краю і, безперечно, доповнює уявлення щодо поширення старожитностей розвинутого середньовіччя у Полтавському мікрорегіоні, зокрема, неподалік с. Жуків. Невдовзі цей артефакт буде використаний в оновленій експозиції археологічного відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Джерела та література

1. Акт вступу № 24 від 18.02.1998 р. // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 2 арк.
2. Акт вступу № 40 від 11.02.2009 р. // Робочий архів НД відділу фондів ПКМ імені Василя Кричевського. – 2 арк.
3. Березинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 138–147.

4. Возний І. П. Вістря стріл Х–ХІV ст. з території між верхнім Сіретом та Середнім Дністром / Возний І. П., Федорук А. В. // Держава та армія. Вісник НУ «Львівська політехніка»; [відп. ред. Д. Є. Дециньський]. – Львів: Вид-во «Львівська політехніка», 2010. – № 670. – С. 30–39.

5. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников // Мечи и сабли / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1966. – 107 с. – (САИ, Е 1–36, вып. 1).

6. Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1985. – С. 298–363. – (Археология СССР с древн. времен до средневековья в 20 т.).

7. Коваленко О. В. Звіт про охоронні розкопки курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської області у 2007 році / Коваленко О. В., Луговий Р. С. // НА ІА НАНУ; НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-344.

8. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел) VIII – XIV вв. / А. Ф. Медведев; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М.: Наука, 1966. – 182 с. – (САИ, вып. Е 1–36).

9. Слово о полку Игореве / [вступ. ст. и подг. древнерусс. текста Д. Лихачева]. – М.: Худож. литература, 1987. – 220 с.

10. Супруненко О. Б. Деякі пам'ятки і нові матеріали з Посулля у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / Олександр Супруненко, Олександр Сидоренко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2016. – Вип. ХІ. – С. 40–54.

Ірина Мельникова
НАКОНЕЧНИК СТРЕЛЫ XII–XIV вв.
ИЗ ПОЛТАВСКОГО РАЙОНА

Резюме

Публикуется редкая археологическая находка образца метательного оружия эпохи развитого средневековья, случайно обнаруженная на территории с. Косточки Полтавского района Полтавской области в 1996 г.

Iryna Melnykova
ARROWHEADS OF THE 12th – 14th CC.
FROM POLTAVA DISTRICT

Summary

Rare archaeological finding of throwing weapon sample of the developed Medieval Period, found at the territory of Kostochky Village Poltava District Poltava region occasionally in 1996 is published.

Keywords: *the Ancient Russ Time, Kostochky Village, the Poluziria River, occasional finding, arrowhead, throwing weapon.*

ПОЧАТКОВА ОСВІТА У с. ЖУКИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

*Наведено основні риси стану початкової освіти у с. Жуки
Тахтаулівської волості Полтавського повіту кінця ХІХ –
початку ХХ ст.*

Ключові слова: Жуки, земство, земське училище, церковно-приходська школа.

Питання освіти уже кілька років дуже гостро постає в Україні. Останнім часом намітилась сумна тенденція до скорочення навчальних закладів через брак учнів та фінансування, особливо в сільській місцевості. Створюється мережа опорних шкіл і діти змушені, як у позаминулому столітті, долати довгий шлях до науки. Повсякчас ми чуємо про оптимізацію навчального процесу, проте вона не завжди має логічну і тверду основу. Часта зміна програм призводить до плутанини у навчальному процесі. На противагу скороченню навчальних закладів у наш час, на рубежі ХІХ – ХХ ст. відбувалось активне розширення шкільної мережі.

Реформувавши у 1860-х рр. шкільну освіту («Положення про початкові народні училища» 1864 р.), уряд задекларував безстановість школи, надав право відкривати початкові школи громадським організаціям і приватним особам, дозволив жінкам викладацьку діяльність. Керувала місцевими початковими навчальними закладами Полтавська дирекція народних училищ.

Земські початкові школи відкривалися й утримувалися на земські кошти або на спільні кошти земств і сільських громад. Розв'язуючи фінансово-господарські питання, земства не мали права втручатися в навчально-виховну діяльність. Як правило, земства наймали або споруджували приміщення, підбирали вчителів та оплачували їх працю, постачали підручники і посібники, відкривали бібліотеки, книгарні. В асигнуванні земських шкіл брали участь громадські діячі й приватні особи.

Рівень земських шкіл, порівняно з церковноприходськими, був вищий. Термін навчання спочатку складав три, а з 1890-х рр. – чотири роки. Викладалися: закон Божий, російська мова (письмо і читання), арифметика, співи. В багатьох школах, поряд з вивченням навчальних дисциплін, учні оволодівали ремеслами і трудовими навичками. Навчання в більшості шкіл було безоплатним.

Учителями земських шкіл працювали випускники гімназій, прогімназій, учительських та духовних семінарій, єпархіальних училищ і приватних навчальних закладів – у більшості інтелігенти у першому поколінні, вихідці з козаків і селян; переважну частину вчителів складали жінки. Річна платня вчителів забезпечувала скромне існування. Але в своїй абсолютній більшості вони працювали самовіддано, намагалися застосовувати ефективні методи навчання, збільшували рівень початкових знань, викладаючи додатково до програми природознавство, фізику, хімію, географію та історію. Побутові негаразди значною мірою компенсувалися надзвичайно шанобливим ставленням до особи вчителя з боку простих людей [8].

Так на межі XIX – XX століть у селі Жуки Тахтаулівської волості Полтавського повіту діяло два початкових навчальних заклади: сільське земське однокласне училище та церковноприходська школа.

Зі Звіту Полтавської повітової земської управи з народної освіти за 1900 рік відомо, що Жуківське сільське земське однокласне училище існувало з 1 грудня 1865 р., розміщувалося в громадському домі, зведеному за допомогою земства; землі при училищі було 1/6 дес., занятої городом.

Попечитель – княгиня Олена Костянтинівна Кочубей, з 1 жовтня 1892 р. Учитель і викладач Закону Божого Іван Васильович Курдіновський, який навчався у Полтавській духовній семінарії, на службі в училищі з 13 жовтня 1893 р. [2, с. 85]. Його батько Василь Вікторович Курдіновський був священником у місцевій Покровській церкві [1, с. 79]. На 1 січня 1900 р. в училищі навчалось 54 хлопчики та 9 дівчат, віком від 8 до 14 років [2, табл. вкл. 1].

Жуківська церковноприходська школа розміщувалася біля Покровської церкви у будинку, зведеному 1899 р. Приміщення під залізним дахом, 1 класна кімната – мала 6 вікон і цегляну підлогу; 1 кімната для вчителя – з 3-ма вікнами і дерев'яною підлогою; 1 кімната для помічника вчителя з 1 вікном, дерев'яною підлогою; кухня і роздягальня з цегляною підлогою мали по 1 вікно.

Попечитель – І. І. Лассман, законоучитель – Іоанн Михайлович Липинський (вікарій Покровської церкви), вчитель – Ірина Григорівна Каневська, закінчила духовне училище і викладала перший рік, помічник вчителя – Іван Григорович Каневський, закінчив Лубенську учительську семінарію, раніше викладав у Лубенській церковноприходській школі, в Жуках працював 1 рік, також він був псаломщиком місцевої церкви. Предмети: Закон Божий, російське читання, арифметика, слов'янська мова (у стар-

пій школі читали Євангеліє та Часослов; у молодшій – навчалися за підручником Ільмінського), співи викладав помічник вчителя, крім того, діти співали у церковному хорі [2, с. 128–129]. На 1 січня 1900 р. у школі навчалось 44 хлопчики та 17 дівчат, віком від 8 до 12 років [2, табл. вкл. 2].

Традиційно здобувати освіту відправляли переважно хлопців. Більшість дітей проживали в Жуках. Заняття починались з кінця вересня, коли завершувалися основні польові роботи, адже на той час дітей активно до них залучали.

Кошти на утримання жуківські навчальні заклади отримували від земства та з економії князя В. С. Кочубея. Оплата вчителям проводилась виключно від земства, при чому вчитель отримував кошти цілий рік – 220 руб., а законовчитель лише протягом 10 місяців, окрім липня і серпня – 70 руб. [1, с. 13]. Управа брала на себе витрати на учнівські та наочні посібники і класне обладнання для школи, витрати на підготовку учителів – облаштування педагогічної бібліотеки. Надавалась грошова допомога вчителям, які того потребували, та як нагорода за довголітню службу. Тахтаулівське сільське товариство виділяло кошти на сторожа й опалення.

Зокрема, земське училище щорічно отримувало кошти на підтримання будівлі у належному стані. З інспекціями стану будівлі і навчального процесу його протягом року відвідували члени управи, училищної ради і земський лікар [5, с. 138].

Відомо що, законовчитель Жуківського народного училища І. В. Курдіновський ще у 1904 р. просив управу «ходатайствовать пред собранием о сложении числягося за ним долга в размере 50 руб.» Гроші ці були йому видані як позика для поїздки до Криму на лікування. Збори постановили: борг з Курдіновського у розмірі 50 руб. списати, віднесши витрату на рахунок запасних сум 1906 р. [7, с. 72].

З 1 січня 1909 р. введено загальне навчання у Полтавському повіті та основне утримання для всього вчительського персоналу земських училищ встановлене на рівні 360 руб. на рік, але для законовчителів оклад не змінювався і залишався на рівні 1900 р. У залежності від кількості комплектів у школі оклад законовчителів складав від 70 до 130 руб. на рік. Основний оклад вчителів, які були на службі у земських училищах, збільшується періодичними надбавками, встановленими 47 черговим земським зібранням за вислугу кожні п'ять років: перші на 30 руб. на рік, другі – на 30 руб. на рік, треті – 60 руб. на рік і четверті – 60 руб. на рік. Крім встановлених періодичних надбавок, завідувачам училищами

видавалася винагорода за завідування шкільним господарством по 30 руб. на рік [6, с. 131].

Відповідно до проекту розширення шкільної мережі, затверженому міністерством народної освіти, повітовим земством було намічено відкривати щорічно по 22 шкільних комплекти. Проте з різних причин не завжди відкривалась така кількість комплектів, але постійна тенденція до збільшення шкільної мережі й охоплення більшої кількості бажаючих отримати освіту чітко прослідковувалась. Якщо порівняти кількість учнів станом на 1 січня 1910, 1911, 1912 рр., то побачимо сталу тенденцію до їх збільшення. Так, на 1 січня 1910 р. в Жуківському земському училищі навчалось 40 хлопчиків і 20 дівчат [5, с. 88–89], на той же час 1911 р. – 66 хлопчиків і 34 дівчинки, на 1912 р. – 71 хлопчик і 37 дівчат. При тому, що кожного року до училища вступала приблизно однакова кількість дітей, у середньому до 50 осіб, але і багато дітей з різних причин змушені були покинути навчання протягом року – від 10 до 30 осіб щорічно. В той же час на початку навчального року (а прийом учнів тривав з 26 серпня до 1 вересня) дітям відмовляли у вступі на навчання через брак місць [6, с. 90–91].

На 1 січня 1910 р. на території Полтавського повіту функціонувало 176 нижчих навчальних народних училищ, в тому числі: 5 міністерських, 103 земських, 37 церковноприходських, 31 школа грамоти. Додатково було відкрито 13 нових комплектів при існуючих земських училищах, зокрема, при Жуківському училищі відкрито другий комплект, внаслідок облаштування нової прибудови до будівлі училища, зведення якої почалося ще 1908 р. [5, с. 73, 173]. З 1 вересня 1910 р., у зв'язку з відкриттям другого шкільного комплексу, на посаді другого вчителя працювала Агрепіна Сергіївна Жученко, яка мала свідоцтво на звання народного вчителя (на службі – з 28 вересня 1908 р.) [5, с. 114].

З метою підвищення якості викладання, вдосконалення викладацької майстерності для вчителів щорічно проводились загальноосвітні курси, за схваленню 1907 р. губернським земством програмою. Зокрема, у 1911 р. вчителька Жуківського земського училища А. С. Жученко слухала лекції на загальноосвітніх курсах, влаштованих у Полтаві губернським земством, що проводилися у міському театрі [6, с. 132–133]. Кожного року до основного переліку лекцій вносилися доповнення, як того вимагав час або суб'єктивні обставини. Лекторів запрошували з провідних навчальних закладів Санкт-Петербурга, Києва, Харкова та ін. Так, наприклад, у 1911 р. були прочитані лекції з Богослов'я, психології, історії Північної та Південної Русі, літератури, методики

російської мови та арифметики, хімії, фізики, ботаніки, зоології, географії з геологією, гігієни [3, с. 1].

На наш погляд, важливою на той час і актуальною сьогодні є теза, що зустрічається у лекції з історії Південної Русі Н. П. Василенка, магістранта історії, члена історичного Товариства Нестора-літописця при Київському університеті св. Володимира. А саме, що «для всієї історичної території українського народу в науці сьогодні [1911 р. — авт.] входить у використання назва Україна. Вона не штучна. Назва Україна зустрічається в пам'ятках народної творчості і в старовинних актах. Як науковий термін вона застосовується для означення всієї історичної території українського народу на протигагу окремим її частинам: Малоросії, України Правобережної, Запоріжжю, Галичині і т. д. Виходячи з цього вірно називати народ, який творив на ній свою історію та являв собою єдине етнографічне ціле українським». Для самостійного ознайомлення лектор пропонував нові на той час фундаментальні видання М. Грушевського «Ілюстровану історію України» (Київ; Львів, 1912), «Очерк истории украинского народа» (СПб., 1911) [3, с. 39].

До речі, на подібних курсах 1913 р. лекції з природознавства Полтавської губернії читав Микола Федорович Ніколаєв – завідувач земського Природничо-історичного музею [4, с. 4].

У межах своєї просвітницької діяльності земство організовувало заходи з поширення освіти серед населення. З цією метою облаштовувались шкільні бібліотеки, бібліотеки-читальні, у школах проводили читання з використанням «чарівних ліхтарів» з «туманними картинками». Ці «фільмоскопи» давали можливість не тільки почути інформацію, а й побачити її ілюстративний супровід. У 1910 р. в розпорядженні Полтавської управи було 14 чарівних ліхтарів та 56 серій картин до них. Ліхтарі і картини надавались до земських училищ за заявкою вчителів. «Чарівний ліхтар» був нескладним апаратом, проте дуже тендітним. Не рідко бували випадки, що ліхтар під час переміщення із управи до училища отримував настільки значні пошкодження, що ним неможливо було користуватися. І все ж, подальший розвиток читань із «туманними картинками» через їх навчальне та виховне значення для населення виявився надто важливим. Тому управа ставила за мету протягом трьох років облаштувати кожне училище такими «чарівними ліхтарями» [5, с. 148–149].

Так, у Жуківському земському училищі діяла бібліотека, що мала в своєму розпорядженні учнівську і спеціальну фахову літературу для учителів. У 1900 р. бібліотека мала у своєму розпоря-

дженні 433 назв книг, загальною кількістю 626 томів [2, с. 50–51]. До 1910 р. бібліотечний фонд збільшився до 936 назв, 1236 томів. Книги у переважній більшості видавались учням, найбільшою популярністю користувалась художня література, книги з історії та географії, релігії [5, с. 154–155]. Протягом 1911 р. за постановою 46 чергового повітового земського зібрання відкрито 4 нових народних бібліотеки, в т. ч. в Жуках. Бібліотекарем призначено І. Курдіновського, з окладом 60 руб. на рік [6, с. 168–169].

Отже, одним з головних напрямків діяльності земств була просвітницько-виховна робота. Вони ставили за завдання повністю охопити навчанням дітей і молодь. Найбільше уваги було приділено проблемам початкової освіти. Навчальні заклади діяли на засадах патріотизму, плекали витoki національної свідомості та формували соціальну активність українського народу. Гарна початкова освіта закладала в дітях бажання продовжувати навчання. Саме освічена українська молодь стала рушієм і сповідником ідей Української революції 1917–1921 рр.

Джерела та література

1. Коломенский Г. Сборник необходимых сведений о всех приходах Полтавской губернии и Адрес-календарь духовенства той-же епархии / Г. Коломенский. – Полтава: Типогр. Губ. Правл., 1895. – VI, 512, VII с.
2. Отчет Полтавской Уездной земской управы по народному образованию за 1900 год XXXVII очередному Полтавскому Уездному земскому Собранию. – Полтава, Типография М. Л. Старожицкаго, Александровская ул., д. Дубинскаго, 1901. – 160 с.
3. Отчет о земских учительских общеобразовательных курсах 1911 года в Полтаве. – Полтава, 1911. – 81 с.
4. Отчет об общеобразовательных курсах Полтавского губернского земства для народных учителей и учительниц Полтавской губернии, происходивших летом 1913 г. – Полтава: Электрич. Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1913. – 152 с.
5. Отчет уездной земской управы за 1910 год. В 2-х частях. – Полтава: Электрич. тип. Д. Н. Подземскаго, Петровская, соб. дом., 1911. – 165, 349 с.
6. Отчет уездной земской управы за 1911 год. В 2-х частях. – Полтава: Электрич. типография Д. Н. Подземскаго, 1912. – Ч. I. – 183 с.; Ч. II. – 405 с.
7. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1906 год. – Полтава: Электрич. Типо-Литогр. Торгового Дома И. Фришберг и С. Зохорович, 1907. – 239, 125 с.
8. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://history-poltava.org.ua/?p=17460>

Антоніна Скурда, Олег Скурда
ПОЧАТКОВА ОСВІТА У с. ЖУКИ НАПРИКІНЦІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Резюме

Активне розширення шкільної мережі на рубежі XIX–XX ст. мало позитивний вплив на підвищення освіченості серед населення. На основі довідково-статистичних матеріалів звітів Полтавського повітового земства в статті охарактеризовано роботу навчальних закладів початкової освіти. На конкретному прикладі роботи Жуківського земського училища та церковноприходської школи можна отримати уявлення про стан освіти у сільській місцевості того часу.

Ключові слова: Жуки, земство, земське училище, церковноприходська школа.

Antonina Skyrda, Oleh Skyrda
PRIMARY EDUCATION IN ZHUKY VILLAGE IN THE
LATE 19th – EARLY 20th CC.

Summary

Active widening of a school net at the border of 19th – 20th cc. had positive effect on population educating. Work of primary educational establishments work is characterized on the basis of statistic materials from reports of Poltava Local Zemstvo in the article. On the example of Zhuky Zemstvo College and parochial school idea of education state in villages of that period can be got.

Keywords: Zhuky, zemstvo, Zemstvo College, parochial school.

УРОДЖЕНЦІ с. ЖУКИ – УЧАСНИКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1914–1918 рр.

*Про уродженців с. Жуки – учасників Першої світової війни
1914–1918 рр. та необхідність увічнення їх пам'яті.*

Ключові слова: Перша світова війна, імперія, фронт, піхотний полк, стрілецький полк, рядовий, молодший унтер-офіцер, Жуки.

Серпень 1914 р. став визначальним для новітньої історії. Тоді люди не усвідомлювали, що впродовж одного доленосного місяця сталося кілька подій, що призвели до спалаху Першої Світової війни. Остання змінила обличчя Європи та створила підґрунтя для наступного світового збройного конфлікту.

За іронією долі, у 1914 р. більшість європейців очікували, а деякі сподівалися на початок війни. Мало хто взагалі міг передбачити її наслідки. Впродовж наступних чотирьох років більшість європейських країн, а також США, Канаду, Японію та Близький Схід було втягнуто у конфлікт, що мобілізував нечувану кількість людей – 65 мільйонів (із них 8,4 мільйона було вбито, а 21 – поранено). Досі жодна війна не коштувала стільки людських життів [2, с. 445].

Перша світова війна за своїм характером була загарбницькою з боку всіх її сторін – ворогуючих держав Троїстого союзу (Німецька, Австро-Угорська, Османська імперії, Болгарське царство і з 1915 р. Королівство Італія) та країн Антанти (Російська й Британська імперії, Французька республіка та США з 6 квітня 1917 р.). З обох сторін були держави, котрі мали стратегічні плани щодо українських земель. Найдалекосяжніші – Німеччина: розгромити Російську імперію, відторгнути землі України, Білорусі, Польщі, країн Балтії та Кавказу та включити їх до складу майбутньої Великонімецької світової імперії. «Сталевий король» Август Тіссен заявляв, що під повну владу німецьких монополій мають перейти українські «Донецький басейн з Одесою, Кримом та Приазов'ям». Австро-Угорська монархія прагнула не тільки зберегти панування у Галичині, Буковині та Закарпатті, а й зазіхала на Волинь і Поділля. Російська імперія під приводом «воз'єднання братів-русинів» прагнула посунути свої кордони до Карпатських гір, мати вплив на Балканах та вийти до проток Босфору і Дарданел [1, с. 295].

Бойові дії велись на Західному, Східному й Італійському фронтах у Європі, в Африці, на Близькому Сході, островах Ти-

ного океану. Боротьба, що велася на Західному фронті, відбувалась вздовж системи траншей та укріплень, обмежених областю, відомою під назвою нічийна земля. Ці ряди укріплень тяглися від Північного моря до Швейцарії, через це система ведення статичної війни визначила їх перебіг для багатьох учасників. На Східному фронті розлогі східні рівнини й обмежена мережа залізниць запобігли стану ведення траншейної війни. Військові дії тут проходили на суші і на морі та, вперше в історії людства, у повітрі.

Війна спричинила розпад чотирьох імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської. Німеччина також втратила свої колоніальні території, а Російська імперія взагалі припинила своє існування ще у 1917 р. до кінця війни. На карті Європи з'явилися Чехословацька Республіка, Естонія, Фінляндія, Латвія, Литва, Польська республіка, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців. Сформувався підґрунтя для розпаду Британської імперії. Для незалежної Української Держави на той час не знайшлося місця на карті Європи.

Українці брали участь у бойових діях Першої світової війни у складі армій відразу двох імперій – Російської (4 мільйони) та Австро-Угорської (500 тис.). Національне військове формування українців існувало лише у армії Австро-Угорщини – легіон Українських Січових Стрільців (7 тис.). У армії Російської імперії українці були розпорошені по всіх фронтах.

Військовий конфлікт такого масштабу потребував значних ресурсів – економічних, матеріальних, людських.

Так, у с. Жуки було мобілізовано 70 чоловік. Доля щодо них розпорядилася наступним чином: з них поранених і контужених виявилось – 31; хворих – 20; зникло безвісти – 10; загинуло – 2; не уточнено – 7.

Найбільше уродженців села потрапило до 174-го піхотного Роменського полку (4), 146-го піхотного Царіцинського полку (3), 121-го піхотного Пензенського полку (3) та 402-го піхотного Усть-Медведицького полку (2). Усі полки вели бойові дії на Східному фронті. Нижче наводимо реєстр уродженців села – учасників Першої світової війни.

Список уродженців с. Жуки Тахтаулівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії, які були мобілізовані на Першу світову війну 1914–1918 рр.

Бабаєнко (Бабенко) Карпо Миколайович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 28-го піхотного Полоцького полку. Поранений у ліву руку під м. Берестечко 01.10.1916 р. Вибув 01.10.1916 р. [3, арк. 487]

Бедратий Омелян Єфромович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 306-го Мокшанського полку. Захворів 15.04.1917 р. [4, арк. 430]

Білоус Федір Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 397-го піхотного Запорозького полку. Вибув 03.03.1917 р. Причина не уточнена [5, арк. 836]

Бондар Сергій Лаврентійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 26-го корпусного продовольчого транспорту. Вибув 26.08.1916 р. Причина не уточнена [6, арк. 301/452]

Бондаренко Дмитро Микитович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 172-го піхотного Лідського полку. Поранений/контужений 15.07.1916 р. Вибув у передовому перев'язочному пункті 43-ї піхотної дивізії [7, арк. 181]

Бондаренко Михайло Петрович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 145-го піхотного Новочеркаського полку. Поранений/контужений 21.10.1915 р. [8, арк. 305/47]

Вахній Василь Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 330-го піхотного Златоустівського полку. Поранений/контужений 21.08.1915 р. Вибув у 17-му перев'язочному загоні Забайкальського Червоного Хреста [9, арк. 182]

Вовк (Волков) Захар Тихонович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 174-го піхотного Роменського полку. Поранений/контужений 22.10.1915 р. [10, арк. 1270, 12, арк. 355]

Вовк Захарій Тимофійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Ополченець 174-го піхотного Роменського полку. Поранений/контужений 09.03.1915 р. Вибув у с. Смольник (Снинська округа, Пряшевський край, Словаччина) у лазареті 44-ї піхотної дивізії [11, арк. 40]

Гайдар Володимир Гаврилович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий обозу 4-ї Кавказької дивізії. Захворів 24.10.1916 р. [13, арк. 121]

Гапон Іван Григорійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 149-го піхотного Чорноморського полку. Не уточнено. [14, арк. 395]

Гапон Олексій Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Бомбардир 9-ї артилерійської бригади. Кульове поранення верхніх кінцівок 22.01.1916 р. Вибув 22.01.1916 р. поблизу м. Барановичі (райцентр Берестейської обл., Республіка Білорусь) [15, арк. 362]

Гапонов (Гапон) Андрій Іович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 133-го піхотного Сімферопольського полку. Поранений/контужений 20.07.1916 р. Вибув у полковому перев'язочному пункті [16, арк. 331]

Грибенюк (Гребенюк) Євтихій Павлович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 400-го піхотного Хортицького полку. Захворів 03.06.1917 р. [17, арк. 307]

Гришко (Гришков) Григорій Федорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Місце служби не уточнене. Захворів 18.11.1916 р. [18, арк. 798]

Грінченко Іван Гаврилович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 83-го піхотного Самурського полку. Не уточнено [19, арк. 433]

Дем'яно Дмитрій Омелянович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Санітар перев'язочного загону 3-го Пішого дивізіону. Захворів 19.01.1916 р. [20, арк. 712]

Демощко Андрій Семенович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 167-го піхотного Острозького полку. Захворів 11.08.1916 р. [21, арк. 960]

Демченко Володимир Івонов. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Ратник 25-го піхотного Смоленського полку. Не уточнено [22, арк. 110]

Демченко Петро Мартинович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Молодший унтер-офіцер 87-го піхотного Нейшлотського полку. Загинув 18.07.1916 р. на р. Стоход (Волинська обл., Україна) [23, арк. 716]

Денисенко Петро Євстафійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Санітар 157-го евакуаційного госпіталю. Захворів 14.02.1917 р. [24, арк. 275]

Єременко (Яременко) Сергій Іларіонович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 402-го піхотного Усть-Медведицького полку. Поранений у ліве плече 17.09.1916 р. Вибув 17.09.1916 р. [25, арк. 80]

Зарченко Андрій Митрофанович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 146-го піхотного Царіцинського полку. Зник безвісти 12.06.1915 р. [26, арк. 396]

Карнаух Іван Павлович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Єфрейтор 11-го Фінляндського стрілецького полку. Зник безвісти 04.09.1916 р. Вибув с. Скоморохи Нові (с. Нові Скоморохи Галицького р-ну Івано-Франківської обл., Україна) [27, арк. 930]

Карнаухов Дмитро Андрійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 322-го піхотного Солігалицького полку. Кульове поранення правої руки 20.06.1916 р. [28, арк. 637]

Касьян Євтихій Євстафійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 121-го піхотного Пензенського полку. Захворів 13.12.1915 р. [29, арк. 748]

Касьян Ілля Євстафійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Бомбардир 2-го запасного артилерійського полку. Захворів 15.03.1916 р. [30, арк. 771]

Косьянов Прокіп Савелійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 24-го Туркестанського стрілецького полку. Захворів на цингу 01.05.1917 р. [31, арк. 192]

Котіанов Євтихій Євстафійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 121-го піхотного Пензенського полку. Захворів на бронхіт 17.12.1915 р. [32, арк. 312]

Крисько Дімитрій Никифорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Ратник 25-го запасного Севського полку. Захворів на ревматизм 15.03.1915 р. [33, арк. 1167]

Крисько Євтихій Савелійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 174-го піхотного Роменського полку. Контужений 27.05.1915. Вибув 27.05.1915 р. [34, арк. 13]

Кузьменко Харитон Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 209-го піхотного Богородського полку. Захворів на екзему 13.11.1916 р. [35, арк. 462]

Лошак Євдоким Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 65-го піхотного Московського полку. Захворів 18.03.1917 р. [36, арк. 157]

Миць Митрофан Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Єфрейтор 402-го піхотного Усть-Медведицького полку. Захворів на плеврит 15.04.1916 р. [37, арк. 317]

Миць Григорій Никифорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Ополченець 174-го піхотного Роменського полку. Зник безвісти 27.04.1915 р. поблизу с. Ясмерж (нині Сяноцький повіт Підкарпатського воєводства, Польща) [38, арк. 121]

Миць Йосип Федорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 295-го піхотного Свирського полку. Зник безвісти 18.06.1917 р. [39, арк. 412]

Миць Михайло Андрійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Єфрейтор 18-го Заамурського прикордонного піхотного полку. Поранений/контужений 08.07.1917 р. [40, арк. 121]

Миць Олексій Якович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 157-го піхотного Імеретинського полку. Захворів на правосторонній плеврит 01.07.1915 р. [41, арк. 353]

Молодчий Опанас Микитович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Єфрейтор 4-го Сибірського полку. Поранений у праву ногу 24.06.1916 р. [42, арк. 666]

Московець Григорій Федорович (Федотович). Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 37-го Сибірського стрілецького полку. Поранений у обличчя та грудну клітину 25.09.1916 р. Вибув поблизу м. Свинохи (нині с. Привітне Локачинського р-ну Волинської обл., Україна) у головному перев'язочному загоні 10-ї Сибірської стрілецької дивізії. [43, арк. 489; 44, арк. 53]

Московець Іван Максимович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Стрелець 37-го Сибірського стрілецького полку. Зник безвісти 14.09.1916 р. поблизу м. Свинохи (нині с. Привітне Локачинського р-ну Волинської обл., Україна) [45, арк. без номера]

Московець Пилип Сидорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Ратник 174-го піхотного Роменського полку. Загинув 10.07.1915 р. [46, арк. 207]

Московець Сергій Петрович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 140-го піхотного Зарайського полку. Поранений/контужений 04.03.1915 та 31.07.1916 р. поблизу с. Бялоголово

(нині с. Белоголово Тосненського р-ну Ленінградської обл., РФ). Вибув у передовому перев'язочному загоні 35-ї піхотної дивізії [47, арк. 374; 48, арк. 99]

Найда Петро Іванович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 316-го піхотного Хвалінського полку. Поранений/контужений 02.05.1917 р. Вибув 02.05.1917 р. [49, арк. 125]

Некузен Олексій Данилович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 75-го піхотного Севастопольського полку. Поранений/контужений 25.02.1915 р. Вибув у дивізійному лазареті [50, арк. 197]

Нікітін Кіндрат Дан. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 101-го піхотного Пермського полку. Зник безвісти 19.04.1915 р. поблизу с. Ялово (нині с. Ялове Воловецького р-ну Закарпатської обл.) [51, арк. 257]

Нікулін Олексій Данилович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 75-го піхотного Севастопольського полку. Поранений у правий колінний суглоб 25.02.1915 р. Вибув 25.02.1915 р. у лазарет. Загинув у бою за висоту 410 біля о. Чебені (с. Топільне Рожищинського р-ну Волинської обл., Україна) 24.03.1915 р. [52, арк. 163; 53, арк. 267]

Одарюк Микита Вікторович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 117-го піхотного Ярославського полку. Отримав кульове поранення передпліччя правої руки 03.06.1915 р. під Бутруйськом [54, арк. 176]

Одарюк Михайло Романович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 146-го піхотного Царіцинського полку. Поранений/контужений 02.09.1916 р. [55, арк. 406]

Олейніков (Олійник) Макар Якович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 146-го піхотного Царіцинського полку. Поранений/контужений 24.01.1917 р. [56, арк. 3511]

Оленик Прокіп Сидорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Єфрейтор 237-го піхотного Грайворонського полку. Захворів 31.05.1915 р. [57, арк. 891]

Садовий Іван Якович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Фельдшер передового загону 9-ї дивізії. Тяжко поранений 21.07.1915 р. [58, арк. 492 6]

Садовий Михайло Якович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 258-го Кишинівського полку. Не уточнено [59, арк. 525]

Собецький Яків Макарович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 50-го Білостоцького полку. Поранений/контужений 18.08.1916 р. [60, арк. 685]

Татій Яків Мокаров. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 146-го піхотного Царіцинського полку. Зник безвісти 12.06.1915 р. [61, арк. 396]

Токар Федір Якович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Єфрейтор 37-го піхотного Єкатеринбурзького полку. Зник безвісти 08.03.1916 р. біля с. Колодне [62, арк. 265]

Трерох (Трирог) Григорій Омелянович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Молодший унтер-офіцер 295-го піхотного Свирського полку. Вибув 03.06.1917 р. Причина не уточнена [63, арк. 404]

Трирог Іван Моїсейович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 184-го піхотного Варшавського полку. Наскрізне кульове поранення лівої стопи 06.05.1915 р. поблизу с. Яблони (нині Гуменська округа Пряшевського краю, Словаччина). Вибув 06.05.1915 р. [64, арк. 160]

Трирог (Трирос) Прохор Омелянович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 121-го піхотного Пензенського полку. Важке кульове поранення верхніх кінцівок із ураженням кісток 5.10.1914 р. [65, арк. 193]

Трирог Яків Прокопович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 327-го піхотного Корсунського полку. Поранений/контужений 17.06.1916 р. [66, арк. 4110]

Хайдаре Володимир Гаврилович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 14-го Кавказького стрілецького полку. Поранений/контужений 03.03.1916 р. [67, арк. 922]

Халабудний Зиновій Мокійович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 184-го піхотного Варшавського полку. Вогнепальне поранення ніг 30.06.1915 р. [68, арк. 110]

Халімов Федір Миронович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 146-го піхотного Царіцинського полку. Зник безвісти 12.06.1915 р. [69, арк. 396]

Холобудний Харитон Юхимович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Стрілець 35-го Сибірського стрілецького полку. Зник безвісти 18.08.1916 – 19.08.1916 рр. в районі сс. Бубнов, Коритниця, Свиноха (нині с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну та сс. Коритниця і Привітне Локачинського р-ну Волинської обл.) [70, арк. 235]

Хоменко Володимир Йосипович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Канонір 38-го артилерійського дивізіону. Захворів на ревматизм 28.09.1917 р. [71, арк. 142]

Швець Іларіон Васильович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 625-го піхотного Пляшевського полку. Захворів 25.07.1917 р. та 04.08.1917 р. (абсцес) [72, арк. 661, арк. без номера]

Щербак Сергій Арт. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 63-го піхотного Углицького полку. Поранений у бою біля с. Цебрів (нині Зборівський р-н Тернопільської обл., Україна) 27.05.1916 р. Вибув у 19-му автомобільному транспорті [73, арк. 213]

Щербань Микола Єгорович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 430-го піхотного Валкського полку. Важке осколкове поранення лівого передпліччя на Австрійському фронті (дата не уточнена) [74, арк. 263]

Ялинін Митрофан Васильович. Полтавська губ., Полтавський пов., Тахтаулівська вол., с. Жуки. Рядовий 685-го піхотного Логішинського полку. Захворів 17.05.1917 р. [75, арк. 383].

Насамкінець, висловимо побажання для Тахтаулівської територіальної громади щодо необхідності увічнення пам'яті уродженців с. Жуки – учасників Першої світової війни 1914–1918 рр. Місце для цього можна знайти й поблизу сучасної каплиці Покрови Пресвятої Богородиці. Місцевим пошуковцям, поки ще є хоча б мінімальна можливість, також треба зробити спробу відшукати могили учасників тієї війни на сільських кладовищах.

Джерела та література

1. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: ВД «Альтернативи», 1999. – Т. 9. – С. 295.
2. Магочій Павло-Роберт. Україна. Історія її земель та народів. – Ужгород: Вид. В. Падяка, 2012. – С. 445.
3. Російський Державний Військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. Картотека бюро обліку втрат у Першій Світовій війні (офіцерів і солдатів) (далі – КБОВ). – Шкаф (Ш.) без номера. – Ящик (Я.) 167-Б. – Арк. 487.
4. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 409-Б. – Арк. 430.
5. Там же. – Я. 246-Б. – Арк. 836.
6. Там же. – Я. 301-Б. – Арк. 301/452.
7. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство по збору і реєстрації зведень про вибувших за смертю чи за ранами, а також зниклих безвісти воїнських чинів діючих проти ворожих армій (1914 – 1918). – Оп. 1. Іменні списки втрат солдат і офіцерів 1 світової війни 1914–1918 рр. (по полках і бригадах). – Спр. Списки втрат солдат 451 піхотного Пирятинського полку, 172 піхотного Лідського полку з березня 1916 – серпень 1917 р. – Арк. 181.
8. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 305-Б. – Арк. 305/47.
9. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Іменні списки втрат солдат 330 піхотного Златоустівського полку. – Арк. 182.
10. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 550-В. – Арк. 1270.
11. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 174 піхотного Роменського полку. – Арк. 40.
12. Там же. – Арк. 355.
13. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 729-Г. – Арк. 121.
14. Там же. – Я. 744-Г. – Арк. 395.
15. Там же. – Арк. 362.
16. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 133 піхотного Сімферопольського полку. – Арк. 331.
17. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 695-Г. – Арк. 307.
18. Там же. – Я. 860-Г. – Арк. 798.
19. Там же. – Я. 854-Г. – Арк. 433.
20. Там же. – Я. 925-Д. – Арк. 712.
21. Там же. – Я. 923-Д. – Арк. 960.
22. Там же. – Я. 924-Д. – Арк. 110.
23. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 87 піхотного Нейшлотского полку. – Арк. 716.
24. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. Без номера. – Я. 927-Д. – Арк. 275.

25. Там же. – Я. 1072-Е. – Арк. 80.
26. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 146 піхотного Царіцинського полку. – Арк. 396.
27. Там же. – Спр. Іменні списки втрат солдат 11 Фінляндського стрілецького полку. – Арк. 930.
28. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. Без номера. – Я. 1558-К. – Арк. 637.
29. Там же. – Я. 1403-К. – Арк. 748.
30. Там же. – Я. 1403-К. – Арк. 771.
31. Там же. – Я. 1762-К. – Арк. 192.
32. Там же. – Я. 1603-К. – Арк. 312.
33. Там же. – Я. 4257-К. – Арк. 1167.
34. Там же. – Я. 1662-К. – Арк. 13.
35. Там же. – Я. 1677-К. – Арк. 462.
36. Там же. – Я. 2037-Л. – Арк. 157.
37. Там же. – Я. 2221-М. – Арк. 317.
38. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 174 піхотного Роменського полку. – Арк. 121.
39. Там же. – Спр. Списки втрат солдат 295 піхотного Сквирського полку. – Арк. 412.
40. Там же. – Спр. Списки втрат солдат 17 Заамурського прикордонного піхотного полку, 18 Заамурського прикордонного піхотного полку. – Арк. 121.
41. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. Без номера. – Я. 2221-М. – Арк. 353.
42. Там же. – Я. 2234-М. – Арк. 666.
43. Там же. – Я. 2253-М. – Арк. 489.
44. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 37 Сибірського стрілецького полку. – Арк. 53.
45. Там же. – Арк. без номера.
46. Там же. – Спр. Списки втрат солдат 174 піхотного Роменського полку. – Арк. 207.
47. Там же. – Спр. Іменні списки втрат солдат 140 піхотного Зарайського полку. – Арк. 374.
48. Там же. – Арк. 99.
49. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 2462-Н. – Арк. 125.
50. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 75 піхотного Севастопольського полку. – Арк. 197.
51. Там же. – Спр. Списки втрат солдат 101 піхотного Пермського полку. – Арк. 257.
52. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 2433-Н. – Арк. 163.
53. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 75 піхотного Севастопольського полку. – Арк. 267.
54. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 2507-О. – Арк. 176.
55. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 146 піхотного Царіцинського полку. – Арк. 406.
56. Там же. – Арк. 3511.
57. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 4327-М. – Арк. 891.
58. Там же. – Я. 3030-С. – Арк. 492 б.

59. Там же. – Я. 3030-С. – Арк. 525.
60. Там же. – Я. 3173-С. – Арк. 685.
61. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 146 піхотного Царіцинського полку. – Арк. 396.
62. Там же. – Спр. Іменні списки 37 піхотного Єкатеринбурзького полку про втрати солдат 146 на фронтах. – Арк. 265.
63. Там же. – Спр. Списки втрат солдат 295 піхотного Свірського полку. – Арк. 396.
64. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 4447-Г. – Арк. 60.
65. Там же. – Я. 4857-Т. – Арк. 93.
66. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Іменні списки втрат 327 піхотного Корсунського полку. – Арк. 4110.
67. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 4861-Ф. – Арк. 922.
68. Там же. – Я. 4462-Ф. – Арк. 110.
69. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Списки втрат солдат 146 піхотного Царіцинського полку. – Арк. 396.
70. Там же. – Спр. Списки втрат солдат 35 Сибірського стрілецького полку. – Арк. 235.
71. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 3738-Х. – Арк. 142.
72. Там же. – Я. 3990-Ш. – Арк. 661; Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 1024-Д. – Арк. без номера.
73. РДВІА. – Ф. 16196. Особливе діловодство... – Оп. 1. – Спр. Іменні списки 63 піхотного Углицького полку про втрати солдат на фронтах. – Арк. 213.
74. РДВІА. – Ф. КБОВ. – Ш. без номера. – Я. 4678-Ш. – Арк. 263.
75. Там же. – Я. 4092-Я. – Арк. 383.

Александр Лымарь
**УРОЖЕНЦЫ с. ЖУКИ – УЧАСТНИКИ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 1914–1918 гг.**

Резюме

Об уроженцах с. Жуки – участниках Первой мировой войны 1914–1918 гг. и необходимости увековечивания их памяти.

Ключевые слова: *Первая мировая война, империя, фронт, пехотный полк, стрелковый полк, рядовой, младший унтер-офицер, Жуки.*

Oleksandr Lymar
**NATIVES OF ZHUKY VILLAGE – PARTICIPANTS
OF THE FIRST WORLD WAR OF 1914–1918**

Summary

Concerning natives of Zhuky Village, that participated in the First World War 1914 – 1918 and commemorating of their glory.

Keywords: *the First World War, empire, front, infantry regiment, rifle regiment, common soldier, junior non-commissioned officer.*

СЛАВНІ ТРУДІВНИКИ СІЛ ЖУКИ І ТАХТАУЛОВЕ

Про сільських трудівників, які прославили села Жуки і Тахтаулове.

Ключові слова: Жуки, Тахтаулове, Герой Соціалістичної Праці, М. Т. Плескач, Т. У. Савченко, Н. І. Токар, М. М. Трирог.

На теренах Полтавщини є багато населених пунктів, відомих історичними подіями та видатними людьми. Це стосується, безперечно, і сіл Жуки та Тахтаулове. Багата, родюча земля дала світові не тільки державних, політичних лідерів, діячів культури, а і невтомних трудівників.

Тут народилися, проживали і працювали Герої Соціалістичної Праці Токар Н. І., Трирог М. М., Плескач М. Т., Савченко Т. У. [6; 10, с. 24]. Троє із них поховані у с. Жуки.

Токар Ніна Іванівна (1927, с. Тахтаулове, тепер Тахтаулівської сільради Полтавського р-ну Полтавської обл. – 1958, с. Жуки Полтавського р-ну Полтавської обл.) – новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1948) [2, арк. 2, 11, 16; 5, арк. 11].

Народилася у селянській родині. З 1943 р. працювала на різних роботах в колгоспі «Більшовик». У 1947 р. очолила ланку із десяти молодих колгоспниць. Зуміла організувати членів ланки на зразкове виконання зобов'язань. Щоб скоріше впоратись із посівом, члени ланки використовували на польових роботах власних корів під час боронування, для підвезення кормів та посівного матеріалу.

Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16.02.1948 р. за одержаний урожай жита 30,60 ц/га на площі 9,5 га.

Нагороджена орденом Леніна (1948) [7, с. 63].

Трагічно загинула у 1958 р. Похована у с. Жуки, в центральній частині старого кладовища [8].

У 1980 р. на могилі замість тимчасового пам'ятного знаку встановлено металевий хрест (вис. 1,7 м) без написів [9, с. 420].

Плескач Марія Тихонівна (15.02.1904., с. Жуки, тепер Тахтаулівської сільради Полтавського р-ну Полтавської обл. – 24.06.2000, там само) – новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1948) [2, арк. 3, 11, 16; 3, арк. 45-46; 5, арк. 9].

Народилася у селянській родині, освіта початкова.

З 1929 р. працювала у колгоспі «Більшовик» (с. Жуки); з 1939 р. – у цьому ж колгоспі очолювала ланку рілльничої бригади. Перед виходом на пенсію працювала в дослідному господарстві Полтавського інституту свинарства.

Обиравалася депутатом Полтавської обласної, Полтавської районної, Тахтаулівської сільської рад депутатів трудящих.

Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16.02.1948 р. за одержаний урожай жита 34,40 ц/га на площі 10,6 га [1, арк. 97].

Нагороджена орденом Леніна (1948), медалями [7, с. 53].

Померла і похована у с. Жуки, у західній частині Касьянівського кладовища.

У 2001 р. на могилі встановлено металевий хрест (1,7 х 1,2 м), на якому закріплена пластикова табличка (0,25 х 0,35 м) з пам'ятним написом: «Плескач Марія Тихонівна 15.02.1904 – 24.06.2000».

Трирог Мотрона Микитівна (06.12.1916, с. Жуки, тепер Тахтаулівської сільради Полтавського р-ну Полтавської обл. – 13.08.2007, там само) – новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1948) [2, арк. 1, 11, 17; 4, арк. 85-86; 5, арк. 11].

Народилася у селянській родині. Після закінчення місцевої початкової школи розпочала трудову діяльність у колгоспі «Більшовик» (с. Жуки). Працювала на різних роботах, потім очолила ланку. З 1972 р. – на заслуженому відпочинку. Проживала у с. Жуки Полтавського району.

Обиравалася депутатом Тахтаулівської сільської Ради депутатів трудящих.

Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16.02.1948 р. за одержаний врожай жита 36,70 ц/га на площі 8,9 га [1, арк. 93–94]

Нагороджена орденом Леніна (1948) [7, с. 64].

Померла і похована у с. Жуки, у південно-західній частині Касьянівського кладовища.

У 2008 р. на могилі встановлено металевий хрест (1,5 х 0,8 м) без написів. Навколо могили – металева огорожа, виготовлена місцевими майстрами методом зварювання.

Савченко Тетяна Устимівна (уродж. Бондаренко; 07.06.1926, с. Жуки тепер Тахтаулівської сільради Полтавського р-ну Полтавської обл. – 29.12.2000, с. Степне Полтавського р-ну Полтавської обл.) – новатор сільськогосподарського виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1949) [3, арк. 10; 5, арк. 10].

Народилася у селянській родині. У 1934–1941 рр. навчалася у місцевій школі. З 1943 р. працювала у колгоспі «Більшовик» (с. Жуки) Полтавського району на різних роботах, згодом ланковою. Здобула вищу освіту, закінчила Полтавський сільськогосподарський інститут (1957 р.). Працювала бригадиром рілничої бригади в дослідному господарстві Науково-дослідного інституту свинарства. З 1964 р. – технік-аналітик Полтавської зональної агрохімлабораторії. З червня 1981 р. – на заслуженому відпочинку [4, арк. 9–11, 85].

Звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23.06.1949 р. за одержаний врожай пшениці по 31,1 ц/га на площі 20 га [1, арк. 93].

Нагороджена орденом Леніна (1949), медалями [7, с. 56].

Померла і похована у с. Степне Полтавського району Полтавської обл.

Хочеться сподіватися, що не тільки старше покоління пам'ятатиме цих людей, а і нинішня молодь знатиме історію рідного краю, своїх героїв. А для цього місцевій владі необхідно, за погодженням із родичами Героїв, увічнити хоча б дошками з пам'ятними написами їх могили. Ми твердимо не про «перезитки» радянського устрою, а про простих, невтомних трудівників села, які жили і працювали в той нелегкий час, віддаючи всю свою силу, уміння на благо суспільства й односельців. Адже це також частина нашої історії, яку ми повинні пам'ятати.

Джерела та література

1. ДАПО. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр. 795.
2. НА ПКМ імені Василя Кричевського – Спр. 09-64а.
3. Там само – Спр.09-64б.
4. Там само – Спр. 09-182.
5. Там само – Спр. 09-228.
6. Велич слова: безкоштовна газета. – с. Тахтаулове, Тахтаулівська сільська рада Полтавського р-ну Полтавської обл. – 2018. – Червень–серпень. – С. 3.
7. Герої землі Полтавської: довідник. – У 12 вип. – Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт], ДАПО; Центр досл. іст. Полтавщини ПОДА. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 116 с., іл., карти.
8. Єрмак О. П. Могила Токар Ніни Іванівни. Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України: Полтавська область» // Робочий архів НД відділу пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.
9. Пам'ятники історії і культури Української РСР. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.

10. Славуцький А. Історія Полтавського району: фоторозповідь про відомих людей / Аркадій Славуцький. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – 143 с.: іл.

Наталія Сиволап

СЛАВНІ ТРУДІВНИКИ СІЛ ЖУКИ І ТАХТАУЛОВЕ

Резюме

Наводиться інформація про простих сільських трудівників – Героїв Соціалістичної Праці, які прославили своїми трудовими звершеннями села Жуки і Тахтаулове.

Ключові слова: *Жуки, Тахтаулове, Герой Соціалістичної Праці, М. Т. Плескач, Т. У. Савченко, Н. І. Токар, М. М. Трирог.*

Nataliia Syvolap

**PROMINENT WORKFOLK OF ZHUKY
AND TAKHTAULOVE VILLAGES**

Summary

Information about ordinary village workfolk, Heroes of Socialist Labor, who brought fame to Zhuky and Takhtaulove Villages with their work results, is given.

Keywords: *Zhuky, Takhtaulove, Hero of Socialist Labor, M. T. Pleskach, T. U. Savchenko, N. I. Tokar, M. M. Tryroh.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРНІТОФАУНУ СЕЛА ЖУКИ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

У статті висвітлено історичні аспекти дослідження птахів села Жуки Полтавського району, сучасний стан орнітофауни, подано видове різноманіття з приуроченням до екоотів місцевості.

Ключові слова: Жуки, орнітофауна, М. І. Гавриленко, ландшафти, екоотопи, біорізноманіття, птахи, дрофа, пелікан кучерявий, снігурі, омелюхи, сипуха, дятел зелений.

Природа фізико-географічної провінції Дніпровського лісостепового Лівобережжя вражає своєю красою та величчю. У межах провінції, у східній частині області, саме й розташований Полтавський район, до складу якого входить і територія с. Жуки. В екологічному відношенні с. Жуки Полтавського району є унікальною місцевістю, де поєдналися різні типи природних ландшафтів (лісові масиви, степові та лучні ділянки, водні екосистеми) й агроценози, що і стало визначальним фактором при формуванні біорізноманіття території. Наведене вище стосується і представників вищих хребетних тварин – птахів. Вони живуть скрізь, і людина може спостерігати за ними як на території населених пунктів, так і по за їх межами – у природному середовищі.

Відомий природодослідник та орнітолог ХІХ ст. професор Д. Н. Кайгородов писав: «Ніщо так не розвиває, не витончує спостережливість, як спостереження за птахами: загострює око, розвиває чутливий слух» [3, с. 6].

На сьогодні орнітофауна Жуків й околиць значно змінена, збіднена, у першу чергу через велике антропогенне навантаження на природні території. Так, ще на початку ХХ ст. у с. Жуки та їх околицях зустрічалися птахи, які нині є рідкісними не лише для Полтавщини, а й України вцілому. Зокрема, на території населеного пункту 19 лютого 1913 р. цікавий рідкісний екземпляр сороки (*Pica pica bistris* L.) був знайдений видатним орнітологом Миколою Івановичем Гавриленком (1889–1971) [1, с. 25]. Від звичайної сороки цей птах (*Pica pica* L.) відрізнявся білим забарвлення першого ряду махового пера. У зв'язку з особливостями морфології «білокрила» сорока в 1890 р. була виділена французьким натуралістом Ш. Л. Бонапартом (1803–1857) в окремий вид. За припущенням М. І. Гавриленка, *Pica pica bistris* виявила-

ся не окремим видом, а була старою особоною звичайної сороки, в якій з віком частково змінилося забарвлення оперення. На Полтавщині такі сороки майже не зустрічаються, оскільки більшість з них гине до досягнення зрілого віку.

9 квітня 1913 р. в Жуках було виявлено ще одного цікавого птаха – кучерявого пелікана (*Pelesanus crispus* Bruch.), відомого в народі, як «птаха-баба», знайденого на озері неподалік садиби В. С. Кочубея [1, с. 26]. Довгий час чучело птаха зберігалось в головного управляючого маєтком І. К. Попова, подальша доля знахідки невідома. На сьогодні кучерявий пелікан занесений до Червоної книги України і зустрічається на територіях, близьких до Чорного та Азовського морів – у дельтах Дунаю й Дністра. У Полтавській області він є рідкісним залітним птахом.

У 1916 р. на степових ділянках в околицях Жуків Миколою Гавриленком були відзначені табуни дроф на гніздуванні [2, с. 44]. Дрофа (*Otis tarda* L.) – досить типовий, а зараз уже надзвичайно рідкісний степовий представник птахів. На території Полтавському полку за часів козацтва велося активне полювання на дроф для столів гетьманів і козацької старшини. На сьогодні, у зв'язку з видозміною степів та інтенсивним розорюванням, птах як зникаючий вид занесений до Червоної книги України [5, с. 444]. За останні 30 років дані щодо існування популяції дроф на Полтавщині відсутні.

Сучасна орнітофауна с. Жуки нараховує понад 40 видів птахів. Матеріали сучасних орнітологічних спостережень (починаючи з 2008 р., за польовим щоденником 2018 р. й окремими даними попередніх років, наданими старшим науковим співробітником Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського В. А. Яремченком). Птахи – досить вразлива частина фауни. Їх прильоти, відльоти, міграції залежать від багатьох факторів, які від року до року є доволі мінливими. За останнє століття відбулася трансформація природних угідь, що відобразилося на якісних та кількісних показниках орнітофауни. Серед виявленого видового різноманіття птахів зафіксовані представники наступних рядів: Гусеподібні (*Anseriformes*), Лелекоподібні (*Ciconiformes*), Соколоподібні (*Falconiformes*), Зозулеподібні (*Cuculiformes*), Совоподібні (*Strigiformes*), Горобцеподібні (*Passeriformes*) [3]. Деякі з видів вдалося ідентифікувати по голосу, як то спів зозулі звичайної (*Cuculus canopus* L.) на околиці лісового масиву. Окремі види, наприклад, зграї гусей сірих (*Anser anser* L.), для даної території є транзитними і зустрічаються лише на перельотах. Гусині зграї являють собою дуже величне, граційне видовище. Їх можна

бачити кожної весни та осені. Навесні 2018 р. одна з таких зграй летіла «кутовим» ключем, який нараховував близько 30 птахів. Часто ці птахи приваблюють хижаків, які влаштовують на них справжнє полювання у небі.

На дослідженій території зустрічаються раритетні види – це сова сипуха (*Tyto alba Scop.*) та дятел (жовна) зелений (*Picus viridis L.*), занесені до Червоної книги України [5, с. 470, 472]. За увесь час спостережень дятла зеленого вдалося побачити лише один раз. Це, в першу чергу, пов'язано з екологічними особливостями виду: трофічна сітка, екологічна ніша тощо. Птах мешкає у великих дубових лісових масивах і харчується в основному мурахами та їх личинками, яких знаходить на землі або у мурашниках. На деревах та стінах будинків його можна побачити лише в холодну пору року, коли змінюється його харчовий раціон. Регіонально-рідкісними, поміченими на даній території, є наступні види: кібчик (*Erythropus vespertinus L.*), чапля велика біла (*Egretta alba L.*) та чиж (*Spinus spinus L.*).

Територія спостережень розташована поряд з широколистяним лісом, тому частими гостями тут є повзик (*Sitta europaea L.*), плиска біла (*Motacilla alba L.*) та жовта (*Motacilla flava L.*), горихвістка звичайна (*Roenicurus phoenicurus L.*), дрізд-чикотень (*Turdus pilaris L.*), соловейко східний (*Luscinia luscinia L.*). Над лісовим масивом зустрічаються кібчик (*Erythropus vespertinus L.*), іволга (*Oriolus oriolus L.*), сорокопуд чорнолобий (*Lanius minor L.*), крук (*Corvus corax L.*), сойка (*Garrulus glandarius L.*). У центрі селища були помічені: ворона сіра (*Corvus cornix L.*), сорока (*Pica pica L.*), шпак (*Sturnus vulgaris L.*) та великий строкатий дятел (*Dendrocopos major L.*).

На території села та в його околицях дуже гарно репрезентовані водні екосистеми: струмки Нетеча та Тахтаулівський, шість ставків (чотири створені у заплаві струмка Нетеча, Кочубеївський ставок та ставок в кутку «Мазури»), що відобразилося на видовому різноманітті птахів водно-болотних угідь [6, с. 140–143]. На водному дзеркалі зустрічаються крижень (*Anas platyrhynchos L.*) та лиска (*Fulica atra L.*) з потомством, у прибережній смузі – чапля велика біла (*Egretta alba L.*), чапля сіра (*Ardea cinerea L.*), мартин звичайний (*Larus ridibundus L.*).

Досить численна популяція сірої чаплі. Найчастіше їх можна зустріти на південь від села у заплаві й на схилах балки, утвореної Тахтаулівським струмком. Навесні 2006 р. вдалося навіть побачити місце їх гніздування – біля водойми, на висоті 12–15 м над землею, у верхів'ях дерев байрачного лісу, що тягнеться по схилах

балки від с. Івонченці та Мазури і впадає в «Кочубеївський ставок» [4]. Із середини весни і до початку осені тут зустрічаються також популяції мартина звичайного (*Larus ridibundus* L.). Навесні птахи збираються у великі зграї, чисельністю до 50 особин, що супроводжується добре чутним здалеку галасом – «пташиним базаром». Типовим представником заплавних луків є лелека білий (*Ciconia ciconia* L.), який часто заходить до населеного пункту.

По мірі зміни пір року змінюється і видовий склад птахів місцевості. Влітку типовими представниками крилатих є ластівка сільська (*Hirundo rustica* L.), шпак (*Sturnus vulgaris* L.), одуд (*Upupa epops* L.). У холодну пору року спостерігалися зимові кочуючі птахи. Так, у січні 2018 р. була помічена пара снігурів (*Pyrrhula pyrrhula* L.) (самець і самка), протягом кількох років спостерігалися міграції омелюхів (*Bombicilla garrulus* L.). Є і типові синантропні види – синиця велика (*Parus major* L.), горобець польовий (*Passer montanus* L.) та хатній (*Passer domesticus* L.), які чимало дошкуляють людським оселям. Рідкісним птахом для с. Жуки є синиця чубата (*Parus cristatus* L.), яка очевидно, потрапила сюди випадково, під час міграції, і була помічена у північній частині села біля лісу, в чагарниках терну. Рідкісною ж вона є через те, що характерними екоотопами поширення цього виду слугують соснові масиви, які відсутні в цій місцевості.

У 2013 р. на вулиці Лісовій відмічена пара хвилястих папуг (синього і зеленого кольорів). За свідченням місцевих жителів, папуги зустрічаються тут уже кілька років, у літньо-осінні періоди. Ймовірно, зимівлею для тропічних птахів виступає сінник нежилої садиби.

Орнітофауна Жуків є складовою частиною тваринного світу мікрорегіону, репрезентує рідкісне і фонове біорізноманіття Полтавщини. Досліджені птахи відіграють велику роль у підтримці гомеостазу навколишнього природного середовища, беруть участь у кругообігу речовин, забезпеченні потоку енергії та інформації. Територія навколо с. Жуки має надзвичайну наукову цінність для проведення у майбутньому постійних і систематичних орнітологічних досліджень.

Джерела та література

1. Гавриленко Н. О некоторых редких птицах Полтавской губернии / Гавриленко Н., Николаев Н. // Ежегодник Естественно-исторического музея Полтавского губернского земства. 1912 год. – Полтава: Типо-литография М. Л. Фришберга, 1913. – № 1. – 53 с.
2. Гавриленко Н. И. Птицы Полтавщины. – Полтава: Изд-во Полтав. союза охотников, 1927. – 133 с.

3. Марисова І. В. Птахи України: польовий визначник / І. В. Марисова, В. С. Талпош. – К.: Вища школа, 1984. – 184 с.

4. Михеев А. В. Определитель птичьих гнезд / А. В. Михеев. – М.: Просвещение, 1975. – 171 с.

5. Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К.: Глобалконсалтинг, 2009. – 623 с.

6. Шиян О. Струмок Нетеча в с. Жуки: природні особливості та історична цінність / Олена Шиян, Людмила Чеботарьова // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, М. М. Кононенко (гол.), А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.)] / ЦП НАН України і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – 158 с.

Олена Шиян, Алла Лавріненко
ДО ПИТАННЯ ПРО ОРНІТОФАУНУ СЕЛА ЖУКИ
ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Резюме

Орнітологічні спостереження є невід'ємною складовою частиною комплексних природничих досліджень біосфери всієї планети. Систематичні дослідження (протягом тривалого періоду часу) на території с. Жуків проводяться вперше. Це дозволило облікувати поширені і визначити рідкісні для даної території види птахів, простежити чітку закономірність прив'язки окремих видів птахів до певних біоценозів. У статті показано, як безжальне винищення птахів, наприклад дрофи, призводить до майже повного зникнення цілого виду.

Вивчення орнітофауни мікрорегіону не лише розширить знання про навколишнє природнє середовище, а й сприятиме своєчасному забезпеченню заходів щодо збереження й охорони видів птахів та зростанню їх популяції.

Ключові слова: Жуки, орнітофауна, М. І. Гавриленко, ландшафти, екотопи, біорізноманіття, птахи, дрофа, пелікан кучерявий, снігурі, омелюхи, сипуха, дятел зелений.

Olena Shyian, Alla Lavrinenko
TO THE QUESTION OF ORNITHOLOGICAL FAUNA OF
ZHUKY VILLAGE POLTAVA DISTRICT

Summary

Ornithological observation is an essential part of complex natural research of the planet biosphere. Systematic research (during a long period) at the territory of Zhuky Village is made for the first time. It allows finding out widespread and rare for this territory bird species, observing strict connection of some species to definite biocoenosis. It is shown in the article how cruel killing of birds, for example bustard, leads to almost complete extinction of a hall spice.

Studying of ornithological fauna of a micro-region not only widen knowledge about environment, but also helps to protect birds and rise their population.

Keywords: *Zhuky, ornithological fauna, M. I. Havrylenko, landscapes, ecotope, biodiversity, birds, bustard, pelican, bullfinch, wax-bird, barn-owl, green-peak.*

СВЯТО–ПОКРОВСЬКА ПАРАФІЯ с. ЖУКИ

*Про діяльність Свято-Покровської парафії с. Жуки
Полтавського району Української Православної Церкви
Київського Патріархату у 2007 – 2018 рр.*

Ключові слова: Свято-Покровська парафія, с. Жуки, престольне свято Покрови Пресвятої Богородиці, Комплекс козацької слави.

2 вересня 2007 року Божого на загальних зборах віруючих ухвалено рішення про створення релігійної громади Покрови Пресвятої Богородиці с. Жуки Полтавського району Української Православної Церкви Київського Патріархату. 24 вересня цього ж року громада була зареєстрована Полтавською районною державною адміністрацією Полтавської області.

2009 року на території колишньої Свято-Покровської церкви с. Жуки (яку розібрали у середині ХХ ст.) збудовано каплицю. У відкритті останньої взяв участь Президент України Віктор Ющенко. Чин освячення звершив єпископ Полтавський і Кременчуцький Федір (Бубнюк) у співслужінні духовенства м. Полтави та Полтавського району. Спорудження каплиці завершило першу чергу будівництва Комплексу козацької слави. Стараннями громади каплиця була облаштована під храм, встановлено іконостас, стіни прикрашено багатьма іконами. Настоятелями відродженої парафії були: священник Іван Перелюк (2007–2009 рр.), священник Олег Пограничний (2009–2012 рр.) та священник Костянтин Остроушко (із 2012 року).

На парафії регулярно звершуються Богослужіння у святкові дні та щонеділі. Напередодні великих свят правиться вечірня служба. Щороку в день престольного свята – Покрови Пресвятої Богородиці – на урочисте соборне Богослужіння приїжджають священники і миряни із обласного центру та парафій Полтавського району.

Свято-Покровська церква випускає щомісячний парафіяльний листок із фрагментами повчань подвижників православної церкви і відомих проповідників сучасності, а також розкладом богослужінь на місяць. Також на дошці оголошень біля храму можна ознайомитися із мудрими християнськими цитатами та зразками духовної поезії. Із вересня по травень після недільного Богослужіння, парафіяни разом із священником збираються на

«Дружні бесіди за чашкою чаю». У ході цих заходів часто відбувається перегляд художніх і документальних фільмів із подальшим їх обговоренням.

Улітку 2017 року у Покровській церкві відбулася зустріч настоятеля із старшокласниками Тахтаулівського НВК, в ході якої учні мали змогу ознайомитися із облаштуванням православного храму та українськими традиціями святкування дня П'ятидесятниці.

Щороку Покровська парафія бере участь у ряді заходів, що проводяться на території сільської ради. 11 лютого біля гранітної брили – пам'ятного знаку літописцю Самійлу Величку, що знаходиться поруч із Покровською церквою у с. Жуки, відбувається вшанування пам'яті видатного уродженця села – українського козацько-старшинського літописця Самійла Величка. 9 травня, у День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, біля пам'ятника загиблим воїнам звершується мітинг на згадку про полеглих односельців. У четверту суботу листопада проводиться панахида за загиблими від голодоморів в Україні біля пам'ятного хреста у с. Тахтаулове.

Причет Покровської церкви доглядає за прилеглою до храму територією і виконує невеликий поточний ремонт всього комплексу.

Костянтин Остроушко

СВЯТО-ПОКРОВСЬКА ПАРАФІЯ с. ЖУКИ

Резюме

*Про діяльність Свято-Покровської парафії с. Жуки
Полтавського району Української Православної Церкви
Київського Патріархату у 2007–2018 рр.*

Ключові слова: *Свято-Покровська парафія, с. Жуки,
престольне свято Покрови Пресвятої Богородиці, Комплекс
козацької слави.*

Kostiantyn Ostroushko

HOLY PROTECTION PROVINCE OF ZHUKY VILLAGE

Summary

*Concerning activity of Holy Protection Province of Zhuky Village
Poltava District of Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchy
in 2007-2018.*

Keywords: *Holy Protection Province, Zhuky Village, Dedication
day of the protecting veil of the Holy Virgin, Complex of the
Cossacks Glory.*

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА – ВИДАТНА ІСТОРИКО–ЛІТЕРАТУРНА ПАМ'ЯТКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Про Літопис Самійла Величка як небуденну історико-літературну пам'ятку козацької епохи.

Ключові слова: Літопис, Самійло Величко, козацька доба, Жуки.

Час, стираючи дати та відомості про особистості, безжально засипає пилом віків історичні події. Дивну долю мають шедеври, несхожу. Ось і повний текст «Літопису» Самійла Величка, на жаль, не зберігся. А він – один із найголовніших та найвірогідніших творів української історіографії другої половини XVII – початку XVIII століть.

«Унікальність цього наймонументальнішого твору історико–мемуарної прози XVII–XVIII ст. полягає в тому, що це – не тільки літопис (так умовно звали його перші видавці), а й історичний, публіцистичний і художній твір. Це – документальне першоджерело. Разом із літописами Самовидця, Григорія Граб'янки та «Історією Русів» твір входить у корпус козацької історіографії, авторами якої є літописці – вчені, вихованці Києво-Могилянської академії, преставники знаменитого «стану військових канцеляристів» [5, с. 19].

Аналіз стильових особливостей «Літопису» Самійла Величка показує, що перед нами – нова для тогочасного українського письменства барокова літературна форма, в якій складно поєдналися «ознаки твору і публіцистичного, і історичного, і художнього з вишуканими містифікаціями, багатством автентичних документів і вмілою під них стилізацією, перлинами гумору й сатири, блискучими характеристиками... Грандіозну конструкцію Хмельниччини, «констукцію більш літературну, аніж історичну, Іван Франко характеризував як основну заслугу творів козацьких літописців. Чи не в першу чергу це положення адресоване творові Самійла Величка» [3, с. 121].

С. Величко не мав особистого щастя і матеріальних благ. А ось щодо можливостей історичних досліджень доля була до нього щедрою. Він знався на історії, літературі та володів п'ятьма мовами. Тривалий час служив канцеляристом у генерального пи-

саря Василя Кочубея, а близько 1704 р. перейшов на службу до Генеральної Військової Канцелярії. Мав доступ до джерел давніх часів, а також до найсекретніших державних документів своєї доби – доби Івана Мазепи.

Можливо, служба у гетьмана і призвела потім до арешту – у 1708 р. Але безпосередньо до діяльності Івана Мазепи Самійло Васильович не мав відношення, бо тоді він був би покараний набагато більше [4]. Царський уряд протримав його у в'язниці майже 10 років. Швидше за все, звільненню сприяли клопотання реабілітованого на той час роду Кочубеїв. У їх володіннях, у Диканьці та у Жуках, і був написаний «Літопис» з історії козацької України, в якому автор висвітлив події 1648–1700 рр.

Любов'ю до України пронизані сторінки літопису. Її автор називає «матка наша», «милая отчизна». Докоряє, що її керманічі так і не змогли ні зупинити Руїну, ані потім її повністю подолати. Величко дивується, чому, на відміну від більшості європейських народів, українська історія не була ретельно описана та осмислена, і завзято долає прогалину. «Істинний Малої Росії син і слуга», як сам себе називає Величко, намагається об'єктивно змалювати козацькі війни, показати, скільки горя, спустошень зазнала рідна земля і народ у боротьбі за свою незалежність [3, с. 122]. Провідні ідеї «Літопису» не втрачають актуальності й сьогодні. Він доводить правомірність визвольної боротьби, засуджує антиукраїнську політику Російської імперії, внутрішні чвари та міжусобиці.

Твір С. Величка літописом можна назвати умовно. Він більше нагадує розширену військову повість – епопею на 785 сторінках, зіткану із численних оповідей. Самійло Васильович став автором першого систематичного викладу історії української козацької держави, при написанні якого використано значну кількість українських, польських та німецьких джерел, широке коло документів Генеральної Військової Канцелярії. Для написання Літопису він користувався різними джерелами: народними переказами, іншими козацькими літописами, зокрема, Самійла Зорки, творами іноземних істориків: А. Гваньїні, М. Кромера, С. Окольського, С. Пуффендорфа, С. Твардовського, архівними документами, листами, реєстрами, мемуарами, козацькими хроніками та ін. Автентичність численних документів, наведених у Літописі, істориками не заперечується; частина з них відома й з інших джерел.

С. Величко писав: «Оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й не затемнено» [1]. Тому він і вирішив описати славу козацьку. Історик досить коректно ввів

до твору значний масив автентичних документальних матеріалів, причому досить часто спираючись на метод критики писемних пам'яток. Чимало з цих документів уцілило лише на сторінках літопису Величка.

Тому й нині ця історична розвідка вражає масштабністю та глибиною, задокументованими фактами і безцінними свідченнями, тому було б помилкою відносити твір Самійла Величка до літопису в традиційному розумінні цього поняття, оскільки, порівняно з давньоруськими літописами, зміст його значно ширший і глибший, а форма набагато складніша і неоднозначна. На думку більшості дослідників, перед нами – найзагадковіший твір української барокової літератури та історіографії, який не можна міряти сучасними науковими категоріями [3, с. 124].

Твір складається з чотирьох томів. Перший том містить відомості про Визвольну війну українського народу середини XVII ст., другий і третій розповідають про провідні післявоєнні події, а також ті, що відбулися після смерті Б. Хмельницького, четвертий том містить додатки. Перша частина твору, як вважають дослідники, написана рукою С. Величка. Друга частина відрізняється від першої, її написано різними почерками, бо автор втратив зір і далі рукопис, на думку вчених, переписували учні літописця: чотири нерозбірливі почерки, трапляється чимало помилок і виправлень.

Свій літопис Самійло Величко довів до 1700 р., але в переліку подій автор згадує й пізніші роки (наприклад, 1723 р.) [3, с. 120]. Рукопис цієї величезної роботи в автографі зберігається у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі, один зі списків – в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в Києві.

Перша спроба відновлення втраченої частини твору була здійснена у праці «Літопис Самійла Величка» П. Клепацьким, що видана в Полтаві 1926 р. А вперше Літопис у 1848–1864 р. в чотирьох томах видрукувала Київська археографічна комісія. На сучасну українську мову «Літопис» переклав Валерій Шевчук. Останнє видання побачило світ ще 1991 р., тому знайти його у книгарнях зараз не просто. Але в нашому навчальному закладі він є: із дарчим написом перекладача та коментатора В. Шевчука від 29 листопада 1995 р. – у день відкриття пам'ятного знака літописцю в Жуках. Книга містить довідкові матеріали, добре ілюстрована. Це універсальне видання, що придатне для наукової роботи, і для любителів рідної історії та культури [1, с. 6; 2].

Значення Літопису в українській історії та культурі просто важко переоцінити. Він розповідає людям, до якого народу вони нале-

жать та чії духовні діти. Він став настільною книгою всіх наших істориків, з нього черпали матеріали і духовну енергію найкращі наші письменники. Це — справді велика книга українського народу. Це — подвиг усього життя нашого земляка Самійла Величка.

Література

1. Величко С. В. Літопис: у 2-х т. / [пер. з кн. укр. мови, вступ. ст., комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
2. Величко С. В. Літопис у 2-х т. / [пер. з кн. укр. мови, вступ. ст., комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
3. Кочерга Н. Козацький літопис Самійла Величка в українській художній культурі / Надія Кочерга, Віктор Ревегук // Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно–практичний вимір: мат-ли Міжнар. наук.–практ. конф. (3–4 червня 2016 р.) / [ред.-упорядн.: Р. І. Олексенко, М. В. Будько]. – Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – Ч.: Концептуальні схеми руху особистості у смислових просторах самовизначення. – С. 119–125.
4. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ віку) / М. І. Марченко. – К., 1959. – 259 с.
5. Соболев В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко / В. О. Соболев // Питання літературознавства. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 19–27.

Дар'я Катренко
**ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА –
ВИДАТНА ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНА ПАМ'ЯТКА
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ**

Резюме

Про Літопис Самійла Величка як небуденну історико-літературну пам'ятку козацької епохи.

Ключові слова: *Літопис, Самійло Величко, козацька доба, Жуки.*

Daria Katrenko
**CHRONICLE OF SAMIIL VELYCHKO
AS A PROMINENT HISTORIC LITERARY MONUMENT
OF THE COSSACKS TIME**

Summary

Concerning the Chronicle of Samiilo Velychko as an outstanding historic literary monument of the Cossacks Time.

Keywords: *Chronicle, Samiilo Velychko, the Cossacks Time, Zhuky.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава.
АН – Академія наук.
АН СРСР – Академія наук Союзу ССР, Москва.
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ.
ВД – Видавничий дім.
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук, Київ.
ГПИ – Государственный педагогический институт.
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, Москва.
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава.
ДКіТ – Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава.
ЗДУ – Запорізький державний університет, Запоріжжя.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ.
ІКЗ – Історико-культурний заповідник.
КБОВ – Картотека бюро обліку втрат у Першій Світовій війні (офіцерів і солдатів).
КСИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н. Я. Марра, Москва, Ленинград.
МВД – Министерство внутренних дел.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ.
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава.
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава.
ПОО – Полтавская областная организация, Полтава.
ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава.
РДВІА – Російський Державний Військово-історичний архів, Москва.
РІО – Редакционно-издательский отдел.
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава.
УРЕ АН УРСР – «Українська Радянська Енциклопедія» Академії наук Української РСР, Київ.
УТОПК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава.
ЦП НАНУ – Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.

АВТОРИ

Бабенко Людмила – завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, професор, доктор історичних наук, заслужений працівник освіти України.

Баранець Петро – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Бороденко Олена – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук.

Гейко Анатолій – завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України в Опішному, директор Мачухівського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук.

Діптан Ірина – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук.

Катренко Дар'я – учениця 8 класу Тахтаулівського НВК Полтавської районної ради Полтавської області.

Кондратенко Тамара – головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кондратенко Наталія – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кононенко Михайло – голова Полтавської районної ради, кандидат наук з державного управління.

Лавріненко Алла – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу музеєзнавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Лимар Олександр – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Макаренко Сергій – науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

Мельникова Ірина – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Мокляк Володимир – заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України.

Остроушко Костянтин – священник церкви Покрови Пресвятої Богородиці с. Жуки Полтавського району Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Сердюк Ігор – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, доктор історичних наук, доцент.

Сиволап Наталія – завідувачка науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.
Скирда Антоніна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Скирда Олег – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу музеєзнавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Сулима Оксана – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Супруненко Олександр – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Сушко Наталія – науковий співробітник відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Шаповал Лариса – доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук.

Шерстюк В'ячеслав – завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради.

Шиян Олена – науковий співробітник науково-дослідного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Щербань Анатолій – старший викладач Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук, доктор культурології.

ЗМІСТ

Кононенко Михайло. Переднє слово.	3
Бабенко Людмила. Самійло Величко та його «Літопис»: перспективи меморіалізації	5
Діптан Ірина. Михайло Грушевський про чинники поразки державницьких домагань Івана Мазепи	9
Сердюк Ігор. «Дитячі побоїща» в літописах Самійла Величка і Григорія Грабянки	18
Сушко Наталія. Самійло Величко і Батурин	22
Щербань Анатолій. «Літопис» Самійла Величка як «перша згадка» про Диканьку в писемних джерелах	28
Шерстюк В'ячеслав. До питання про час осадження містечка Котельва	32
Мокляк Володимир. Сповідний розпис церкви Святого Великомученика Георгія Переможця в с. Жуки Полтавського полку 1754 року	38
Бороденко Олена. Історико-демографічний аналіз Жуківської сільської громади за матеріалами сповідних розписів 1775 року	71
Гейко Анатолій. Рання історія мачуських церков (XVII – перша половина XVIII ст.)	88
Макаренко Сергій. Шведський обоз біля Пушкарівки у день Полтавської битви	94
Сулима Оксана. Пістолі без прикрас	106
Кондратенко Тамара, Кондратенко Наталія. Мисливська аркебуза XVII–XVIII ст.	113
Шаповал Лариса. Козацька страва галушка у харчіванні населення Полтавщини	119
Супруненко Олександр. Пам'ятки археології поблизу с. Патлаївки під Полтавою	126
Баранець Петро. Археологічні знахідки з околиць с. Бречківки Полтавського району	139
Мельникова Ірина. Вістря стріли XII–XIV ст. з Полтавського району	142
Скирда Антоніна, Скирда Олег. Початкова освіта у с. Жуки наприкінці XIX – на початку XX ст.	146
Лимар Олександр. Уродженці с. Жуки – учасники Першої світової війни 1914–1918 рр.	153

Сиволап Наталія. Славні трудівники сіл Жуки і Тахтаулове	163
Шиян Олена, Лавріненко Алла. До питання про орнітофауну села Жуки Полтавського району	167
Остроушко Костянтин. Свято-Покровська парафія с. Жуки	173
Катренко Дар'я. Літопис Самійла Величка – видатна історико-літературна пам'ятка козацької доби	175
Список скорочень	179
Автори	180

Наукове видання

**СЕЛО ЖУКИ – БАТЬКІВЩИНА
ЛІТОПИСЦЯ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА**

Збірник матеріалів Третньої наукової конференції

На обкладинці:

С. 1 – Портрет Самійла Величка.

Художник М. Підгорний, 1993 р.

Полотно, олія, 65 x 100 см.

С. 4 – Каламар XVII – XVIII ст. зі збірки ПКМ імені Василя Кричевського.

Мідний сплав, лиття. ПКМВК – 9805, М – 2829.

Мова українська, англійська

Відповідальний за випуск – **М. М. Кононенко**

Відповідальний редактор – **О. Б. Супруненко**

Коректори – **А. Г. Логвиненко, М. Д. Кондратенко, Л. А. Нестуля**

Комп'ютерний набір – **авторський**

Технічна редакція і комп'ютерна верстка – **О. І. Удовиченко**

Переклад англійською мовою – **Н. Г. Кондратенко**

Здано в набір 05.02.2019 р. Підписано до друку 21.02.2019 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Петербург.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 10,4. Ум. друк. арк. 10,0.

Тираж 500 прим. (1-й запуск – 200 прим.). Вид. № ??? Зам. 01/2019.

ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс»

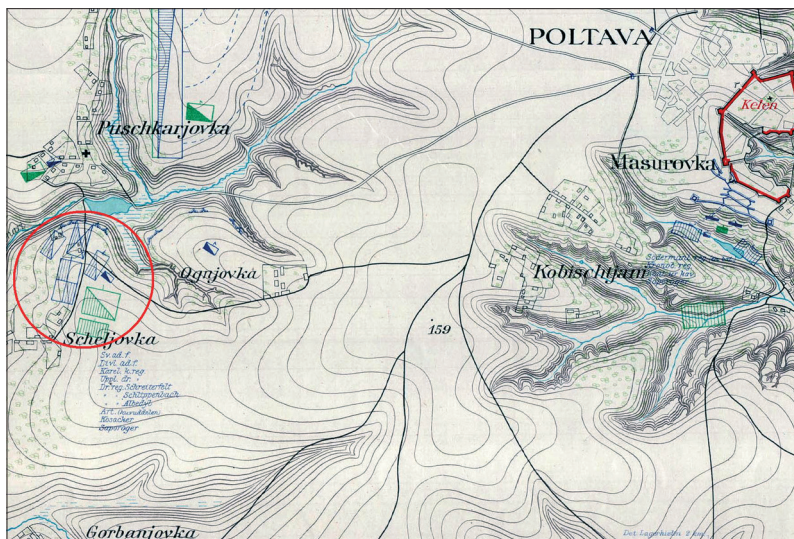
36039, м. Полтава, вул. Пушкіна, 103, к. 102

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ПЛ № 9 від 20.06.2001.

До статті Макарєнка Сергія
«Шведський обоз біля Пушкарівки у день Полтавської битви»

Полтавська фортеця поч. XVIII ст.
Графічна реконструкція В. Трегубова.

Фрагмент карти Полтавської битви шведського Генштабу 1918 р.
із нанесеним на неї обозом шведської армії. Автор К. Бенедік.

До статті Сулими Оксани
«Пістолі без прикрас»

Рис. 1. Пістоль з колісцевим замком. Західна Європа, XVII ст.
ПКМВК 3301, 36 45

Рис. 2. Пістоль з колісцевим замком. Західна Європа, XVII ст.
ПКМВК 3584, 36 305

До статті Кондратенко Тамари, Кондратенко Наталії
«Мисливська аркебуза XVII–XVIII ст.»

Рис. 1. Мисливська аркебуза XVII–XVIII ст.
Фото С. Харченка.

До статті Супруненка Олександра
 «Пам'ятки археології поблизу с. Патлаївки під Полтавою»

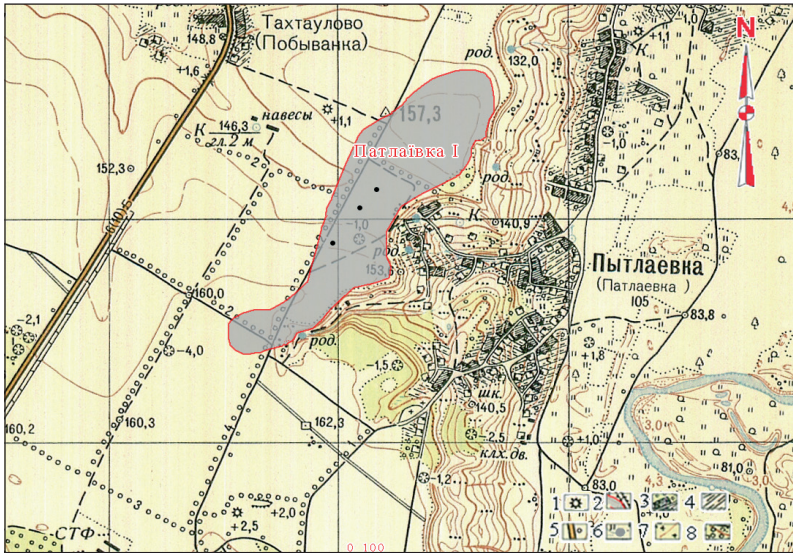

Рис. 1. Патлаївка I, селище ранньо- і середньоскіфського часу.

План розташування.

- 1 – кургани; 2 – територія поселення; 3 – забудова села;
- 4 – городні ділянки; 5 – шосе; 6 – зольники;
- 7 – лісонасадження та кущі на схилах; 8 – садки і лісосмуги.

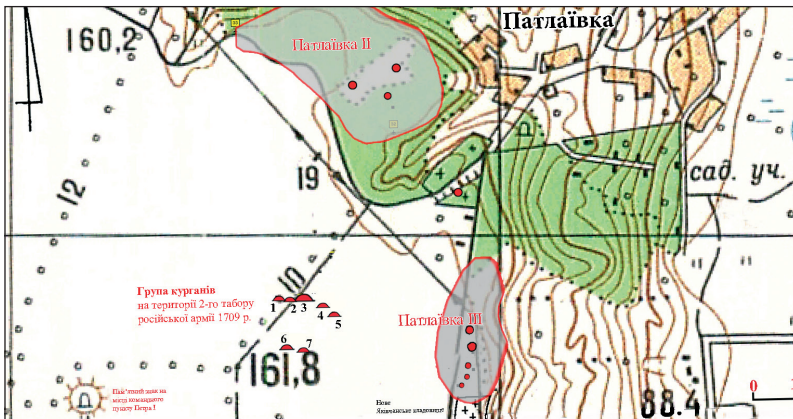

Рис. 2. Патлаївка II і III, селища середньо- та пізньоскіфського часу; Дальні Яківці, група курганів. План розташування.

Рис. 3. Дальні Яківці, група курганів. Насип № 2. З південного заходу.

Рис. 4. Дальні Яківці, група курганів. Насипи №№ 4 і 5.
З південного заходу.

До статті Сиволап Наталії
«Славні трудівники сіл Жуки і Тахтаулове»

Могила Героя Соціалістичної
Праці М. М. Трирог (с. Жуки)

Могила Героя Соціалістичної
Праці М. Т. Плескач (с. Жуки)